

**ŠEDNIK
ČETVRTKOM
2021–2023
Z B O R N I K**

**ŠEDNIK
ČETVRTKOM
2021–2023
Z B O R N I K**

IZDAVAČ
Matica crnogorska

ZA IZDAVAČA
Ivan Ivanović

UREDNIK
Dragan Radulović

RAZGOVORE VODILA
Tanja Pavićević

MATICA CRNOGORSKA

šednik

č e t v r t k o m

2021-2023

Z B O R N I K

MATICA
crnogorska

PODGORICA
2025.

ŠEDNIK ČETVRTKOM

Pred čitaocima se nalazi drugi Zbornik razgovora koji su vođeni u formatu internet emisije Matice crnogorske „Šednik četvrtkom“ u periodu 2021–2023. godine. Četrnaest istaknutih intelektualaca i umjetnika, iz Crne Gore i okruženja, različitih sfera i stručnih interesovanja odazvalo se našem pozivu da učestvuju u programu i s javnošću podijele svoja razmišljanja o trenutnoj situaciji u domovini.

Događaji koji su obilježili navedeni vremenski period značajno su odredili političku i društvenu stvarnost Crne Gore. Ako smo u periodu 2020/21. godine jasno identifikovali politički profil snaga koje su došle na vlast, u vremenu od 2021. do 2023. godine smo svjedočili pogubnom djelovanju njihove ideologije i razarajućem ponašanju njihovih namjesnika u političkom životu Crne Gore. Ako su u početku svoje asimilatorske i anticrnogorske namjere propagandno sakrivali iza navodne borbe protiv „kriminala, korupcije i nepotizma“ i iza „ubranog hoda ka članstvu u Evropskoj uniji“ – sopstvena politička praksa ih je najuspješnije demantovala. Njihova građanska i evropska opredijeljenost razobličila se kao maska iza koje se kriju ogoljeni interesi onih snaga koje su izazvale krvave ratove devedesetih godina na prostoru Jugoslavije. Uz blagonaklonu asistenciju mnogih ambasada zapadnih zemalja u Crnoj Gori, čiji doprinos ne smijemo zaboraviti. Ali, i ti glasovi su odavno utihnuli, očigledno zabavljeni o svojemu jadu.

Kad je Matica crnogorska u jednom saopštenju nakon 30. avgusta 2020. godine istakla da je „jedini stvarni pobjednik avgustovske promjene vlasti u Crnoj Gori – Crkva Srbije“, nije pogriješila. Sve ono što je docnije uslijedilo dalo joj je za pravo: formiranje Vlade u manastiru Ostrog, sramno potpisivanje tzv. Temelnog ugovora, ustoličenje Joanikija na Cetinju uz policijsku represiju i suzavac, političko kadriranje u institucijama, po dubini i visini, i neprekidni pritisci da se izmijeni sekularna suština crnogorskog građanskog društva, a Crkva Srbije u Crnoj Gori napokon postavi na mjesto koje joj po njihovoj zamisli pripada: države nad državom. A što je posebno zanimljivo, oprobani propagandni narativ o „ugroženosti i političkoj diskriminisanosti“ nije prestao da se i dalje pojačano plasira javnosti. Logička protivrječnost da sa stvarnih pozicija moći u društvu i državi, nastave govoriti o sopstvenoj ugroženosti i diskriminisanosti, samo potvrđuje da to objektivno nikad nijesu bili. Naprotiv, u posljednjih trideset godina bili su mnogo toga, ali ugroženi nijesu.

Ruska agresija na Ukrajinu, iz februara 2022. godine, nije samo dovela u kušnju međunarodni pravni poredak i političke odnose snaga u svijetu, nego je imala i svojih posljedica po Crnu Goru. Moderni nacional-staljinisti u Crnoj Gori ne samo što nijesu krili svoje oduševljenje ruskim razaranja ukrajinske zemlje i naroda, nego su takvu sudbinu otvoreno priželjkivali i našoj domovini. Uostalom, njihov novi glavni ideolog Joanikije je Crnu Goru nazvao „mala Ukrajina“, što je očigledno podrazumijevalo i identičan model ponašanja i sudbinu. Srećom po sve nas, takav sukob u oružanoj formi nije se dogodio, iako u političkoj formi ni trenutka nije jenjavao.

Javni govor u Crnoj Gori je u posljednjih nekoliko godina poprimio različite patološke oblike, izrazito natopljen nasiljem i netrpeljivošću otrovao je svaku poru društva. Mnogi naši sagovornici sa zebljom ukazuju na pogubni uticaj takvog govora na budućnost crnogorske političke zajednice. Mišljenje, politički razum i ljudsko dostojanstvo kao da su protjerani iz javnog govora, a umjesto njih na scenu su stupili mržnja, ogoljena netrpeljivost i najobičnija pokvarenost. Nije to

dobar ambijent za čovjekov život, a još manje za vaspitavanje budućih naraštaja, ali nažalost u takvom okruženju živimo, bez izgledne šanse da se promijeni.

U ovom Zborniku razgovora zastupljeni su ljudi različitih profesija: Janko Ljumović, univerzitetski profesor, Jasna Tatar-Anđelić, univerzitetska profesorica, Anđa Backović, psihološkinja, Jusuf Kalamperović, privrednik i političar, Dragutin Papović, istoričar, Ana Vukotić, rediteljka, František Šistek, istoričar, Radoje Cerović, klinički psiholog, Andro Martinović, reditelj, Slobodan Backović, akademik, Branko Baletić, reditelj, Jasmina Nikčević, univerzitetska profesorica, Dragutin Lalović, politolog i Omer Karabeg, novinar. S njima je umješno razgovarala novinarka Tanja Pavićević.

Njihovi duboki uvidi o različitim fenomenima crnogorske stvarnosti koji umnogome i bitno određuju naš život, predstavljaju primjer intelektualne i građanske hrabrosti, odgovornosti prema sudbini političke zajednice u kojoj djeluju i pouzdano su svjedočanstvo jednog vremena.

DRAGAN RADULOVIĆ

JANKO LJUMOVIĆ

UNIVERZITETSKI PROFESOR

Janko Ljumović, producent i univerzitetski profesor (Nikšić, 24. decembar 1971). Diplomirao pozorišnu i radio produkciju na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu 2000. godine. Iste godine Univerzitet umetnosti mu je dodijelio nagradu za najboljeg diplomiranog studenta u školskoj 1999/2000. godini. Na istom fakultetu je 2004. godine magistrirao produkciju u oblasti dramskih umjetnosti. Osim na Fakultetu dramskih umjetnosti, nastavnički angažman imao je i na Fakultetu likovnih umjetnosti i Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore. Od 2008. do 2015. godine bio je direktor Crnogorskog narodnog pozorišta i ministar kulture u Vladi Crne Gore (2016–2017). Bio je član Senata Univerziteta Crne Gore (2013–2016) i član Naučnog odbora Univerziteta Crne Gore (2015–2017), kao i Član Savjeta za visoko obrazovanje (2015–2017). Član je Savjeta Leksikografskog centra i Instituta za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš“ CANU, član Crnogorskog PEN-a i Upravnog odbora Matice crnogorske.

Osnovno polje rada obuhvata oblast savremene pozorišne produkcije u okviru koje je bio producent većeg broja predstava i festivala. Umjetnički je kreirao sedam pozorišnih sezona Crnogorskog narodnog pozorišta. Predstave čiji je bio producent, kao i ostale produkcije s repertoara gostovale su na vodećim pozorišnim festivalima u zemlji i inostranstvu i dobijale značajne pozorišne nagrade. Učesnik je brojnih nacionalnih i međunarodnih konferencija i projekata iz oblasti scenskih umjetnosti, medija, menadžmenta u kulturi i kulturne politike. Autor, urednik i korednik preko deset stručnih monografija, knjiga eseja i zbornika radova.

PODGORICA
7. oktobar 2021. godine

U društvu se ubrzano normalizuju obrasci netolerancije

Već izvjesno vrijeme živimo interesantna vremena. Moguće je čuti kako svjedočimo fenomenu potpunog urušavanja građanskog i sekularnog društva. U što se pretvaramo? Gdje smo krenuli?

Pretvaramo se u tragače, koji tragaju za demokratskim ustrojstvom društva, i u tome bolujemo od svih onih bolesti klasičnih postsocijalističkih društava koja su u proces demokratije ušla na talasu nacionalizma, tako da mi svjedočimo da i dalje živimo taj neprekinuti nacionalistički kontinuum koji nas prati od 19. vijeka u širem balkanskom okviru, kako to lijepo kaže Marija Todorova... Dakle, živimo diskurs nacionalističkog, odnosno svjedočimo vrijednosti koje su daleko od načela savremenog društva u evropskom savremenom kontekstu. Dakle, svima je riječ Evropa, evropske integracije i vrijednosti prilično na top listi ključnih riječi, ali ono što praktično jeste manifestacija realnosti ili života političkog, i samo političkog nego uopšte društvenog je daleko od toga, tako da mi se čini da svjedočimo jednu istovjetnost konteksta koji nikako da se zaustavi na ovom našem prostoru, a sad naravno dominantno razgovaramo i razmišljamo o Crnoj Gori.

S tim što posljednjih decenija nijesmo slušali istu terminologiju kao što čujemo posljednjih godinu dana. Jako se često koristi riječ fašizam. Da li ga živimo?

Nijesmo je slušali sa zvaničnih adresa. U tom kontekstu naravno ne treba ništa pojednostaviti, odnosno bilo koji iskaz mora da prati vrlo jasnu detekciju faza i procesa, ali taj diskurs nije bio niti sakriven, niti nepoznat,

dakle itekako je bio prisutan, ali je sad dobio moć da bude dio javnih politika tako da ta priča o korelaciji nacionalističkog diskursa ili tog kontinuumu nacionalističkih namjera i različitih konflikata na tu temu se, naravno, povezuje i s pojmom fašizma, ali ne u njegovom istorijskom obliku već su to, nova lica fašizma pa možemo posmatrati kao stvarnost hibridnih fašizama koje u svakom obliku agresije, represije, ugrožavanja ljudskih prava i brutalnog osporavanja drugosti – naravno da jesu fašizam.

I mi upravo svjedočimo negiranju drugosti...

To je najbolnija tema naših prostora. I ne odnosi se samo na etnički iskaz, drugost je mnoštvo identiteta, a svjedočimo na primjeru crnogorskog koliko se upravo on osporava i koliko se hoće poništiti i to ulazi u matricu kontinuumu o kojoj smo govorili. Ja zaista želim da se danas vežem za tu odrednicu Marije Todorove koja govori o tom kontinuumu nacionalističkih neprekinutih politika, odnosno stvarnosti. I onda svjedočimo probleme marginalnih i manjinskih identiteta odnosno, drugosti i probleme koje takvi identiteti i drugosti imaju. Pa kad svjedočimo takvu vrstu ataka ili poništavanja, onda zaista možemo reći da je crnogorski kontekst specifičan u odnosu na druge regionalne ili evropske, i to zaista nepovoljno utiče na sve ono što zapravo jeste potencijalna promjena ili vrijeme u kome ćemo svjedočiti da je takva politika zaista stvar prošlosti.

Crna Gora je građanska, sekularna, multikonfesionalna, multinacionalna država, tako je zapisano u Ustavu. U praksi što to znači?

U praksi to znači da u odnosu na svaki taj element mi svjedočimo niz problema i imamo niz primjera koji urušavaju koncept građanske, sekularne i multikulturne države, odnosno društva. Mislim da mi te pojmove dominantno koristimo u političkom i partijskom diskursu, a da realni život odnosno, način na koji zajednica komunicira i način na koji stvara vrijednosti nas demantuje. Dakle, građanski koncept „da“. Ali, onda moramo da govorimo o građanskom društvu, odnosno o građanima kao suverenim nosiocima tog društva, svih njenih vrijednosti. Koncept građanske države, da sad ne ulazimo pretjerano u teoretisanje, zna se kako je nastao, kako

se razvijao. Mi smo 90-tih imali upotrebu pojma „otvorenog društva“ zahvaljujući Fondaciji za otvoreno društvo koja je baš u kontekstu 90-tih na ovim prostorima promovisala te vrijednosti kad to društvo ne da nije bilo otvoreno, nego je bilo zatvoreno, hermetično, puno različitih fobija i, na koncu, krvavih ishoda.

Ako sad uđemo u prostor sekularnosti, mi naravno svjedočimo da je savremena demokratija utemeljena na tom konceptu, i jasno se zna ne samo uloga i vrijednost crkve, i da je religijski kontekst takav da ne govorimo više samo o religiji, već govorimo o religijskim slobodama, o slobodi vjeroispovijesti. Prostor teološkog, religijskog je ušao u prostor pluralizma, kao što svjedočimo pluralizam u opštem smislu. Sve ovo što mi živimo, odnosno svjedočimo, predstavlja uticaj direktan i vrlo eksplicitan i koji u korelaciji s politikom znači da je sekularni karakter države postao upitan i ugrožen. Različiti su primjeri uticaja crkve u različitim društvima. I različiti su primjeri kako su se ta društva izborila s tim uticajem. Postoji prirodno pravo da crkva zapremi ukupnost društva. Ali, razvoj javnih politika i sistem vrijednosti stvari postavlja kako treba da budu postavljene u savremenim demokratijama. Svjedočimo primjere klerikalizacije i u nekim državama članicama EU, recimo u Poljskoj. Jaka sprega između crkve i politike je uvijek moguća, ukoliko je građansko društvo slabo. Naravno da duboko vjerujem u sekularni, građanski koncept države jer je to doživljaj onog poželjnog ishoda unutar koga može da se razvija zajednica.

I sad dolazimo do pojma – multikulturalizam. Mislim da on nije, u slučaju Crne Gore, rezultat i namjera savremenih politika Evrope koja je i te kako utemeljena na toj politici multikulturalizma. Mi multikulturalizam imamo utemeljen u našoj tradiciji, i to je zaista jedna dobra i lijepa okolnost unutar koje mi, zapravo, razmišljamo i možemo razmišljati ne samo o tim tzv. savremenim trendovima ili samom zdravom razumu koji danas ide u prilog toj politici, već i na tradiciji multikulturalizma. Ako čitamo Marka Miljanova „Primjere čojstva i junaštva“ pa to je fantastičan primjer multikulturalizma. Tako da multikulturni karakter Crne Gore u odnosu na različite identitete i autohtonost tih različitih kultura, na koji način su one bile prožimane s razvojem države i Crne Gore, dakle nezavisnosti, držav-

nosti i svih procesa koji su u različitim oblicima funkcionisali na njenom tlu i, konačno, cijele nesretne 90-te u kojima je upravo to nasljeđe jedan od razloga da se ovdje ne desi i ne poremeti taj multikulturni karakter. Ali, svjedočimo u stvarnosti da se dešavaju incidenti i da se dešavaju oni procesi koji temeljno narušavaju multikulturni karakter društva i osjećaj da te pojedinačne kulture i identiteti treba da se zatvaraju, da se getoiziraju, da unutar samog društva mi zapravo promoviramo i etnizujemo mnoštvo stvari umjesto da to bude neprikosnovenost građanskog identiteta, a građanin je zapravo individua, pojedinac, jedinka koja nosi svoj identitet.

Imamo puno problema pa hajde da ih prodemo. Crnogorska 42. vlada formirana je u manastiru Ostrog. Imamo situaciju da u toj Vladi sjede ljudi koji su upravo jako bliski porodično, lično, profesionalno Srpska pravoslavna crkva. Vidjeli smo u proteklih godinu dana da skoro sve što je ova Vlada uradila, uradila je na korist upravo SPC. Napravljeni su rovovi, napravljene su podjele upravo po etničkom modelu. Ovo sve djeluje kao opsada. Da li je klatno došlo potpuno do kraja desno?

Pa, definitivno ta vrsta namjere i realizacije tog tako jasnog čina, da ne ponavljamo, javnost je sigurno upoznata i sve ovo što ste naveli jeste sve ono što sigurno znamo, ali takva politika mislim da nije održiva dugoročno. Nemoguće je razmišljati i promišljati savremenost i kontekst zemlje kandidata za pridruživanje EU koji može biti baziran na takvom konceptu. Mislim da sam već u prethodnom odgovoru jasno identifikovao koliko je to i nemoderno i anahrono i to nije pitanje slobode iskaza bilo koje vjerske zajednice, nego je to pitanje da li bilo koja vjerska zajednica treba i može da učestvuje u društvenim i političkim pitanjima? Da li ima pravo da dominantno oblikuje društvenu stvarnost? Apsolutno nema pravo. Dakle, to govori iskustvo, to govore i različiti standardi. To su međunarodni i evropski standardi. Naravno, svaka zemlja može da odluči drugačije i da primijeni načela za koja ona smatra da su njoj potrebna. Ali se postavlja pitanje – što zapravo mi dobijamo u toj vezi vjerskih organizacija i države. Koje ćemo to istine, javne politike, analize, strategije i dokumenta ostvariti s tim primatom ili dominirajućim faktorom crkvenih krugova koji prosto imaju neku drugu vrstu posla, znanja... Tako da zaista, narodski re-

čeno, ne mogu popovi da vode politiku. Kad kažem popovi, onda mislim i na neke ostale termine poglavara ili predstavnika vjerskih zajednica. Jer, vidimo što su ekstremni rezultati takvih htijenja. Da ne spominjem sad neke zaista radikalne primjere, ali pitanje da određena vjerska zajednica može i treba da ulazi u tako složena pitanja javnih politika, i same politike moderne države, to je zaista nešto što ne postoji u savremenoj Evropi. I same vjerske zajednice su u savremenim demokratijama i društvima jasno to izrekle. Dakle, ja razumijem da u kontekstu Evrope kao hrišćanske teritorije sa svim mogućim uplivima drugih kultura, religija, civilizacija ili Amerike koja je i te kako multikulturno društvo i društvo upražnjavanja različitih identiteta, sloboda, drugosti, pa i u takvom kontekstu se jasno zna što predstavlja Božić, Uskrs. Ali, mi svjedočimo da i u svim drugim periodima godine, mimo Božića ili Uskrsa imamo upliv i pokušaj da se zapravo naš kalendar, naše obrazovanje, naš sistem vrijednosti potpuno podredi interesima i unutrašnjem ustrojstvu nečega što bi trebalo zapravo da bude, na kraju krajeva, intimno, privatno pitanje vjerujuće osobe.

Od 30. avgusta prošle godine mi smo svjedoci ne samo pune klerikalizacije društvenog i političkog života, nego i ponovne glorifikacije ratnih zločinaca s početka 90-tih godina, kao i onih iz Drugog svjetskog rata, odnosno, promocije jedne posebne ideologije – četničke ideologije. Kako je do toga došlo?

Srpska pravoslavna crkva je vrlo bliska ideologiji koja jeste nositelj tog pokreta i politike poražene u Drugom svjetskom ratu. Dakle, Kraljevina Jugoslavija je nestala, a četnički pokret je bio pokret koji je bio kolaboracionistički s fašistima i nacistima. To su prosto vrlo jasne stvari. Dolazak demokratije i postsocijalistički kontekst nastao je, na žalost, na temelju nacionalizma. Takva politika je ušla na velika vrata događanjem naroda krajem 80-tih, i pogotovo 90-tih godina 20. vijeka, i mi sad opet svjedočimo jasan javni diskurs koji promoviše te vrijednosti, a sve to se vrlo vješto pakuje u potrebi da se realizuje revizija istorije. Mi svjedočimo i u regionalnom kontekstu potrebe poraženih u Drugom svjetskom ratu, koji pokušavaju zapravo da se svrstaju u priču antifašizma. Različite priče su u opticaju – priča o četničkom pokretu, njegovom antifašiz-

mu, priča o zlodjelima komunista ili o periodu socijalizma i njegovom kvalifikovanju kao totalitarne diktature, torture itd. Danas mi zapravo imamo sinergiju različitih strategija koje uporno žele da se nametnu i da tom revizijom dovedu do „politika pomirenja“, a koja se opet nekako žele upakovati u savremene tendencije. Na primjer, kad vam treba nešto što može biti iskustvo Evrope i savremenih politika, ljudskih prava, pomirenja, kulture sjećanja, onda vi to vješto uzimate, i onda u kontekstu takvih strategija, okrenutih ka pojedincima i ideološkim pokretima za koje vrlo jasno znamo njihov karakter, njihovu suštinu. Neki koriste takvu vrstu politike, žele u stvari nametnuti potpuno nove politike sjećanja, novi ritualni obrazac koji pretpostavlja da i nosioci takvih pokreta imaju svoje spomenike, imaju svoja mjesta sjećanja, dakle, puno pokušaja je bilo, npr. za par godina da se podigne spomenik Pavlu Đurišiću. Zakon koji propisuje postavljanje spomen-obilježja eksplicitno unutar sebe ima tu odrednicu da se spomen-obilježja, spomenik, ne može postaviti onima koji su bili saradnici okupatora, dakle, prosto postoji neka istorija i neki događaj u toj istoriji. Ako mi sebi dajemo mogućnost da mijenjamo tokove istorije na tako politizovani ideološki način, onda mi zapravo ne pripadamo modernom i savremenom društvu. Treba jasno odvojiti procese koji imaju potrebu da manifestuju neke civilizacijske karaktere sjećanja na žrtve, ali ne smijemo zaboraviti karakter tih procesa i koliko smo zapravo u razvoju i društva, i naroda, i država – zapravo plaćali cijenu da bi iz svih tih sukoba, ratova, nesreća, zločina mijenjali našu stvarnost, tako da taj krug može biti zaista paklen i otvaranje tih tema mi osjećamo i znamo da ne doprinose ni pomirenju, jer nijesu utemeljeni na standardima koji počivaju na uvažavanju historijskih istina i onih razvojnih procesa u društvu. Prosto, taj okret, zaokret, pokušaj da se nametnu neke prevaziđene ideologije i da se maltene mijenja tok tih događaja je zapravo suština tih pokušaja. Što je teza? U vrijeme socijalizma, Komunistička partija je jasno identifikovala sve te pokrete: četnički, ustaški i ostale – kao pokrete koji su bili saradnici okupatora, fašista i nacista, a s druge strane, to je argument, pa se opet vraćamo na taj kontekst karaktera socijalističke Jugoslavije, same politike ideološkog karaktera Josipa Broza Tita. To je sad zaista jedan nepregledni niz tema koje se ciklično ponavljaju, ali u nekim

trenucima zaista mogu da dobiju legitimitet i mi to svjedočimo. Mi svjedočimo u regionu spomenike koji su prekršili neke standarde i zapravo su uveli u javni prostor taj put. Ja ne vjerujem u taj put pomirenja, on ne može biti suštinski utemeljen na tome.

To pomirenje u stvari znači pomirenje fašista i antifašista. E sad, zašto je izabrana Crna Gora i zašto se to dešava, s obzirom na to da je Crna Gora vrlo specifično dala svoj odgovor okupaciji 13. jula? Crna Gora je jedina koja je imala opštenarodni ustanak.

Imali smo jedini opštenarodni ustanak. Ne bih ništa ekskluzivno doživljavao Crnu Goru u kontekstu antifašizma u odnosu na druge. Mi možda možemo da razvijamo stereotip da neko možda u našem susjedstvu nije bio to, nije bio antifašista. To su sve zone manipulacija u kojima su neki drugi u cjelosti fašisti, a neki drugi u cjelosti antifašisti. Mislim da ta slika nimalo nije tako jednostavna i jedni i drugi su personalizovani, dakle, možemo znati konkretna imena i sudbine. Ali je nevjerovatno da se mi u 21. vijeku, ili u procesu emancipacije društva, zapravo vraćamo na određene termine ili određene politike, ideologije koje zaista pripadaju prošlosti. Mi nikako da pronađemo nove termine, nove manifestacije, nove izraze... Možda je to ovo što neko kaže zelena ekonomija, ili digitalna ekonomija. Ali, što znači zelena država, zelena ekonomija ili digitalno društvo u kontekstu onih svih primjera koji, ne samo da su suprotni ideologiji ili digitalnom konceptu, nego mi onda živimo tu neku izrazitu postmodernost u kojoj je sve moguće, ali svjedočimo da dominiraju politike i diskursi koji pripadaju toj prošlosti. Mi o ovim pojavama ne govorimo kao marginalnim, kao nekim rubnim događajima – govorimo o njima s opasnošću i izvjesnošću da oni postaju dominantni oblici politike i sadržaja vijesti i naše svakodnevice. To je zapravo problem.

Nedavno smo doživjeli desant na jedan grad, prijestonicu. Kako ste vi doživjeli ovaj događaj?

Kao neko ko živi i radi u tom gradu, i ko je izabrao Cetinje kao svoju geografiju intimnu i ličnu, i u odnosu na sve ono što Cetinje nosi i u odnosu na kompletan izraz protesta, odnosno kapacitiranost Cetinjana i prijatelja

Cetinja da odgovore protestom na taj zaista – događaj, koji se pretvorio u desant. On je vrlo jasan i eksplicitan, to je atak na Cetinje, atak na crnogorski kuturni, državni i nacionalni identitet. Koji je toliko osoben da nešto što je nesporna činjenica, vrijednost utemeljena u trajanju tog crnogorstva, a u konačnom utemeljena u savremenosti. Ja ne moram nikom da objašnjavam sve dimenzije svog identiteta, dovoljno je da ga ja kao pojedinac danas tako eksplicitno iznosim i da mi je on bitan, i onda mi to neko poništava, negira, čak ni ime ne želi da vam izgovori. A to je sve primjer tog događaja, zaista toliko radikalno da je logično da je jedini način da se to uradilo, odnosno da se mitropolit Joanikije ustoličio na kraju u Cetinjskom manastiru bio upravo takav scenario, takva manifestacija, desant, duge cijevi, suzavac... Dakle, sve ono što su bile ružne slike.

Čak i 90-tih kad je bila ružnija situacija na području Balkana nego što je danas, Cetinjani su i tad održali protest i nijesu spriječeni u njemu. Bio je tu i Arkan, bila je i pucnjava, ali oni su imali svoj protest. Ovoga puta nije dozvoljeno.

Protest je brutalno onemogućen, protest je zapravo razbijen u toj zaista nestvarnoj slici koja je atakovala na ljude, dakle, sve ono što su slike tih događaja svima poznate i jasne. Zanimljivo je bilo tih dana u svim regionalnim televizijama, ili nekim od regionalnih televizija, prva vijest je bila Cetinje, druga vijest je bila Avganistan. To dovoljno govori o kontekstu događaja. Ta militaristička slika... država uvijek ima moć i kad hoće može da upotrijebi sve instrumente kojima hoće da svoju namjeru sprovede u djelo, ali način... Ili ova korelacija s događajima 90-tih kad se desio antiratni protest, i ovo je bio na neki način antiratni protest, jer mislim da su razlozi i motivi protesta i početka 90-tih i danas isti. To jeste zapravo da kroz priču o crnogorstvu mi branimo i građanski karakter, i modernost i savremenost društva, bez obzira što i ta vrsta stava, i politike, može da zvuči tradicionalno i da pripada nekim prošlim dizajnima, da tako kažem – ali ona u osnovi jeste priča potrebe kulture jednog naroda da braneći sebe brane i druge. A ovdje smo jasno mogli identifikovati aktere tog čina, dakle, ove koji su ostvarili svoju namjeru da to urade uprkos protestu, uprkos svim apelima, javnim pismima, objašnjenjima zbog čega... Meni je zapravo najsurovije u cijeloj toj strategiji i politici što oni zapravo ne žele da izgovore ni vaše ime.

Na Cetinju su se našli, pored stanovnika ovoga grada, i brojni građanski aktivisti, ali i sve političke partije. Poslata je jedna poruka.

Naravno da je protest na Cetinju objedinio sve snage koje pripadaju i osjećaju Crnu Goru u onoj ravni politike i društvene stvarnosti koja Crnu Goru temelji na svim vrijednostima o kojima smo pričali tokom razgovora i na kojima je ona utemeljena u savremenosti, a svjedočimo i elemente da tih vrijednosti kroz njenu istoriju. Cetinje jeste okupilo sve aktere, građane, pojedince, različite političke i društvene pokrete koji promovišu građanski, sekularni, multikulturni karakter Crne Gore, i to jeste bila prava adresa da se svi oni nađu tog dana na Cetinju.

I što sad mislite da li je Cetinje u stvari trijumf koncepta „srpskog sveta“ ili je početak njegovog kraja?

Definitivno početak njegovog kraja. Ne bih sad razmišljao o tome kao o događaju neke bitke. To je pitanje procesa, jer mislim da nikad toliko eksplicitno nijesmo zapravo razumjeli sve aspekte tog „srpskog sveta“ koji nijesu apsolutno ništa novi. Dakle, ako čitate politička dokumenta iz 19. vijeka koje promoviše Srbija, ako čitate Memorandum SANU, on nema nikakvu razliku u odnosu na način kako se objašnjava danas karakter „srpskog sveta“. I on se opet vješto pakuje u taj širi kontekst ljudskih i kulturnih prava, ali svjedočimo da su ta ljudska i kulturna prava samo ulaznica za druge politike, tako da događaj na Cetinju, ili prosto pozornost javnosti Crne Gore koja želi da živi vrijednosti savremenosti jeste bila otpor. Zbog toga smatram da događaji nikako nijesu trijumf, nego mislim da su oni jasan označitelj pada, jer mnogo puta i do sad je ta priča bila propali projekat – zašto bi ona sad uspjela?

Imali smo priliku godinu dana da se upoznamo s članovima nove crnogorske Vlade. Do skoro svi oni su bili nepoznati u javnom životu. Nakon godinu dana, kako ocjenjujete njihov učinak?

Zaista ne mogu da procjenjujem taj učinak jer u domenu značajnih javnih politika koje ja mogu da pratim ili analiziram, to je recimo kulturna

politika, dijelom i obrazovna, zapravo ne vidim ništa što je rezultat bilo kakvog ekspertstva. U kulturnoj politici se apsolutno ništa nije desilo niti dešava, osim incidenata koji su utemeljeni na određenim kadrovskim izborima, odnosno osjećanju i doživljaju i jasnim parametrima da sve one ozbiljne teme jedne kulturne i nacionalne politike ne postoje. To nije samo zakonski okvir. To je potreba kulturnog razvoja. Mi u kontekstu kulturne politike i kulturnog razvoja nemamo ni jedan ozbiljan projekat, događaj, koji može da problematizuje i da onda možemo da kvalifikujemo karakter, recimo, te javne politike u prostoru obrazovanja. Imamo tu zaista brutalnu i neprimjerenu smjenu svih direktora škola, dakle, jedan potpuno revolucionarni čin koji je neprimjeren na karakter zemlje kandidata za članicu EU.

Ako govorimo o nekim drugim politikama, prije svega ekonomskim, politici turizma ili poljoprivrede, zašto ne bi i to komentarisali, svjedočimo nezadovoljstvo. Svjedočimo zapravo populistički karakter i sve silne najeve o Crnoj Gori kao Luksemburgu, dakle – narativi koji nekako zaista vrijeđaju zdrav razum, i onda, na koncu, imamo i priču javnog zdravlja, odnosno, zdravstvenu politiku koja odnosi živote. Mislim da je juče objavljena vijest da je hiljadu i ne znamo tačan broj, mislim preko dvjesto, više umrlih nego rođenih u određenom vremenskom periodu. Mi imamo parametre koji su izuzetno nepovoljni i korelacija između svih tih javnih politika je zapravo jasan učinak ili neučinak Vlade, tako da ja kao građanin ne osjećam ekspertstvo ili koncept takve Vlade. Ja više vjerujem političarima koji preuzimaju odgovornost, jer su na nekim izborima dobili povjerenje građana i onda vjerujem u njihovu umješnost i umijeće da okupe profesionalce i da zapravo – pokrenu različite segmente društva da bi zapravo, živjeli jednu provjerljivu i mjerljivu stvarnost a ne PR, ne ono što svjedočimo da su vrlo konkretne nepovoljne statistike.

Kultura, prosvjeta, nauka i sport spojeni su u jedno ministarstvo. Je li to uopšte izvodljivo, koji su rezultati, i što nam je to donijelo za ovih godinu dana?

Već sam rekao da na primjeru kulturne politike i samog sektora kulture koliko je to bilo zapravo loše rješenje i poražavajuće, ali opet se pitam da

je postojalo samo Ministarstvo kulture onda bi to bio neki jasan iskaz i usmjerenje te politike ka tom sektoru i sigurno bi opet imali neke različite nepovoljne činjenice i događaje. Imali smo afere vezane za sport, imali smo različita kadrovska mimoilaženja unutar samih nosilaca tih javnih politika i resora. Dakle, jedan eksperiment koji, evo svi svjedoče da nije uspio. Čak imamo najavu da u novom konceptu, pokušaju rekonstrukcije Vlade – da će se i to razdvojiti. Mnogi su isticali na samom početku, kad je objavljen koncept izvršne vlasti, vlade, da će to biti loše rješenje. Ne postoji ni jedan značajan javni događaj gdje se povela ozbiljna debata. Mi, zapravo, svjedočimo odsustvu komunikacije, ili straha od komunikacije, ili potpunu nemoć komunikacije. Da bi upravljali komunikacijom i objašnjavali ako je nešto radikalno drugačiji koncept, ili ako je eksperiment, morate ga promovisati i zastupati da bi dobili neku podršku jer je jako komplikovano zbog različitih razloga voditi i pojedinačno ministarstvo bilo kog karaktera naziva ili polja. A zamislite koliko je komplikovano kad spojite određene oblasti. Zapravo, svjedočimo da ni jedna od tih oblasti nije bila kvalitetno niti zastupljena, niti realizovana, i to je zaista vrijeme koje smo izgubili. Mislim da je to godina koja je izgubljena, da je to godina koja je pokazala koliko su određeni razvojni procesi zaustavljeni i koliko možemo trpjeti štetu od takvih namjera, procesa. Dakle, ta neobaveznost javne politike je nešto što mene najviše zabrinjava.

Gdje je onda kultura u Crnoj Gori danas? Što mislite gdje je bio fokus ministarke Bratić? Imamo li više kulturu?

Naravno da imamo kulturu, kultura počiva na stvaraocima i institucijama. Pitanje je koliko su umjetnici, producenti, institucije samostalne i kapacitirane da takve nepovoljne procese i okolnosti i nadomjestе neakvim alternativnim izvorima. Za male kulture je jako važno da država stimuliše kulturni razvoj i to je nešto što je zapravo ključni imperativ. Zašto je važno da male države, male kulture imaju zasebno ministarstvo kulture? Jer, to je priča paradigme i samog polja kulture za društvo, za državu. Dakle, mi smo svjedočili da to nije bilo u fokusu. To ime kulture postoji u imenu tog objedinjenog Ministarstva, ali sadržaji, programi i projekti ne postoje. To se, naravno, odrazilo i na sektor kulture. Mi smo u međuvremenu imali

neke vrlo važne i značajne događaje ali koji pokazuju koliko nijesu zanimljivi nosiocima vlasti. Da li je to premijera novog filma Dušana Kasalice „Elegija lovora“ na Sarajevo film festivalu? Da li je to sadržaj, dinamika kulturnog života i potrebe stanovništva – prosto imali smo priču problematičnog usvajanja budžeta, mjeseca bez budžeta, imali smo kompletan kontekst javnih finansija za kulturu koji je takav bio da institucije kulture i kulturni sektor nijesu mogli ništa da planiraju, imamo poništene konurse... Mi smo sad već u mjesecu oktobru, bliži se kraj godine, a akteri kulturne scene zapravo ne znaju s kojim novcima mogu računati da bi ostvarili svoje festivale, projekte, produkcije. Dakle, imate jedan upitan odnos prema kulturnom sektoru... Kultura je i u najnepovoljnijim vremenima mogla da funkcioniše. Stvaraoci, umjetnici i producenti će svoja djela sigurno realizovati da li u samizdatu, da li u međunarodnoj saradnji, s partnerima... Ne određuje kulturna politika uspjeh određenog kulturno-umjetničkog djela.

Ako se vratimo savremenosti – želim da potenciram činjenicu da je Crna Gora zemlja kandidat za članstvo u EU. Mi svjedočimo tako nepovoljnu, brutalnu, bahatu manifestaciju javne politike u kontekstu kulture, u kontekstu obrazovanja, pa se postavlja i pitanje karaktera društva i politike koje dozvoljava da se tako važan segment društva koje određuju njen društveni, kulturni kapital zapravo terorišu. Mislim da mi svjedočimo jedan politički teror nad kulturnim sistemom jer se s njim ne komunicira, ne postoje nikakve naznake ne samo razvojnih projekata, strategija i usmjerenja, nego imamo odsustvo sadržaja i programa koji bi s adrese javne politike u kulturi trebala zapravo da se bavi onim ključnim pitanjima: to je finansiranje, to su normativni modeli, to je razvoj kadrova. Crnogorski kulturni sistem u različitim segmentima ima niz slabih karika i taj sociokulturni lanac svake umjetničke oblasti (bilo da govorimo o stvaralaštvu, o kulturnoj baštini...) ima niz aspekata na kojima temeljno i odgovorno treba raditi. Ni opšta, ni stručna javnost ne zna apsolutno ništa na temu razvoja politike u domenu kulturne baštine koja, opet, kao jedna sektorska priča nosi niz drugih podsektorskih priča. Da ne pričamo sad o nekim drugim segmentima. To je zaista nepovoljan i sadržaj i ishod ove Vlade.

Bili ste ministar kulture 2017. i 2018. godine. To pominjem jer je Vesna Kilibarda s pozicije ministarke kulture predstavila 2005. godine Izvještaj o stanju pokretne i nepokretne kulturne baštine. U tom Izvještaju je navedeno da je oko 60% nepokretne kulturne baštine devastirano s raznim radovima, izmjenama što unutar, a što van samih zdanja. Kakvo ste stanje vi zatekli? Nije javnosti poznato da se iko od ministara nakon Vesne Kilibarde bavio ovim pitanjima.

Moraću vas ispraviti. Bavili su se i te kako, jer je u mandatu kad je ministarka bila Vesna Kilibarda i realizovan taj Izvještaj o stanju pokretne i nepokretne kulturne baštine. I 68% kulturne baštine je identifikovano da je u stanju, da tako kažemo, nereda. Puno toga je rađeno, rađeni su programi koji su radili na konzervatorskim politikama, praksama, zaštite, restauracije itd. Rađeni su godišnji planovi i programi, rađena je kompletna transformacija stručnog segmenta u organizovanju zaštite kulturnih dobara, formirana je Uprava za zaštitu kulturnih dobara. To je zaista jedan odgroman posao koji ima i svoj finansijski iskaz. To su i skupi i zahtjevni projekti koji u savremenosti svjedoče da osim javnih linija podrške, oni su predmet i niza drugih oblika ekonomske valorizacije. To je i te kako bio prostor i za korišćenje evropskih fondova. Dakle, to je složena mreža odnosa unutar koje su i na lokalnom i na nacionalnom nivou, rađeni različiti planovi – od planova projektnih menadžmenta pa do pravljenja projekata zaštite, valorizacije i ostalih različitih stručnih poslova koji su rađeni na baštini. Međutim, stanje toliko ugrožene baštine, koja je trpjela upravo odsustvo države i ozbiljne politike tog dugog 20. vijeka i te nekapacitiranosti unutar koje je sama baština trpjela udare koji su imali i politički i ideološki karakter. Dakle, mi svjedočimo zapravo različite primjere unutar pokretne i nepokretne baštine koji su bili izloženi nebrizi, nečuvanju, nesistematizovanom radu tako da je to posao koji je dugoročno složen i zahtjevan. Uradilo se dosta toga, ali je stanje unutar tog segmenta kulture takvo da je zapravo posla puno više. Podsjetiću na knjigu akademika Pavla Mijovića „Ozloglašeno nasljeđe“. To je fantastična studija jednog vrhunskog stručnjaka koji je ne samo iz svog profesionalnog nego i ljudskog bića promišljao to stanje. Po-

ražavajuće je kad i danas, poslije više decenija od kako je Pavle Mijović promišljao i detektovao sve te primjere, evo imali smo skoro u Ulcinju ugrožavanje dijela zidina – spominjem Ulcinj jer je taj grad bio jako važan akademiku Mijoviću i puno je svojih radova posvetio je Ulcinju. Dakle, i na lokalnom i na nacionalnom nivou smo mi zapravo svjedočili primjere nebrige i ugrožavanja zajednice. Mi prosto na toj temi moramo da znamo da je kulturna baština vrlo kompleksan sistem odnosa i vrijednosti u kojima ne postoji jedan akter koji će da riješi sve. To je složena mreža aktera, to je pitanje uvijek i političkog konteksta i prioriteta unutar kojih se zapravo pravi lista svega onoga što se zapravo može uraditi. Imali smo primjer tvrđave Besac koja je restaurirana i svi stručni radovi na njenoj obnovi su rađeni novcima od strane EU i nacionalnih fondova pa je ona, recimo, primjer ekonomske valorizacije jer je privatni sektor dobio taj objekat. Dakle, kulturna baština nije prostor konzervacije i apsolutne zaštite na taj način da mi svjedočimo njen izgled iz tog prošlog vremena, nego je ona u funkciji savremenosti, ona povezuje mogućnost događaja i interfejsa savremenog s tom tradicijom i s tom prošlošću. Nemamo vremena, ali kulturna baština je segment koji traži posebnu pažnju. Evo, u korelaciji s prethodnim pitanjem mislim da sam dovoljno jasno istakao odgovor.

Profesor ste na Univerzitetu Crne Gore. Nedavno smo dobili novog rektora, Vladimira Božovića, jednoglasno je izabran. Što mislite o ovom rektoru i kako vam djeluje unisoni stav svih članova Senata Univerziteta Crne Gore?

Ne problematizujem tu vrstu stava zato što je i prethodni rektor izabran takođe jednoglasno, tako da... to je fenomenološko pitanje i mogu jasno da dam odgovor da to nije uobičajeno, ali to govori o drugim stvarima. To govori o stvarima da bez obzira na ime, koje sad možemo izgovoriti, evo ja sam vas uputio na prethodnog rektora, vi ste apostrofirali aktuelnog rektora. Dakle, i jedan i drugi su izabrani jednoglasno i bili su jedini kandidati. To govori da mi zapravo imamo kontekst Univerziteta koji je jako povezan s Vladom. Postavlja se pitanje: na koji način mi zapravo možemo mijenjati ustrojstvo normativno, zakonsko i organizaciono u

kontekstu Univerziteta, da bi Univerzitet bio autonoman, a ne zavistan od bilo koje politike?

Radim već 20 godina na Univerzitetu i svjedočim različite procese tog Univerziteta, i svjedočim pokušaju da se uvede participativnost akademske zajednice na jedan stručni i analitički način, da se suočimo sa svim nepovoljnim indikatorima u tom razvoju – pokušaj je bio spriječen od strane prethodne Vlade. I cijeli kontekst da je opet Crna Gora i tu izuzetak – došlo je do smjene rektora na način da je taj rektor smijenjen glasovima koji dominantno parcipiraju od strane Vlade, dakle ne s Univerziteta, nego spolja – govori o nam karakteru tog modela Univerziteta. Želim da vjerujem da budući procesi razvoja i autonomije Univerziteta treba da budu takvi da oni zaista zažive, da oni jesu pitanje akademske zajednice. Mi možemo učitavati politički kontekst i sadržaj za bilo koga ko je dio neke formalne strukture rukovođenja i vođenja Univerziteta, ako imamo dominaciju instituta koji se zove Upravni odbor u odnosu na Senat koji po prirodi stvari jeste tijelo koje donosi, determiniše strategiju razvoja i sve one elemente autonomnosti Univerziteta.

Ali u konačnom, naš Univerzitet je jedan od najmlađih na svijetu pa će mu vjerovatno trebati dosta vremena, a onda možemo problematizovati da li je to garancija razvoja ako ne promijenimo tu vrstu logike i ako ne obezbijedimo kontekst i uslove da imamo više kandidata, više da bira-
mo, prosto je to pragmatizam. Određeni ljudi uopšte ne žele da se bave suštinskim i da promišljaju suštinski već je to pitanje nekog dogovora i nespornog koncepta, jer ako imate jednog kandidata onda neko može iznijeti logičan razlog: pa zašto ne bi glasao za tog jednog kandidata... prosto – pragmatizam. Ali ćemo za neke druge stvari možda biti protiv, za one stvari koje determinišu suštinu Univerziteta.

Kakvo je vaše viđenje litija koje smo imali prije dvije godine i koje su trajale osam mjeseci?

Litije su jedan fenomen koji je bio specifičan. Jasno je da je on imao osnovno polazište u protestu SPC. Jasna je veza s politikom. Meni su litije zani-

mljive kao sociološki fenomen. Možda je puno važnije da li će neki sociolog da to istraži, pošto mi u Crnoj Gori o mnogim fenomenima govorimo iz tog nekog stanovišta mišljenja, ali nemamo ozbiljna istraživanja koja bi ulazila u polje humanističkih nauka da bi se mi onda zaista suočili s tim nekim fenomenima. Dakle, litije su jedan osoben atipičan pokret otpora koji je vezan za institucije koje baš i ne praktikuju kulturu otpora ili građanski aktivizam. Institucija crkve koja je i dogmatska i vrlo je usmjerena u kontekstu nekih prostora, odnosno neke geografije religijske (možemo tako reći), je zapremila javni prostor i zapravo ga je učinila takvim da je u tim litijama poništen karakter tog javnog prostora ili čak savremenost. Dakle, dizajn, ikonografija, muzika... to je bio jedan atak na mnoge vrijednosti o kojima smo govorili u ovom kontekstu, a opet jedno pitanje koje se tad nametnulo – da se ugrožavaju religijske slobode, vjerska prava – opet jedna vrlo osjetljiva tema za Evropu koja vrlo uvažava i osjetljiva je po bilo kojoj temi koja determiniše neke hrišćanske vrijednosti i postulate, ali sprega koja se desila i ishod svih tih litija je zapravo daleko bio od evropskih vrijednosti. Svaki protest je legitiman, ne možemo zastupati jedan protest, a osporavati drugi. Moramo razumijevati karaktere procesa protesta, ali ih moramo i istraživati. Mnogi događaji prolaze a da se oni koji su pozvani, usudiću se reći čak plaćeni da obavljaju neke razne poslove, time ne bave. Meni je prosto nevjerovatno da takvi događaji nijesu zanimljivi mreži sociologa, nekih drugih disciplina, politikologa... da rade ozbiljna istraživanja. Mi zapravo moramo da čitamo o tome na jedan analitični, stručni način, istraživački, konceptualni. To je kod nas i dalje teren medijskih špekulacija i političkih stavova, a ne ozbiljnih suočavanja s procesima.

Vrlo ste produktivni posljednjih godina, odnosno, od kako ste došli na javnu scenu stalno dajete. Nekad su to bile tribine, emisije, bili ste dugogodišnji direktor Crnogorskog narodnog pozorišta, ministar kulture, stalni ste kolumnista *Pobjedinog* dodatka za kulturu i društvo, autor ste više knjiga. Sad svjedočimo još jednom djelu, knjizi kojoj je izdavač Matica crnogorska. Vi ste nekako sačuvali i mir i inspiraciju.

Naravno... Poziv profesora, odnosno, rada na fakultetu, na univerzitetu, kad ste u okruženju studenata i kad u tom procesu saznanja i metodologije koristite različite izvore, a bavite se nekim realnim sistemima – u ovom slučaju pozorišnim, kulturnim – važno je i potpuno je obavezujuće da pišete i da promišljate taj sistem, pa eto i knjiga eseja „Pozorište kao kapital“ je nastala kao zbir različitih stručnih i istraživačkih radova koji referišu na savremeno Crnogorsko narodno pozorište, ali i na neke istorijske kontekste koji, opet, emaniraju te crnogorske kulture kroz dramu i pozorište. Matica crnogorska je bila logična adresa da im se obratim i da oni budu izdavač te knjige eseja, jer upravo narativ i istraživanja o Crnogorskom narodnom pozorištu su bila fokus svih tih radova, ali to je bio i manje-više, i način na koji je taj repertoar i uopšte pozorište, emanirao u konačnom i crnogorski kulturni identitet.

Gdje mislite da je pozorište danas? Kako cijenite rad Crnogorskog narodnog pozorišta?

Pozorište trenutno, i pozorišna produkcija u Crnoj Gori trpjela je kontekst pandemije, trpi kontekst nepostojeće kulturne politike i, zapravo, možemo reći da svjedočimo da u toj nekoj mreži koja je Crnogorsko pozorište vrlo prepoznatljivim činila u regionalnom kontekstu, kroz elemente i pozorišta, pozorišnih festivala – ipak ima jednu vrstu uslova ili okolnosti koje joj baš ne idu u prilog... Vidjećemo kako će iz ovog konteksta pandemije prilično ograničila, usporila, blokirala razvoj nekih projekata tako da ne možemo komentarisati ni prošlu sezonu, ni najavu naredne. Prosto, pozorište je živi oblik i stvaranja a izvođenja umjetničkog djela trpjela su ovaj kontekst... Nadam se da su neke druge stvari mogle da se razvijaju poput pisanja dramskih tekstova, prevođenja crnogorskih drama možda na druge jezike... Govorim sve to da bih pokazao i na tom primjeru koliko zapravo svaki sektor, segment kulture ima mogućnosti da i u tako nepovoljnim okolnostima uradi neke druge stvari.

Pitanje je okolnosti konteksta da li je iko otvarao mogućnosti da se rade neke druge stvari dok čekamo ishod pandemije.

Gdje su mladi danas? Da li se bavi neko njihovim kulturnim interesovanjem?

Mladi po svom karakteru imaju potrebu da se identifikuju s različitim kulturnim, društvenim i političkim odnosima. Rekao bih da mladi participiraju u svemu tome. Pitanje je samo onog sadržaja koji emanira na duh mladih i njihovu kulturu. Na žalost, to nije toliko vidljivo. Dakle, nije vidljiv toliko taj omladinski, duh mladih ili njihov sadržaj koji determiniše njihove vrijednosti i mislim da su oni izgubljeni i zarobljeni u svijetu tih nekih drugih, neću reći „odraslih“, ali nekih drugih fenomena i procesa... ne daje im se prostor za ono što može biti prepoznato kao jasna politika, program mladih, ili tzv. omladinska politika. To je prosto još jedan teren koji se dosta neinovativno postavlja i ne razvija pa je pitanje je da li zapravo mladi više liče na starije, ili oni nemaju, rekao bih, čak produkcijske uslove da realizuju to što bi mogli.

Interesuje me vaša ocjena komunikacije u javnom prostoru.

Urušena, potpuno devastirana jednim sadržajem koji je globalnog karaktera. To jesu društveni i novi mediji koji su demokratizovali mogućnost upotrebe i korišćenja medija, ali su, s druge strane, otvorili vrata procesima koji su, čini mi se, kao nikad do sad ispunjeni govorom mržnje, različitim novim podjelama. Dakle, određeni fizički prostori komunikacije koji su u nekom tradicionalnom obrascu u prošlosti ipak bili podložni, ne kontroli zbog kontrole, nego određenoj politici standarda ili nekim autoritetima. Govorim o novinarskim standardima, govorim o uredničkim standardima, o nekim osvojenim vrijednostima, danas zapravo su u tom prostoru neregulisani novih društvenih medija gdje svjedočimo taj najekstremniji govor mržnje, ataka na sve ono o čemu smo pričali, na drugost, identitet. Imamo potpuno nove forme samoorganizovanja u takvom medijskom prostoru i zapravo javna komunikacija se nekako čini da se preselila u potpunosti u javni prostor. Čak i naši, i svjetski, političari više ne komuniciraju toliko sadržajno, ali na twitteru redovno, tako da se prosto sve objašnjava i promoviše jednom rečenicom. Sad, koliko se može stvarnost protumačiti, objasniti i najaviti i determinisati tim tvitovima, vidimo da oni samo još više

usložnjavaju stvar tako da ta javna komunikacija postaje depersonalizovana. Ona postaje kontaminirana zamkama tih medija tako da sve ono što je trebalo da bude prednost je zapravo pretvoreno u manu.

Možda da otvorimo Centar za kulturnu dekontaminaciju i da takav centar vodi osoba poput Borke Pavićević, koja je osnovala i vodila takav centar u Beogradu.

JASNA TATAR-ANĐELIĆ

UNIVERZITETSKA PROFESORICA

Jasna Tatar-Andelić doktorirala je na Univerzitetu u Strazburu (Francuska), iz oblasti nauke o jeziku s tezom *Constructions infinitives régies par les verbes de perception et les verbes factitifs faire et laisser et leur traduction en serbo-croate* (BCMS). Predaje predmete Savremeni francuski jezik, Sintaksa i Analiza diskursa na Studijskom programu za Francuski jezik i književnost Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore. Studirala je francuski jezik na Univerzitetu u Novom Sadu i Univerzitetu „Stendhal“ u Grenoblu. Aktivno se bavi usmenim i pismenim prevodjenjem i do danas je jedini prevodilac iz Crne Gore akreditovan pri EU institucijama za francuski i italijanski jezik. Prije angažmana na Univerzitetu Crne Gore, radila je kao Rukovoditeljka Sektora za međunarodnu saradnju Saveza samostalnih sindikata Crne Gore i prevoditeljka programa *Canal france International* za RTCG. Licencirana je ispitivačica na međunarodno priznatim ispitima za francuski jezik DELF i DALF i preko dvije decenije prevodi za načitaniji francuski portal o Balkanu *Le Courrier des Balkans*. Prošla je specijalizovanu obuku za nastavnike konferencijskog prevodjenja u Direktoratu za usmeno prevodjenje EK u Briselu i angažovana za odgovorne prevodilačke zadatke od najviših državnih i međunarodnih instanci.

Bavi se istraživanjima u oblasti sintakse, kontrastivne lingvistike, dijahronijske lingvistike i teorije usmenog i pismenog prevodjenja. Učesnica je brojnih međunarodnih lingvističkih i translatoloških konferencija, autorica tri monografije i brojnih naučnih i stručnih radova iz navedenih oblasti.

Članica je Matice crnogorske, Udruženja konferencijskih prevodilaca Crne Gore „AMIC“, „Societas linguistica europea“, komisije Ministarstva pravde Crne Gore za polaganje ispita sudskih tumača za francuski jezik, Crnogorskog udruženja tumača – CUT.

Militantni populizam počinje zaposijedanjem javnog govora

Cetinjanka ste. Koje tekovine baštini Cetinje? Što je vama Cetinje?

Cetinje je jako važan dio mog identiteta i ja se snažno identifikujem s Cetinjem. Kad god se predstavljam nekako istaknem tu svoju cetinjsku dimenziju, čak i svojim studentima na Fakultetu jer mi se čini da je to među raznim referencama koje svi imamo kao univerzitetski profesori nešto što se najlakše zapamti. Pitali ste što meni predstavlja Cetinje. S mogućnošću da budem subjektivna, ali vjerujem da to objektivne istorijske činjenice i ono što o njemu znamo neće demantovati, Cetinje je prirodna tvrđava crnogorske slobode. Zašto prirodna tvrđava? Zato što je Cetinje simbol onoga što čini crnogorski identitet a tu mislim na Crnogorce svih vjera, različitih nacionalnih opredjeljenja, dakle ne isključivo na nacionalne Crnogorce.

Cetinje je prirodna tvrđava u tom smislu da je okruženo brdima, u kojima se dešavalo mnogo toga važnog za današnji crnogorski identitet. Stare cetinjske kuće, napravljene od kamena, to prvo urbano jezgro s Cetinjskim manastirom (koji je i ovih dana glavna tema), Dvorskom crkvom, Njegoševom Biljardom se toliko prirodno uklapa u prirodni ambijent Cetinja i čini jedan nevjerovatan urbs koji se zajedno s ljudima (jer nema grada bez ljudi) izgrađivao u stalnom revoltu, u stalnom otporu nekom uzurpatoru, okupatoru, u stalnoj borbi za slobodu i stalnom odricanju da bi se do te slobode došlo. To se kroz istoriju stalno ponavlja, pa evo, imamo i nedavne događaje. Možemo početi od renesansnog manastira gospodara Ivana

Crnojevića, koji je osnovao Cetinje prije toliko vjekova. Prosto, imamo taj stalni krug otpora i stalni krug svjetlosti koja iz Cetinja isijava. Eto to je za mene Cetinje i mislim da se tom simbolikom možemo voditi do sad, do 5. septembra ove godine.

Cetinje se bunilo i 1941, Cetinje se bunilo i 1991. godine, i sad se dogodio 5. septembar. Kako vi vidite ovaj događaj?

Ja sam bila sudionica događaja na Cetinju 5. septembra, bila sam tamo. Izuzetno sam ponosna što sam svjedočila jednom od tih važnih događaja i za mene je to ipak svijetli događaj. Dešavanja na Cetinju 5. septembra su izraz jedne nasilničke potrebe da se sve ovo što sam prethodno rekla o Cetinju još jednom pokuša ugasiti, umanjiti, na neki način obezbojiti od strane Srpske pravoslavne crkve, potpomognute „snagama za održavanje reda“ kako kažu Anglosaksonci. Država je omogućila da te snage na jedan nevjerovatno nasilan način, po svaku cijenu, primijene plan parapolitičke organizacije koja ne radi ništa drugo nego realizuje politički projekat zvani „srpski svet“.

Mislite da je to razlog zašto je vrhu SPC-a bilo toliko važno da Joanikije bude ustoličen tamo jer njima nije dolazila u obzir bilo koja druga mogućnost, uprkos tome što se cijeli jedan grad buni. Ne govorim o ostatku Crne Gore, govorim o gradu.

Tako je. To je bila potreba za simboličkim obilježavanjem teritorije i pokušaj pokoravanja onoga što je crnogorska sloboda, tj. stalni otpor svakoj vrsti agresije. To im je bilo jako važno što se vidjelo i po načinu na koji su sve izveli, uprkos otporu koji je pokazao nevjerovatnu novu energiju. Na Cetinju je 4. i 5. septembra bilo toliko mladih, lijepih lica, toliko lijepe energije, toliko dobre muzike... Meni su antologijske one scene u kojima Cetinjani do zuba naoružanim crnogorskim policajcima nude piće, u kojima ih pozdravljaju cetinjska i crnogorska djeca. Dakle, lijepa evropska energija koja su uprkos svemu pokušali da uguše jednim po svemu nasilničkim činom. U simboličkoj ravni, meni taj čin liči na neku vrstu silovanja. Čitav jedan grad, čitav taj urbs nešto neće, odbija da prihvati, ne želi da mu se nametne ustoličenje koje je predstavljaje-

no kao obaveza kroz insistiranje na navodnoj tradiciji ustoličenja svih mitropolita, da ne ulazimo u identitetske odrednice. Niti je tako uvijek bilo, niti je bilo nužno...

Ta militantna ideja desanta, s dugim cijevima, u oblacima dima i suzavca jedne nevjerovatno mračne zore na Cetinju imala je za cilj da se simbolički pokori ona svjetlost, ona luča crnogorska koju Cetinje predstavlja. Pa opet, ne čini mi se da je to bio uspješan projekat.

Upravo kad je Joanikije ušao u Manastir, vidjeli smo snimak zahvaljujući njihovim pripadnicima koji su bili u Manastiru, tad je pjevana pjesma *Kad se vojska na Kosovo vrati*. Je li to ta simbolika? Da SPC s Cetinja zapjeva tu pjesmu?

Tako je, vidjeli smo snimke, pročitala sam to u raznim tekstovima u medijima. Imajući u vidu da je Kosovo država koju Crna Gora priznaje i da je smiješno to pokušavati s Cetinja, povratak vojske na Kosovo iz te pjesme, koji je vrlo epski, i vrlo retrogradan, mi se čini jednako neuspješnim kao to nasilno ustoličenje. Nijesam sigurna da se poglavari SPC nakon tog događaja osjećaju na Cetinju baš komotno i kao kod kuće. Ne zato što im prijeti opasnost u smislu fizičke sile koju su oni sami primijenili nego jednostavno osjećaju, da se ova energija o kojoj govorim nije ugasila niti će se ugasiti. Dodala bih da su ti događaji nekako na pravi način (iako svima nama neprijatan i mnogima šokantan, jer nijesmo znali dokle će nasilje ići), ogoljeli agresivne namjere da se po svaku cijenu napreduje u primjeni toga toliko puta neuspješnog projekta.

Koja je uloga, koja je svrha SPC-a? Što je, u stvari, njihova misija?

Jako je teško odgovoriti na to pitanje, odnosno toliko je složeno da zahtijeva vrlo ozbiljne studije. Ja smatram, i imam na čemu to temeljiti, da je SPC kao i svaka druga crkva, u stvari, jedna institucija. Svaka od njih je politička institucija, ne u smislu dnevne politike i primjene jednog nacionalnog projekta, kao što to čini SPC, ali sve vjerske zajednice jesu jedan organizovani vid ispoljavanja sopstvene duhovnosti. Kad pogledamo samo događaje od 90-tih godina na ovamo, SPC (ne mislim na sve

pripadnike, na svo monaštvo, na svo sveštenstvo SPC, ali definitivno da na njen vrh, onaj koji vodi politiku), se nije libila da vrlo otvoreno, vrlo agresivno učestvuje u nacionalističkim projektima, da poriče genocid u Srebrenici, razne ratne zločine, da podstiče užasne, krvave sukobe u Bosni, Hrvatskoj, na teritoriji bivše Jugoslavije, tako da ono što se sad ovdje dešava, meni, na žalost, djeluje kao potpuno ista matrica, isti projekat. Zastrašujuće je to da je prošlo 30 godina i da su mnogi, uključujući i mene, iznenađeni da se taj projekat nije promijenio ni u čemu, pa ni i u toj agresivnosti. To je u stvari nekako tužno.

Kako je moguće da je SPC od 90-tih godina pa na ovamo, govorim o samoj teritoriji Crne Gore (neću da se bavim Srbijom) – kako je moguće da su oni zadržali status države u državi i kako je moguće da su oni na taj način finansijski, infrastrukturno ojačali? To su pokazale litije. Onakvu manifestaciju i onakav red je mogao da održi samo upravo institucija koja ima logistiku, koja ima finansije i koja zna kako da organizuje stvari. Kako je moguće da su oni toliko jaki? I da li su još jači nakon desanta na Cetinje?

Mislim da je desant na Cetinje u simboličkoj ravni otvorio oči mnogima, pa i onima koji možda nijesu bili svjesni dokle je SPC spremna ići iako je vjerska organizacija. Radi se o jednoj parapolitičkoj organizaciji. Politika je u stvari borba za moć, a kako je SPC došla do takve moći, do takve razgranate mreže i u finansijskom i organizacionom smislu trebale bi se zapitati i prethodne nepromijenjene tridesetogodišnje crnogorske vlasti, bez obzira na razne kombinacije i koalicije. Tu je bilo raznih perioda približavanja i udaljavanja upravo zato što se radi o organizacijama sa političkim projektima. Ti su se politički projekti u određenim trenucima približavali, u nekim drugim su se udaljavali, i logično je da je crkva, kao jako stara i iskusna organizacija vrlo prilježno radila na regrutovanju i organizaciji. U tom smislu smatram da može poslužiti za primjer jednog vrlo organizovanog sistema koji je cijelo vrijeme radio na terenu, dok su političke partije tadašnje vlasti potpuno prenebregavale taj odnos i rukovodile se nekim svojim ad hoc političkim interesima.

Vi se bavite jezikom. Interesuje me vaše tumačenje: u Zakonu o crkvama i verskim zajednicama Republike Srbije piše da SPC postoji da bi njegovala i afirmisala srpski nacionalni identitet. Što znači to u ovom kontekstu? S obzirom na to da Mitropolija crnogorsko-primorska za vrijeme Amfilohija koliko-toliko je davala sliku samostalnosti, odnosno, on je vrlo svjesno slao poruke o određenoj autonomiji koju Mitropolija posjeduje. Vidjeli smo na posljednjem zasijedanju Sabora ukinuli su mu Eparhijski savjet, ukinuli su titulu koju je on čak i stavio na svoju nadgrobnu ploču, kao što sadašnji mitropolit Joanikije neće biti dio Sinoda. Što znači ovaj citirani dio Zakona Republike Srbije u odnosu na ovaj kontekst Mitropolije crnogorsko-primorske. Da li će više te autonomije biti ili će zaista da budu ono što je određeno Ustavom SPC i Zakonom o vjerskim zajednicama Republike Srbije?

Ova odrednica iz Zakona koji važi u susjednoj državi, Republici Srbiji, to je sasvim jasno, legitimno, sasvim jasan projekat crkve koja slovi za hrišćansku a koja se ne drži samo hrišćanskih postulata nego promoviše jedan nacionalni interes konkretne države, tj. Republike Srbije. To je legitimno. Niko od nas nema pravo da to osporava, niti u bilo kom negativnom smislu da komentariše. U trenutku kad se to prelijeva preko granica Srbije, onda to može postati problematično u svim onim situacijama kad se ta druga država ne prepoznaje u tom identitetu, srpskom nacionalnom identitetu. Meni je ta odrednica od 90-tih potpuno kristalno jasna. Vidim da mnogi crnogorski intelektualci, bez obzira na njihovo političko i identitetsko određenje, često komentarišu upravo ovo što ste Vi rekli: kako je prethodni mitropolit težio nekoj vrsti autonomije u smislu organizacije na teritoriji Crne Gore, titula koje je dobijao. Ja sam to cijelo vrijeme vidjela kao paravan, čak insistiranje na tome da se kaže Mitropolija crnogorsko-primorska a ne nikako Srpska pravoslavna crkva, to je bila samo jedna faza u kojoj je to bilo politički oportuno. Mislim da je to bila samo jedna pametna procjena gledano iz ugla SPC i primjene njenih interesa, sprovođenje tog projekta, za mene lično tu nije bilo nikakve varke. Ja ne vidim nikakvu značajnu promje-

nu. To je jedna formalna, kozmetička promjena u činjenici da sadašnji njihov mitropolit, gospodin Mićović, nema te iste titule i nema istu poziciju u Sinodu, ja mislim da to ništa ne mijenja u projektu – to su samo prilagođavanja trenutnoj situaciji. Sad se u Crnoj Gori promijenila vlast pa oni imaju podršku i praktično kontrolu nad tom strukturom i onda sve to može biti otvorenije, onako kako zaista jeste, ili makar kako ja mislim da jeste.

Punih osam mjeseci SPC ima novog patrijarha. Sad vidimo iz njegovih posljednjih govora da se on nije mnogo udaljio od mišljenja i djelanja svoga prethodnika, s tim tu opet u fokus dolaze Kosovo i ovoga puta kapela na Lovćenu. Je li opet riječ o simboli- ci, opet o pokoravanju, osvajanju?

Definitivno jeste. Znamo koju kapelu pretenduje da vrati SPC, čak je bilo i nekih potpuno karikaturalnih izjava da će skinuti Mauzolej, da će ga malo spustiti... U svakom slučaju u bilo kom smislu vraćanje te kapele je simboličko vraćanje Crne Gore u 1918. godinu u smislu nestanka državnih atributa, nestanka države Crne Gore i kreiranja jednog regiona srpskog velikodržavnog projekta. Dakle, sasvim je jasno da je to kapela Aleksandra Karađorđevića koji je simbol takve pozicije Crne Gore. I ustoličenje na Cetinju, i kapela na Lovćenu su dio jednog istog diskursa koji se stalno, na različite načine, ponavlja, a sad se potpuno otvoreno plasira. Pitali ste me za patrijarha – ne mogu vam ništa novo reći. Vidim da se puno govori o nekoj vrlo kameleonskoj ulozi i prilagođavanju u odnosu na nekadašnju ulogu u Hrvatskoj, gdje su ga gledali kao ekumenistu, modernog pristupa, vrlo otvorenog za saradnju. Sad na novoj funkciji, na novoj poziciji, nema nikakvog otklona od pređašnje politike. To je ono što je, čini mi se, svima jasno a primjer je jedna prosto šokantna situacija s Cetinja, njegova nevjerovatna izjava i činjenica da se visoki dužnosnik oslanja na neprovjerene informacije pa govori o tome da je snajper bio uperen u njega lično. Služeći se nečim što je *fake news*, on pokazuje spremnost da puno toga pogazi da bi se primijenio projekat „srpskog sveta“.

Pobornici vraćanja kapele nikad nijesu osudili što je Aleksandar Karađorđević srušio Njegoševu kapelu, koja nije morala da se sruši, i napravo veću, glomazniju, svoju, s drugim karakteristikama, posvetio je svome sinu... sve je drugačije uradio. Ali, niko od pobornika vraćanja kapele nije osudio čin rušenja od strane Aleksandra Karađorđevića nego su se svi fokusirali što je komunistička vlast uradila. Zašto?

To je ono što smo upravo objasnili. Ideja vraćanja kapele na Lovćenu, koja se plasira, možemo reći, nedovoljno informisanoj javnosti kao vraćanje hrišćanskih simbola i vraćanje crkve na uštrb komunizma u kome se ne ističe dovoljno ta hrišćanska predstava o Njegoša kao vladici itd. Vrlo je upitno insistiranje na tim elementima. Međutim, tako su predstavili stvari, a iza svega se krije upravo vraćanje simbola velikodržavnog projekta jer Aleksandar Karađorđević kao svaki vladar težio da ostavi svoj trag svoje porodice, svoje krune, svojih vrijednosti. Potpuno je van svake pameti insistirati da se sad to vrati.

A zašto se toliko insistira? Baš sad?

Niti sam politikološkinja, niti sam stručnjak za vjerska pitanja, ali kao građanka i neko ko promišlja o svim tim fenomenima, vidim da je procijenjeno da je sad pravi trenutak i da postoji, možemo tako reći, dovoljno političke volje u trenutnom crnogorskom establišmentu da se taj naum i sprovede makar u nekoj formi. Svaki mali korak im znači.

U proteklih godinu dana više puta se čulo u javnom diskursu negiranje postojanja Crnogoraca kao naroda, crnogorske kulture, crnogorskog jezika. Niko iz 42. crnogorske Vlade nije reagovao. Međutim, skoro da nije organizovan nijedan vjerski događaj da barem polovina te Vlade nije bila tamo. O čemu se tu radi?

Kad je u pitanju negiranje crnogorskog identiteta, nacionalnog identiteta Crnogoraca, u to spada naravno i negiranje prava na postojanje Crnogorske pravoslavne crkve, negiranje evidentnog postojanja crnogorskog jezika kao socio-lingvističkog fenomena koji postoji u Ustavu Crne Gore. U Ustavu Crne Gore piše, podsjetila bih, da je službeni jezik u Crnoj Gori

crnogorski jezik. Ostali jezici su jezici u službenoj upotrebi, što, ustavno gledano, nije isti status. Govorim o srpskom, bosanskom ili bošnjačkom, hrvatskom i albanskom jeziku koji je u potpuno istom rang, iako bitno drugačiji i jedini i lingvistički smatran potpuno drugačijim jezikom. Dakle, svako negiranje crnogorskog jezika kao dijela crnogorskog identiteta i prava Crnogoraca da svoj jezik nazovu imenom svoje države je, u stvari, kršenje Ustava Crne Gore. Tu je Ustav potpuno jasan i mi možemo da imamo ovakve ili onakve sociopolitičke stavove, mislim da nikakve dileme nema dok god imamo Ustav koji imamo. Naravno, to se i dalje negira a ova se informacija i dalje ne plasira onako kako treba. Budući da živimo u vremenu medijskih manipulacija, stalno smo obasuti tim raznim negiranjima.

U vašem pitanju vidim jedan važan fenomen, a to je vrlo problematizovana crnogorska sekularnost, tj. odvojenost crkava, vjerskih zajednica od države. Vi sad imate vrlo visoke crnogorske zvaničnike, predstavnike crnogorske Vlade, važnih crnogorskih institucija koji potpuno otvoreno prisustvuju u svojstvu predstavnika institucija, ne u svojstvu privatnih lica, vjerskim obredima Srpske pravoslavne crkve, koja je, na kraju krajeva, i formirala tu Vladu. Govorimo o Vladi koja je dogovorena u Manastiru Ostrog, u prisustvu prethodnog mitropolita. Budući da veoma insistiraju na transparentnosti, to je jedan od rijetkih potpuno transparentnih elemenata rada ove vlasti, makar kako ja to vidim. O odvojenosti crkve i države ne možemo govoriti ako javni službenici, pa čak i oni nižeg nivoa, ispoljavaju vrlo jasnu privrženost isključivo jednoj vjerskoj zajednici. Teško da takvi službenici mogu biti predstavnici, predsjednici, premijeri, ministri koji jednako štite sve građane Crne Gore, one koji nijesu pripadnici njihove vjerske zajednice nego pripadaju nekoj drugoj, one koji su ateisti, agnostici, koji se ne osjećaju religioznim. Dakle, pojavljivanje na vjerskim događajima u svojstvu visokog državnog službenika čini da je sekularnost definitivno problematizovana. Ja mislim da je Crna Gora, ovakva kakva je, šarena, multikulturna, lijepa, može postojati samo kao građanska i sekularna država sa slobodnim građaninom kao njenim jedinim i pravim nosiocem.

Iz ovoga proističu dva pitanja: prvo, kao sjajan prevodilac imali ste i priliku, i privilegiju da prevodite na jako visokim događajima, gdje su razgovarali i vjerski poglavari i, tad, ljudi koji su vodili Crnu Goru. Kakav je protokol? Ovo Vas pitam da biste mogli da uporedite stanje sadašnje Crne Gore i ono što ste gledali u proteklom periodu. Jesmo li se mi stvarno potpuno izgubili? Da li ova Vlada zastupa crkvu ili ova Vlada zastupa građane?

Ja, kao profesionalni prevodilac, ne samo što nemam prava nego je i dio moje profesionalne etike da niti mogu, niti želim da komentarišem sadržaj razgovora koji se prevodi. Ne bih se bavila ovim poslom da to mogu da radim. Ono što mogu da kažem iz svog iskustva u pogledu sekularnosti je da sam imala sam priliku da radim s vrlo različitim visokim predstavnicima evropskih država i evropskih institucija od kojih su neki pripadnici ljevičarskih, a neki su pripadnici snažno orijentisanih desničarskih i demohrišćanskih stranaka, stranaka koje su u svom programu bliske hrišćanskim crkvama, koji su i sami vjernici. Dešavalo se da se visoki državni službenik nađe u nekoj stranoj zemlji, konkretno u Crnoj Gori, i da ima potrebu da u svom privatnom aranžmanu posjeti vjersku zajednicu, nebitno da li je hrišćanska ili nije. Nikad se to nije desilo pred kamerama. Nikad se to nije desilo kao dio zvanične posjete, niti su o tome govorili mediji. Dakle, ako neko dođe u zvaničnu posjetu recimo državi Crnoj Gori, ili bilo kojoj drugoj državi, oni će obaviti svoje sastanke, protokolarne konferencije za štampu, večere i sve ostalo pred svjetlima kamera. Religija je domen privatnog, jednako kao što je to recimo seksualna orijentacija ili kao što je to bilo koje drugo interesovanje. Postoji sloboda vjeroispovijesti. Ona je neosporna i apsolutno se mora poštovati. Svako ima pravo da ispovijeda svoju vjeru, kao što ima pravo da ne vjeruje, ali to je domen privatnog i vi ćete u privatnom vremenu iskoristiti to vrijeme bilo da odete u crkvu, bilo da odete u džamiju ili na neku drugu aktivnost, ali van onoga što je vaš javni život kao javne ličnosti. To je ta sekularnost na djelu, odvojenost vjerskih zajednica od države. Imala sam priliku mnogo puta da primijetim tokom misija na kojima sam radila ne samo s crnogorskim zvaničnicima (možda s njima najmanje) s evropskim visokim zvaničnicima. To zaista vrijedno iskustvo me upućuje da je ovo što se sad dešava u Crnoj Gori zaista vrlo neobično.

U godinu dana desilo se toliko puta da je negirano postojanje crnogorskog naroda, kulture i jezika. Nikako da shvatim kako da niko ko sjedi u Vladi Crne Gore nije reagovao. Da li to znači da i oni smatraju da ne postoje Crnogorci kao narod?

Ako bismo bili u prilici, bilo bi lijepo postaviti takvo pitanje članovima Vlade, odnosno ljudima koji donose odluke. Mi možemo ovako sa strane, kao građani, da tumačimo i da pokušamo da odgonetnemo zašto je to tako. Dakle, ja nemam mogućnosti niti prava da sudim što konkretno svaki pojedinačni visoki zvaničnik koji se nije oglasio, a možda smo očekivali, u tom pogledu misli i osjeća, ili ako misli a ne kaže, zbog čega je to tako. Ono što mogu da primijetim, budući da se bavim jezikom, je jedan potpuno novi diskurs koji je donijela ova politička promjena. Mnogi su dugo čekali, uključujući i mene, da dođe do toliko željene promjene vlasti na izborima, na demokratski način. Međutim, u ovim uslovima formiranja Vlade, pod snažnim kleronacionalnim uticajem jedne vjerske organizacije, dolazi do jedne nevjerovatne promjene diskursa. Između ostalog, ja predajem i „analizu diskursa“ i to je jako stručno zanimljivo na koji način, koja je frekvencija riječi koje se ponavljaju da bi se opravdale aktivnosti te vlade. Recimo, stalno će se ponavljati priča o korupciji i organizovanom kriminalu, a borba protiv korupcije i organizovanog kriminala je nasušna potreba Crne Gore. Svi dobroželeći građani Crne Gore jedva čekaju da to počne. Izjave poput: došao je kraj ili doći će kraj korupciji i organizovanom kriminalu, te bombastične izjave kojima se obraćaju širokim i nedovoljno obrazovanim narodnim masama su prosto smiješne zato što ni mnogo naprednije zemlje na većem nivou demokratskog razvoja od nas, nijesu izvele do kraja borbu s korupcijom i organizovanim kriminalom. Evo nam susjedne Italije, koja je u stalnoj borbi s organizovanim kriminalom, tako da su te bombastične izjave populističke. To je negdje odgovor na vaše pitanje jer taj diskurs preplavljuje sve ostalo i ne ostavlja prostora za reagovanje na negiranje crnogorskog identiteta. Jer, nacionalni Crnogorci su sad ugroženi. Nevjerovatna je frekvencija riječi „narod“ i interesantno je da u svim analizama populističkog diskursa imate jako veliku frekvenciju upravo te riječi. Ako pogledate način obraćanja crnogorskih visokih zvaničnika, vi ćete imati: narodnu vladu, divni narode, moj narode... Tipično je za po-

populistički diskurs da imate stalno obraćanje „ugroženom“, „gladnom“, „izmučenom“ narodu u odnosu na neku „zlu elitu“ koja je to zloupotrijebila. Toliko crno-bijelo predstavljanje je karakteristično za populistički diskurs i to možete pratiti od kraja Drugog svjetskog rata. Ima jedna jako interesantna studija, esej o tome (zanimljivo je da su ga crnogorski intelektualci pominjali u svojim medijskim tekstovima, konkretno Boban Batrićević i Andrej Nikolaidis). Viktor Klemperer je moj kolega, romanista, Nijemac koji živio je u vremenu Trećeg Rajha i napisao izuzetan esej *Lingua Tertii Imperii – Jezik Trećeg Rajha*. Preveden je na srpski prije par godina tako da je dostupan zainteresovanim čitaocima. On govori o tome kako je jedan totalitarni režim, tad fašistički, nacionalsocijalistički koristio pojednostavljeni jezik da bi sakrio od njemačkog naroda taj svoj izvorno zastrašujući projekat koji je, podrazumijevao i holokaust. Imate jednu skupinu ljudi koji su bogati, zli, pokvareni, a ovamo imate obespravljeni narod, njemački narod, tek izašao iz ekonomske krize u vremenu rasta fašizma. To je matrica koju će poslije preuzimati svi totalitaristički režimi, sve populističke političke snage i mene jako plaši kad vidim da sad, u sadašnjem političkom diskursu u Crnoj Gori imate, ne na isti način kao što je to bilo 40-ih godina prethodnog vijeka, ali prepoznajete elemente populističkog diskursa. Imate vrlo osiromašeni diskurs, vrlo proste sintagme s nevjerovatnim greškama u javnom nastupu što je vrlo često predmet podsmijeha u javnosti, a iza čega se krije vrlo opasan projekat, ili meni se makar tako čini.

Primijetila sam, do sad je bilo obraćanje: građani i građanke, to je promijenjeno u: braćo i sestre.

Ima li boljeg primjera za ovo što sam upravo rekla? Ta potreba uravnilovke, približavanje nekim zamišljenim, obespravljenim masama koje će nove strukture vlasti spasiti, podići... Imate i onu simboliku apostola, što je po meni zloupotreba jedne predivne i nevjerovatne priče iz Novog zavjeta, možemo je posmatrati kao Sveto pismo, ja je posmatram kao jednu izuzetno vrijednu arhetipsku priču, koja je u stvari prevod prevoda prevoda. Iza toga stoje prevodioci koji su te riječi sa starogrčkog, hebrejskog tumačili ko zna kakvim sve putevima i ko zna kakvim sve političkim uticajima do nas doveli tako da se i to mora znati...

Pomenuli ste ugroženost kad smo govorili o populizmu, početku novog narativa. Kome se danas krše prava u Crnoj Gori?

Dao bi se, pretpostavljam, napraviti dosta dugačak spisak, plašim se da ću nešto ispustiti. To sam već naglasila: Crnogorkama i Crnogorcima se osporava pravo na nacionalno izjašnjavanje, negira im se identitet što je zastrašujuće, u 21. vijeku. Svi imamo pravo da se odredimo. Identitet je, na kraju krajeva, neka vrsta kulturne odrednice. Zašto u nekom periodu života ne možete da promijenite religiju? Možete. Meni je to sasvim legitimno. Možete da promijenite i nacionalnu pripadnost, kao što promijenite pasoš. I sad dode neko ko hoće da negira postojanje jednog vrlo važnog grupi crnogorskih građana, grupi koja je srž identiteta ove države. Pa imate onu sintagmu... Evo nas opet kod jezika. Jezik je jako važan instrument političkog djelovanja i zato mi je smiješno kad neko kaže treba odvojiti jezik od politike. Nemoguće. Jezik prolazi kroz sve sfere, prožima se kroz sve segmente našeg života. Dakle, sintagma: oni koji se izjašnjavaju kao Crnogorci, čak ne mogu izgovoriti riječ Crnogorci... To osporavanje prava na identifikaciju je nevjerovatno... Nedavno je bio LGBTQ prajd. Sjajno je što su predstavnici vlasti i opozicije podržali. Ja jako podržavam i prajd i borbu za ravnopravnost u svim načinima identifikacije i u seksualnoj orijentaciji. To je u suprotnosti, recimo, s odlaskom na pogreb jednog vjerskog poglavara, koga smatrate teologom, a radi se o čovjeku koji je govorio zastrašujuće stvari za Muslimane. Reći da je čovjek koga poštujete teolog, s druge strane plasirati toleranciju, boriti se za jednakost... toliko ima nedosljednosti, toliko ima disfunkcionalnosti u diskursu, što ukazuje na disfunkcionalnost u djelovanju. Trenutno, Crnogorci se pokušavaju ugroziti, s tim što ja ne vjerujem da je to moguće u svijetlu one luče s Cetinja, s početka ovog razgovora.

Čiji je crnogorski Cetinjski manastir?

Cetinjski manastir je simbol crnogorske državotvornosti, naša zajednička kulturna baština. Kulturna baština, ne samo u smislu tradicijske vjerske identifikacije, na prvom mjestu – on je pravoslavnih Crnogoraca. Ali nije samo pravoslavnih, i nije samo Crnogoraca i Crnogorki. On je mjesto odakle se Crnom Gorom upravljalo, mjesto gdje su se Crnogorci okupljali

da izaberu svoga vladiku, mjesto pred kojim se tugovalo, mjesto pred kojim se mirilo. Mjesto pred kojim su se veselili naši preci, mjesto pred kojim su se sklapali razni dogovori, sporazumi. Za Cetinjane mjesto svakodnevnog života, šetnji, dešavanja... Zajednička svojina svih građana Crne Gore. On ne može pripadati isključivo jednoj vjerskoj zajednici. On ne može pripadati ni jednoj isključivo nacionalnoj odrednici. On je iznikao iz crnogorstva, crnogorske borbe za slobodu, borbe za svojevremeno odbranu hrišćanstva, jedine uspješne odbrane hrišćanstva na porobljenom Balkanu u tom vremenu. Cetinjski manastir je kulturna baština države Crne Gore i u njega treba da su dobro došli apsolutno svi građani Crne Gore. Ne može biti mjesto na kome će neko Crnogorce nazivati onima koji se izjašnjavaju ili deklariraju kao Crnogorci, jer samim tim se neprijateljski i selektivno postavlja prema, za Cetinjski manastir, ključnom dijelu građana Crne Gore.

Svako malo povede se rasprava: da li uvoditi vjeronauku u škole ili ne? Kako vama to kao univerzitetskoj profesorici djeluje?

Ja sam izričito protiv uvođenja vjeronauka u škole. Zato što naša škola, naš obrazovni sistem, ima puno neostvarenih prioriteta i mislim da se to povlači od 2006. godine, odnosno od obnove crnogorske države pa do danas. Mislim da na se sve ovo ne bi dešavalo da smo u osnove crnogorskog obrazovnog sistema postavili sekularnost i to od prvih školskih dana. Insistirati na tome da je Crna Gora multietnička, multikulturna i multikonfesionalna država i da je ona država svih nas, da se u njoj dobro osjeća i neki dječak koji se zove Emir, i neka djevojčica koja se zove Jelena, i neki dječak po imenu Agron, ili neki Damir koji je hrvatskog porijekla, i da su svi oni tu sasvim jednaki i da sa svim onim što nose kao porodičnu tradiciju su dio jedne lijepe šarene crnogorske kuće. A to se uči kroz građansko obrazovanje, to se uči kroz definiciju onoga što Crna Gora baštini u svakom slučaju od vremena kralja Nikole i njegovog sjajnog odnosa prema muslimanima, prema našim prijateljima Albancima, građanima Crne Gore kojima se svi veoma ponosimo. Mislim da je to ono čemu treba da teži crnogorski obrazovni sistem, i to od samog početka školovanja. Potpuno je legitimno da vjerske institucije imaju svoje obrazovne strukture i da nude porodicama, ljudima koji im duhovno pripadaju obrazovanje

koje će ih učiti o vjeri, koja god to vjera bila. Mislim da bi bilo kontraproduktivno i jako štetno za crnogorsko društvo da se u ovom trenutku na bilo koji način vjeronauk uvede u škole.

Zbunjena sam, pošto u Crnoj Gori postoji Medresa, postoji Bogoslovija, jedna ima akreditaciju, druga nije imala... Bogosloviju čak finansira Beograd. Ali, pored postojanja srednje vjerske škole, čemu insistiranje na vjeronauci u okviru regularnog sistema?

To je potreba vjerskih zajednica da šire svoj uticaj. Rekla sam da je širenje uticaja dio politike svake crkve, privlačenje novih vjernika, na kraju to je i neki smisao postojanja vjerskih zajednica. Potpuno je legitimno da one to žele, ali uloga države, uloga javnog obrazovnog sistema je da procijeni što je najbolje za državu Crnu Goru sa svim njenim specifičnostima. Mi nismo ni jednovjerska, ni jednonacionalna država, ako takvih uopšte ima, i to je pravo bogatstvo koje treba negovati. Na društvenim mrežama sam vidjela ovih dana isječak udžbenika vjeronauke iz Srbije. Kako se radi o SPC, ukoliko bi se uvela vjeronauka u škole, onda bi se sličan udžbenik očekivao i kod nas, na toj jednoj strani se potpuno izlazi iz vjerskih priča, iz hrišćanstva, iz vjeronauke i prelazi se na značaj ćirilice, srpskog jezika, čak se plasiraju neke potpuno kvazinaučne informacije, npr. srpski jezik je najstariji, pominje se upoređenje s etrurskim jezikom koji nikad nije dešifrovan... Mi živimo u vremenu nauke, evo i u korona-krizi to nam je jedina slamka spasa. Mi sad treba da se vraćamo na zloupotrebu mitova, na mitomaniju koja je jako opasna. Uzgred, i kad bi se uveo vjeronauk, ne postoje odgovarajući kadrovi, nije svaki pop spreman da bude vjeroučitelj. To, pretpostavljam, važi za sve vjerske zajednice. Nemamo ni drugih obrazovanih kadrova, evo vidite što se dešava sad u administraciji... Imate Izvještaj Evropske komisije koji kritikuje administraciju zbog nespremnosti i nesposobnosti da odgovore obavezama.

Da li je Crna Gora građanska sekularna država?

Ona to formalno jeste, ali kako sad stoje stvari na terenu mislim da je sekularnost jako ugrožena. Mislim da je obaveza svakog intelektualca, kakav god bio njegov identitetski ili naučni bekgraund da se bori da se ta sekularnost ponovo ojača i da bude osnova onoga što mi kao država jesmo.

Čuli smo izjave pobjednika na izborima 30. avgusta kako su oslo- bodili Crnu Goru nakon 75 godina. Od čega su oni oslobodili Crnu Goru?

Ponovo ću reći ono što sam rekla: ja to mogu samo kao građanka posma-
trati. Svi koji smo pratili dešavanja čuli smo te izjave. Meni je to djelovalo
u početku kao *lapsus linguae*. Međutim, ako malo obratimo pažnju i upo-
redimo to sa periodom uspona fašizma, onda to nije lapsus. Pretpostav-
ljam da je vrlo neznavena, nespretna poruka bila da ćemo srušiti komuni-
zam koji već ne postoji. To je bila poruka u duhu crkvene potrebe, crkveni
velikodostojnici i za vrijeme litija i prije toga prethodni mitropolit Srpske
crkve u Crnoj Gori su često Crnogorce optuživali da su proizvod komu-
nizma, da su Brozova, Đilasova kopilad... Ja to vidim kao poruku koju je
Srpska crkva godinama plasirala: ajde da se vratimo 75 godina unazad i da
prosto izbrišemo ne samo ideološke tekovine komunizma, prema kome
sam i ja kritična, nego i tekovine antifašizma. Evo se vraćamo na diskurs
Trećeg rajha i populistički talas koji nas je zadesio. Toliko je agresivno,
snažno, da se ja iskreno nadam da ovo neće trajati i da će neke progresivne
snage prepoznati da je Crna Gora na pogrešnom putu.

**Od 1945. žene u Crnoj Gori dobile su pravo glasa i većina ih
je izlazila na izbore. U proteklih godinu dana uočila sam jedan
fenomen: kritika žena na javnoj sceni nije bila verbalne prirode
u političkoj sferi, nego su to bile slike, i to vrlo seksističke slike
s ružnim porukama. Jesmo li se toliko oslobodili pa ćemo ženu
da vratimo da bude tamo gdje joj je mjesto, u kuhinji, da rađa i
čuva djecu, i da joj oduzmemo pravo glasa. Je li možda to „to“?**

Taj položaj žene koja je nevidljiva, koja se skriva iza muškarca i koja se odre-
đuje isključivo kroz muškarca, domaćica čiji je prostor zatvoren, u kući, ti-
pičan je za tradicionalističke režime, a jedna od odlika populizma je stalno
insistiranje na vraćanju tradiciji. Imate u onim karakteristikama fašizma
Umberta Eka da jedna od osnovnih crta insistiranje na tradicionalizmu koji
između ostalog podrazumijeva upravo ovakvu ulogu žene. Uz odgovor na
pitanje ko je ugrožen u Crnoj Gori zaboravila sam da dodam i da su ugrože-
na ženska prava. Odmah iza Drugog svjetskog rata Jugoslovenke su dobile

pravo glasa, što je jedna jako zanimljiva i napredna tekovina. U isto vrijeme su Francuskinje dobile pravo glasa, a Švajcarkinje mnogo kasnije tako da je to bila u pogledu ženskih prava jedna vrlo zavidna situacija. Ljevica je bila nosilac pokreta feminizma, još od Roze Luksemburg tako da kad je ljevica u punom zamahu onda i ženska prava dobijaju svoj poželjniji oblik.

Tokom predizborne kampanje ja sam dobila pismo koje je sadašnji premijer a tadašnji nosilac liste *Za budućnost Crne Gore* poslao svim ženama. To je legitiman predizborni letak u kome se daju predizborna obećanja, ali ovog puta upućen ženama. S obzirom na to da sam ja feminističke orijentacije i bavim se feminističkom analizom diskursa, sačuvala sam taj dokument. Tu se žene određuju kao majke, supruge, sestre, kćerke... dakle, isključivo u odnosu na muškarce. Jedno od obećanja je bilo povećanje broja besplatnih pokušaja *in vitro* oplodnje. To je sjajno u odnosu na žene koje to žele, ali svodenje predizbornih obećanja ženama koje čine polovinu biračkog tijela i potpuno su ravnoprani činioци javnog života na reproduktivnu ulogu vrlo jasno pokazuje kuda ide ta ideologija. Onda imate neke izjave kako porodice treba da imaju puno djece, insistiranje na politici nataliteta, pa su bili prijedlozi formiranja ministarstva za porodicu. Sve to liči na ovo što se dešava sad u Poljskoj, taj tipični ekstremno desničarski tradicionalistički diskurs. Takva politika svodi ženu na bezimeno biće koje je neka vrsta dekoracije, a odatle lako proizlaze seksističke izjave, karikature, razne mizogine izjave, imali smo ih i u Skupštini, imali smo i porast nasilja u porodici, ubistva. Naravno da osuđujem sve mizogine karikature i uopšte seksualizovani prikaz žene na bilo koji način, s tim što tu moram staviti ogradu: žene koje su javne ličnosti, kao i muškarci koji su javne ličnosti moraju biti mnogo tolerantnije na javnu kritiku, čak i kad ta kritika podrazumijeva neko izrugivanje nego što to može biti prosječna građanka Crne Gore. Imate u javnom životu, npr. u Francuskoj ono što se dešavalo s karikaturom proroka Muhameda; prošlo je godinu dana od kad je zbog tog crtanja karikature jednom francuskom profesoru odrubljena glava na ulici, kao na giljotini. Predsjednik Makron je dan nakon toga izašao i rekao: Francuska će nastaviti da crta karikature. Dakle, sloboda! To je ono što je bitno. Sloboda za sve, i za žene, i za sve nacionalne identitete i, na prvom mjestu, one koji su ugroženi, za Crnogorce i Crnogorke.

Kad dođe do jačanja ovakvih kvazi-tradicionalnih vrijednosti, u stvari tradicija služi da se na nju oslonimo, ali da na njoj gradimo nešto što odgovara savremenom trenutku. S druge strane, vraćanje u neki tradicionalizam ili u nešto što mislimo da je vrijednost, a bila je prava vrijednost u 19. vijeku nas dovodi do ovoga. Zašto nema karikatura muškarca? Zato što mi živimo u jednom patrijarhalnom, mačoiističkom društvu svakako. Ovo oslobođenje, ako ga tako možemo nazvati, koje je donijela promjena vlasti na izborima pod opisanim uslovima, je dovelo do jačanja tog svjetonazora, tog odnosa prema ženi. Od svih mogućih citata hrišćanskih tekstova, crnogorskih tradicionalnih tekstova, Njegoševih tekstova, imali ste ogromne transparente đe se kaže: „Muž je branič žene i djeteta, narod branič crkve i plemena“. To možete tumačiti sjajno u kontekstu u kom su ti tekstovi napisani, opravdati, naći ljepotu i značaj i smisao tih stihova u književnom, umjetničkom, istorijskom kontekstu njihovog nastanka. Sasvim je drugačije insistirati na tome u današnje vrijeme i voditi hiljade ljudi iza tih transparentata. Kad stanete iza nekog transparenta vi stajete iza te poruke. Ja ne stajem iza poruke da mi je danas, kao savremenoj ženi u 21. vijeku, neki muškarac branič. Ne živimo više u vremenu fizičkih obračuna pa je fizička snaga muškarca potrebna za odbranu. Mi se sad branimo intelektom, znanjem, pravima i slobodama tako da je ta poruka u skladu i s onim predizbornim pismom koje ja čuvam i analiziram. Meni to prosto puno toga objašnjava.

Suočavamo se, takođe, s javnim glorifikacijama ratnih zločinaca iz Drugog svjetskog rata, kao i iz ovih potonjih ratova 90-ih godina. O čemu se tu radi?

O poricanju svih onih užasnih stvari koje su se desile, a opet o poricanju pred sopstvenim biračima, u stvari. Imam utisak da kad se rade takve stvari, prenebregavajući ono što su odluke međunarodnih sudova (ako govorimo o genocidu u Srebrenici, trenutno nemamo ministra pravde zbog tih stvari) to je, kroz čitavu medijsku harangu, poruka jednom dijelu populacije da se užasni ratni zločini nijesu desili, da ćemo ljude koji međunarodno dokazani ratni zločinci glorifikovati kao nekakve junake iz prošlih vjekova. To je zastrašujuća poruka, medijski upakovana laž koja je

vrlo opasna. Najopasnije je to je što je prošlo samo 30 godina od svih tih događaja, sjećanje je još svježije. Nevjerovatno je da se takve informacije plasiraju i da u javnosti prođu sa, meni se čini, vrlo malo odjeka.

Da li se ponavljaju devedesete?

Ponavlja se ta ista matrica. Imamo Miloševićev projekat koji je sad upodobljen nekoj novoj realnosti, ali tu su njegovi ciljevi pa čak i način ostvarenja – Cetinje 5. septembra je vrlo prepoznatljiv primjer. Ne samo projekat nego i instrumenti za njegovo sprovođenje su vrlo prepoznatljivi. Sad više nemamo zajedničku državu pa onda to ne može biti baš eksplicitno vojska i policija. Crna Gora je članica NATO-a, ali zato imamo vrlo snažnu vjersku instituciju koja služi kao svjedok primjene tog velikodržavnog sprskog projekta koji je jedan od korijena nesreća 90-tih godina koje su se desile na ovim prostorima. Onda smo imali reakcije sa svih strana, to je probudilo druge nacionalizme. Ja sam bila tinejdžerka 90-tih godina, ali prepoznajem, kao što prepoznajem energiju na Cetinju 5. septembra kroz onu sa nekadašnjih skupova za mir kad se pjevalo Oprosti nam Dubrovniče. I taj skup je bio medijski satanizovan, iako nije bilo interneta, satanizovan od tadašnjeg establišmenta. Tad smo bili ustaše, a sad smo komite. Lično sam uvrijeđena idejom da me neko svrstava pod plašt određene političke partije, konkretno DPS-a, ili da mi se kaže da mi je vođa bio g-din Veljović. Bila sam učesnica događaja na Cetinju iz ljubavi prema Crnoj Gori, 90-tih kao tinejdžerka, a sad kao zrela žena, majka, sa svojom djecom. Ogromna energija sa Cetinja je ponovo ogoljela taj opasni projekat iz 90-tih. Nadajmo se, kad već imamo zaokružene državne realnosti, da će međunarodna zajednica a prije svega mi sami sebi pomoći i da ćemo uspjeti da sačuvamo ovu vrijednost koju imamo.

Da li mislite da je urađeno dovoljno na razobličavanju ratnih zločina i na učešću Crne Gore u ratu devedesetih?

Naravno da nije. Tu opet imamo problem s nedovoljnim tumačenjem i nedovoljnim prisustvom tih tema u crnogorskom obrazovnom sistemu. Ne možemo očekivati od porodica da svojoj djeci na pravi način, bazirano na pravim činjenicama, na međunarodnim presudama, prilagođeno

uzrastu, pedagoški plasira te evidentne činjenice. Naravno, svaka porodica ima svoje karakteristike, svoju tradiciju, svoje probleme, svoje sasvim legitime političke, ideološke stavove. Vrlo sam kritična prema protraćenom vremenu od 2006. godine. Imali smo vremena i ljudskih, materijalnih i drugih resursa, da našu djecu na vrijeme učimo o sopstvenim greškama. Naša djeca ne znaju za logor Morinj, za Kaluđerski laz, za napad na Dubrovnik. Elegantno je zaobiđeno to pitanje u crnogorskim udžbenicima istorije, a toliko nam je neophodno katarzično dejstvo takvih događaja baš zato da nam se ne bi ponavljale 90-te, a sve jako miriše na to doba.

Što mislite kako stojimo sa obrazovanjem? Kakav nam je školski sistem?

Školski sistem je pokazao puno nedostataka upravo ovim što nam se dešava: kad vidimo kako su nam djeca podijeljena... Školski sistem je u stalnim reformama. To je normalno. Razgovarala sam s kolegama iz okruženja, iz evropskih država s kojima imam priliku da se sretnem na međunarodnim skupovima univerzitetskih profesora. Svi se žale na reforme. Nije to slučaj samo kod nas. Neke su uspješne, neke su manje uspješne i to je proces. Meni se čini da smo mi u tim reformama nekako preskočili ili površno uradili dosta toga. Tu ima, naravno, i finansijskih razloga. Prosvjetni radnici nijesu adekvatno nagrađeni, samim tim kvalitetni kadrovi će otići u neke druge sfere, nema dovoljno motivacija. Ako uspijemo da se izvučemo iz ove prilično haotične sociopolitičke situacije, pa i zdravstvene, na kraju krajeva, mislim da je Crnoj Gori neophodno postavljanje obrazovnog sistema na dobre osnove. To zahtijeva vrlo široku elaboraciju, jedan društveni konsenzus.

Nedavno je izabran novi rektor Univerziteta Crne Gore, Vladimir Božović. Što mislite o tom izboru?

Nijesam imala prilike da se sretnem s gospodinom Božovićem. Shvatila sam da je izabran jednoglasno, što je neobično u demokratskom svijetu kao i obrazloženje da je imao odličan, sjajan program. Želim da vjerujem da je taj program sjajan. Crnogorski Univerzitet boluje bolje države. I ranije smo imali, nekako, samo jednog kandidata za rektora, po univerzitet-

skim kuloarima se uvijek znalo ko će to biti, što nije strašno. Međutim, na crnogorskom Univerzitetu ne postoji još uvijek pravi izborni duh. Jedno od objašnjenja je da je crnogorski Univerzitet relativno mlad, kad uporedimo s univerzitetima iz regiona, međutim te su promjene nekako spore. Doktorirala sam na Univerzitetu u Strazburu, tamo sam najviše vremena provela, a imala sam prilike kroz razne univerzitetske razmjene i kao gostujuća profesorica da provedem određeno vrijeme i na univerzitetima u okruženju i u Evropi. Vjerujte, na tim univerzitetima uvijek je bio neki štrajk, neka studentska pobuna, pogotovo u Francuskoj, tamo je od 1789. stalno neka revolucija. Npr. studenti blokiraju cijeli studentski grad jer nijesu zadovoljni uslovima. Na Univerzitetu Crne Gore mi nemamo, počevši od studenata pa preko profesora, tu kulturu osporavanja koja je suština intelektualne kulture. Šteta je što ni ranije ni sad nije bilo više kandidata, što nije bilo više konkurencije pa da pobijedi najbolji. Imamo samo jednu studentsku organizaciju koja je zdušno podržavala, jednoglasno, prethodno rukovodstvo i sad je opet, jednoglasno podržala novi sastav. To nam govori da nema kritičkog duha, nema osporavanja. U tom osporavanju, debati, kleše se intelektualna elita.

Na Univerzitetu, na žalost, nema pobuna. Ali, u Crnoj Gori svako malo imamo neke proteste, skoro pa sedmično. Koliko su važne ove javne manifestacije protivljenja, pobune, glas građana?

Jako su važne, na osnovu onoga što sam mogla na licu mjesta da vidim po Evropi i svijetu. Ja tako doživljavam demokratiju. Demokratija se živi svaki dan. Imamo zakone koji su sasvim pristojni, koje smo, srećom, naslijedili iz perioda bivše Jugoslavije, koji su sasvim u redu uz neke promjene, ali u realnosti nema svijesti da ta jednom stečena prava moraju da se održavaju. Tu ima i malo crnogorskog mentaliteta – dovoljno je to što imamo. Demokratija se živi na ulici, u školi, na univerzitetu i moramo svi više da se angažujemo. U tom smislu me raduje što postoji građansko buđenje i što ljudi reaguju u raznim oblastima na nepravde koje se dešavaju. To je dobro.

Kako vam djeluje komunikacija u crnogorskom javnom prostoru? Društvene mreže su fenomen za sebe koji ne podliježe zakonskim regulama, a ozbiljno oblikuje javno mnjenje.

Živimo u vremenu elektronskih komunikacija, ali to ne prati odgovarajuća medijska pismenost. Nevjerovatni su izlivi govora mržnje na društvenim mrežama. Svi smo nekako ratnici za tastaturom. Srećom da smo tu agresivniji nego u materijalnom, fizičkom prostoru jer bi bilo žrtava. Postoji snažna potreba za medijskom pismenošću. Zašto se umjesto vjeronauke u škole ne uvede, pored vraćanja građanskog obrazovanja, i obavezna medijska pismenost? Mi ne znamo da prepoznamo lažne vijesti. Pogledajte što se dešava s teorijom zavjere povodom pandemije kovida 19. Nevjerovatno su usavršeni video snimci, tekstovi koji na vrlo perfidan način kombinuju te kvazi-naučne činjenice (uopšte nijesu naučne ali za opštu populaciju mogu tako da djeluju), s nekim nevjerovatnim teorijama zavjere, da ne kažem lažima, to se tako lijepo upakuje, tako moderno djeluje da je vrlo prijemčivo za jedan neinformisani dio populacije i širi strah. To što se dešava na jednom planu, dešava se i na drugom – političkom. Zbog toga smo podložni manipulacijama. U današnje vrijeme ako hoćete da ste medijski pismeni, nije dovoljno da poznajete ćirilicu i latinicu, ni engleski jezik. Mi smo slabo medijski pismeni i zato nam se ovo dešava. Komunikacija u medijskom prostoru je na zastrašujućem nivou upravo zbog nemogućnosti selekcije kvalitetnih informacija.

ANĐA BACKOVIĆ
PSIHOLOŠKINJA

Anda Backović (1954, Nikšić) je nakon završene gimnazije diplomirala na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Stručno se usavršavala u oblastima: psiho-socijalne podrške djeci i mladima u kriznim situacijama; prevenciji mentalnog zdravlja i bolesti zavisnosti djece i mladih; komunikaciji i nenasilnom rješavanju konflikata; građanskom obrazovanju; razvoju socijalnih i emocionalnih vještina; izradi nastavnih programa i obuci nastavnika.

Radno iskustvo sticala je kao stručna saradnica u Institutu za medicinska istraživanja, kao savjetnica u Ministarstvu prosvjete i nauke i kao samostalna savjetnica u Zavodu za školstvo.

Autorka je srednjoškolskog udžbenika i koautorka udžbenika i priručnika za nastavnike, učenike i roditelje u oblasti zaštite mentalnog zdravlja, zdravih stilova života i razvoja socijalnih i emocionalnih vještina.

Toksičan je ambijent u kome odrastaju naša djeca

**Ovaj šednik počinjemo razgovorom o koroni, jer je vrlo alarman-
tna situacija. Crna Gora je i dalje prva po broju inficiranih i peta
po broju smrtnosti. Kako vama djeluje zdravstvena politika 42.
crnogorske Vlade?**

Da ne bude preambiciozno da komentarišem cijelu zdravstvenu politiku, pažnju mi privlači onaj plan te politike koji se odnosi na komunikaciju u krizi – a korona to jeste – i na uticaje koje takva komunikacija ima na reakcije ljudi. Susreli smo se potpunom nepoznanicom, i za stručnjake i za nas, obične ljude. Zato su naše reakcije na to bile normalne: stres, strepnja, strah od neizvjesnosti, bolesti, smrti, strahovi vezani za egzistenciju. Neki ljudi su reagovali tako da su negirali i virus, i posljedice i poruke stručnjaka. U takvoj situaciji ljudima mnogo pomažu jasne, transparentne poruke, stalno dostupne i pouzdane informacije, snažno, ali empatično liderstvo.

Zato sam s pažnjom pratila iskustva nekih zemalja koje bi mogle, po nečemu, da budu slične našim da bi stvorila neku uporednu sliku o tome kako se uspješno komunicira u doba krize. Jer, plaši me naša situacija s koronom. Bilo mi je, na primjer, značajno iskustvo Portugala u komunikaciji između onih koji su vodili proces i običnih ljudi, stanovnika Portugala. To je evropska zemlja koja nije bogata, zemlja koja ima visok procenat starog stanovništva, slično nama. Zdravstveni kapaciteti su dosta skromni, pa tako i oni za borbu protiv kovida. Ipak, fascinantne su relacije između portugalskog premijera i građana, njihova solidarnost i njihova zadivljujuća odgovornost i disciplina. Interesantan mi je bio detalj da je kod njih proces vođenja vakcinacije pripao visokom vojnom dužnosniku

koji je slao poruke tipa: molim političare da ostanu po strani. A, premijer je rekao: treba da slavimo ogromnu samodisciplinu stanovnika...političari, nemojte da vaša uvjerenja i želje nadjačaju naučno znanje. Upoređujući takve stvari, slika svega što se dešava kod nas je prilično siva i shvatila sam što nam fali.

Društva koja znaju da uče iz svojih istorija punih prijetnji (prirodnih, zdravstvenih, ratnih), po pravilu, posjeduju veći stepen poštovanja pravila i društvene kohezije, jer su ih tome podučila iskustva. To je jedno evulucijsko pravilo i ono pomaže preživljavanju i prevladavanju haosa i kriza. Onda sam se pitala: i mi imamo veliko istorijsko sjećanje na momente kad su nas pogađale krize i kako smo isto tako znali da se sakupimo, solidarišemo. To sad ne vidim. Štoviše, i u ovoj kriznoj situaciji mi opet nalazimo neke pukotine, ili se te pukotine namjerno pojačavaju – i mi se konfrontiramo, dijelimo. Javno se toleriše nepoštovanje mjera i riječi stručnjaka, uništavanje vakcina, a najodgovorniji ni po čemu nijesu bili model konstruktivnog ponašanja ostalima.

Na koji način vidite poruke Vlade, konkretno Premijera koji kaže da se neće vakcinisati jer ima dovoljan broj antitijela. I ima još jedna njegova izjava: svakoga dana dešava se toliko mnogo stvari da zaboravimo što je bilo i prije pet, a kamo li što je bilo prije mjesec. Još je rekao da smrtnost o kojoj se priča nije tačna i da se dramatiizuje situacija. Da li vi mislite da se dramatiizuje situacija?

Premijerove izjave su, najblaže rečeno, sporne: izjavljuje da se neće vakcinisati jer ima „mnogo“ antitijela, ali ne i kako zna da ima dosta antitijela, koji je ljekar to rekao, koji su to medicinski stručnjaci njegovi savjetnici. Možemo samo zamisliti na koje se sve načine ove izjave mogu tumačiti među ljudima. Premijer saopštava stavove koji potiru trenutna naučna saznanja. Kakav primjer daje premijer koji krši sva pravila i ne nosi masku?

Doba korone nam je ponudilo nevjerovatan repertoar grešaka u zaključivanju – kognitivnih pristrasnosti. One nijesu posljedica niske inteligencije već potrebe da složenu stvarnost ili probleme svedemo na ono što nam je već poznato, i o čemu nećemo da kritički promišljamo, jer je to često

naporno, i mentalno i emocionalno. Mnogo je jednostavnije – skočiti na zaključak, pa makar on bio nelogičan, iracionalan, neistinit. Pritisnuti krizom, različitim emocijama, neizvjesnošću, strahovanjima, a posebno predrasudama, olako, pogrešno zaključujemo, ne razmišljajući o posljedicama. Još kad tako mentalno funkcionišu premijer i drugi koji vode državu!

U kriznim situacijama i tačna informacija spašava živote. U ovakvom ambijentu onda ne čudi i da se svakodnevne smrti ljudi koji stradaju od korone relativizuju – o njima se govori u suvim brojkama, ljudi su označeni brojkama. Ne mogu da ne primijetim – u informativnim emisijama – taj isti ton kojim se saopštava o preminulima kao i o nekim običnim dnevnim dešavanjima, i kako priča stane na tome. Dakle, ta poruka da ne treba dramatizovati situaciju i da broj slučajeva nije tačan je neprimjerena, neosjetljiva, neprimjerena nekome na tako visokoj društvenoj poziciji. Crna Gora je mala, tradicionalno imamo visoku povezanost između porodica, ljudi, prijatelja. Nema nikog ko u svom okruženju nije izgubio nekog. Suočili smo se s užasnim dramama nekih porodica, s naglim gubicima, s nemogućnošću da se ljudi oproste od svojih umrlih. Tako da to nijesu empatične i prema ljudskoj nevolji osjetljive poruke jednog premijera. Premijer, inače, u svojim javnim nastupima dosta drži do neke njemu svojstvene osjećajnosti – prema dobrome, vjernome narodu, svojim ljudima. S druge strane, vidimo neosjetljivost, nedostatak minimalne političke korektnosti i civilizovanosti.

Psihološkinja ste, moguće da je ovo i za vas fenomen. Ja sam posmatrala većinu intervju ministarke zdravlja i kad god bi pričala o kovid situaciji nisam uspjela na njenom licu da uhvatim jednu jedinu emociju.

Iako u svom užem stručnom djelovanju nijesam komunikolog, odnos između onoga što se kaže i kako se kaže, koja poruka bude jača, uvijek me jako zanima. Vi znate da neverbalni govor može da govori mnogo više od riječi i da može potpuno da poništi ono što se izrekne. Naši lideri nijesu dovoljno svjesni toga. Ponekad razmišljam ko su ljudi oko njih koji im pomažu da se pojavljuju u javnosti, da oblikuju poruke za javnost i da li ih neko podučava – tome da je važno da usklade verbalni i neverbalni govor.

Kao ljudska vrsta, skloniji smo da u slučajevima neusklađenosti verbalnog i neverbalnog, više povjerujemo u ono što nam se saopštava bez riječi.

Hoćete li mi prokomentarisati onda sahranu pokojnog mitropolita Amfilohija? Ista ministarka (nakon toga je postala ministarka) tu je sahranu dozvolila i imali smo kovčeg otvoren tri dana. Sve je bilo otvoreno. Četiri sata porodica ima vremena da iznese tijelo i u kesama da sahrane svoje najbliže, bez zadržavanja. Koje se poruke tu šalju?

Bila sam deprimirana tih dana dvostrukim, neiskrenim porukama i ponašanjima zvaničnika. Građanima se upućuju brižne poruke za očuvanje zdravlja, a s druge strane, masovno ponašanje, s njima na čelu, bilo je potpuno suprotno tome – nenošenje maski, približavanje, ljubljenje, grljenje. I meni mučnih scena s djecom i bebama, u naručju svojih majki, i pitanje zbog čega im je bilo mjesto u tim masama i scenama? Iako razumijem da su ti događaji ljudima važni emocionalno i na druge načine, ipak ostaje neki mučan utisak neusklađenosti, nepoštovanja, neprimjerenosti ponašanja tom događaju.

Da li, i uolikoj mjeri, kovid i mjere mijenjaju život stanovništva?

Naravno, i ne samo našeg. Kovid je pogodio apsolutno sve, to je globalna i ne samo zdravstvena nego i ekonomska, socijalna, obrazovna kriza. Ovo što se desilo sa školama početkom prvog lokdauna je zaista presedan u modernoj istoriji obrazovanja – da se škola zatvorila i da su djeca pošla kući, da smo imali jedan svojevrsan eksperiment iz koga ćemo nekad izvući i neka dobra iskustva. Bilo je i dosta bolnih i neprijatnih iskustava: da se nastava odvijala bez kontakta između djece, djece i nastavnika, da nije bilo druženja i bliske vršnjačke komunikacije. Meni je bilo važno da posmatram što se dešava u obrazovanju i zaista je bilo očigledno da su kroz tu krizu djeca prošla veoma različito. Neka su imala puno podrške; sjećamo se onih prvih dana kad smo svi sa simpatijama gledali kako su tata i mama ostali kući, pa su bili konačno svi zajedno, a svima je ranije falilo vremena. Ipak, ima djece koja su manje vidljiva, a koja su bila lišena mnogih mogućnosti i podrške onog momenta kad se škola zatvorila. Ima

djece, moramo znati, kojoj je škola bolje mjesto nego porodica, i u kojoj se oni osjećaju i gdje im se nudi više podrške. Ima i djece, posebno mislim na djecu s posebnim potrebama, kojoj je škola mnogo bolja sredina zbog podrške stručnih lica – logopeda, psihologa, asistenta u nastavi – a bili su jako uskraćeni. Mnogo je djece po selima i u malim sredinama koja praktično nijesu mogla da prate nastavu zato što nijesu imali tehnologiju, računare. Na neke od njih taj prekid kontakta sa školom može da ostavi posljedice u pogledu gubitka motivisanosti jer su zaostajali u praćenju nastave, a to se teško nadoknađuje. Nastavnici imaju ozbiljan problem kako da ono što je predviđeno programima postignu i pod velikim su pritiskom. Znači, kriza je ostavila velike posljedice, neželjene, negativne, ali ima i stvari koje su bile iznenađujuće prijatno iskustvo. Čini se da smo shvatili kako se bez nekih stvari – koje su nam do tad bile gotovo imperativne – odjednom moglo. Sama gotovo da se ne sjećam kad sam zadnji put put ušla u radnju da kupim nešto od odjeće, cipele itd. Shvatila sam nevažnost tih stvari, a nadasve važnost bliskosti s ljudima, taj svakodnevni kontakt – pozdravljanje, rukovanje, zagrljaj, ljubljenje. Porasla je, recimo, upotreba informacionih tehnologija. Bili smo prisiljeni da naučimo i više nego što smo mislili. Sama sam počela da se služim i da učestvujem u *on-line* sastancima, obukama, i sa skromnim znanjem to se vrlo brzo postiglo. Djeca su nas starije u tome brzo pretekla. I ranije su bili vještiji informacijski od mnogih nastavnika, ali su i mnogi nastavnici stekli nove vještine. Cijeli svijet se *on-line* više povezao. Odjednom ste mogli da razgovarate sa svojim kolegama, da učestvujete u obukama koje su se održavale negdje u Engleskoj, Italiji.

U svijetu sve veći broj radi od kuće jer su poslodavci kroz ovu krizu shvatili da ne moraju da plaćaju prostor, ni opremu, da sve može da funkcioniše i na ovaj način. Po vašem mišljenju, kako se postavlja odgovorna vlada? Koje servise koristi da bi se pomoglo građanima kad se desi nešto poput pandemije?

Vratiću se na ono maločas. Ako shvatimo da nema domena našeg života koji nije pogođen, onda je za svaku vladu zaista ogroman izazov kako odgovoriti na koronu, a da bi se zadržala neka stabilnost društva i važni

procesu. Da ne budem preambiciozna, pričam o onome što ne poznajem dovoljno, ali, kad sad razmišljam o tome što bi trebalo ljudima ubuduće obezbijediti da čuvaju mentalno zdravlje u kriznim situacijama onda bi to bio podugačak spisak usluga. Mi sami se nikad nijesmo mogli pohvaliti razvijenošću usluga za čuvanje mentalnog zdravlja. Kad govorim o mentalnom zdravlju ja ne mislim na one tercijalni nivo i psihopatologiju nego, zapravo, kako pomoći djeci, roditeljima, mladima, ranjivim društvenim grupama kao što su starije osobe, kao što su djeca koja su lišena roditeljskog staranja itd., da krizne momente prežive s najmanje oštećenja. Sve su to i do sad bila ranjiva mjesta našeg zdravstvenog i socijalnog sistema. Ima zemalja koje su već ozbiljno počele da razvijaju strategije kako da se mladima što bolje nadoknadi ono što su izgubili u periodu korone jer su bili ugroženi obrazovno, akademski, i u svojim životnim planovima. Bili su ugroženi u emocionalnom i socijalnom razvoju jer su se naglo prekinula njihova formativna iskustva koja su važna za odrastanje i razvoj: odnosi s emotivno važnim osobama i grupama, njihovi planovi za budućnost, profesionalni razvoj, zaposlenje, mobilnost. Nije pretjerano reći da bi i nama trebale slične strategije i planovi, posebno za one koji su jako trpjeli udare ove krize.

Vi ste pomenuli da je korona pogodila mlade i da mnogi jesu bili oštećeni u cjelokupnom procesu. Koje servise treba kreirati da bi se pomoglo najranjivijim kategorijama?

Mislim da se ti servisi prvenstveno nalaze u trouglu obrazovanje, zdravstvo i socijala. Treba im dosta podrške u obrazovanju (kao i nastavnicima), jer učenje nikako nije moglo biti kvalitetno kao kad se odvijalo u uslovima neposredne nastave. Različite usluge iz oblasti mentalnog zdravlja – koje ni do sad nijesu bile razvijene – treba da su im lakše dostupne i da su im primjerene, da mladi lakše dolaze do psihologa, psihijatra, socijalnog radnika. I u Evropi i u svijetu (dijelom i zbog bolje registracije) bilježi se porast problema s mentalnim zdravljem mladih. Kad se na to nakaleme ovakve krizne situacije, onda imamo veliku prijetnju da će mentalno zdravlje mladih ljudi u Evropi, a sigurno i kod nas, u narednim dekadama biti ugroženo. Posebno je važno imati na umu da mladi ljudi niti žele niti smiju da budu pasivni primaoci pomoći. Oni žele da budu aktivni prema svojoj budućnosti, a od države očekuju da stvori ambijent u kojem će biti

posla i mogućnosti da ostvaruju svoje potrebe – obrazovne, kulturne, socijalne, profesionalne, rekreativne i dr.

Zašto je ugroženo mentalno zdravlje mladih?

Sve ono što raste, poput mladog drveta, mnogo je osjetljivije prema oštećenju ili povredi nego starije stablo s očvrslom korom. Formativni period razvoja u kome su djeca i adolescenti upravo je stoga problematičan i osjetljiv na neočekivane udare, jer im je u tom periodu razvoja potrebno puno sigurnosti, podrške, uslova za razvoj.

Korona nas je sve suočila s ogromnom neizvjesnošću, i sa do tad nepoznatim pojavama, i svi smo – uključujući i djecu i mlade – osjećali strah, strepnju, tugu, često ljutnju i frustriranost jer smo bili spriječeni da zadovoljimo mnoge uobičajene potrebe. Pomenula sam da su mladi bili lišeni važnih formativnih iskustava, da je stradao kvalitet učenja i nastave, da su bile osujećene i druge njihove potrebe. I sve te vrste ugroza koje su pogađale mlade su ostavljale tragove. Naravno, ne treba to posmatrati samo kao izvor moguće patologije, jer kriza kod većine ljude izazove i dobre, zdrave odbrambene mehanizme. Kriza je uvijek šansa da nešto ojača u nama, ono što nazivamo rezilijentnošću ili psihičkom otpornošću. Vjerujem da su neki mladi ljudi razvili neke nove vještine, već smo pomenuli akademske, ali vjerovatno tako i socijalne i emocionalne, koji će ih učiniti zrelijima, čvršćima.

Mislite li da je država Crna Gora pružila adekvatan obrazovni sistem mladima?

Prosvjetni radnici – i ne bez razloga – na sami pomen riječi reforma češće imaju negativne, nego pozitivne asocijacije. To ih asocira na pritisak, napetost, nametanje gotovih rješenja, neučestvovanje u odlučivanju, na uzaludan napor – jer su reforme kod nas često kratkotrajne, neodržive.

Nesporno je da se obrazovanje mora mijenjati, i to brže, jer je nužno da prati promjene u svijetu oko nas, a one nikad nijesu bile brže nego sad. Mi smo imali jako dobre, jako utemeljene, opravdane reforme (ili pokušaje reformi), ali je naš usud što mi vrlo često reforme prekidamo. Evo, mi smo

se i sad suočili s tim koliko je reformskih poteza u različitim sektorima dolaskom novih ljudi na vlast prekinuto.

U ovom trenutku ne bih mogla da kažem da vidim neke jasne obrise nove reforme obrazovanja u Crnoj Gori, na bilo kom nivou. Možda će se desiti dobre stvari. Ono što mogu s velikom sigurnošću da kažem je da nema dobre reforme ako ne zasnujete te reformske odluke na veoma širokom dijalogu sa svim učesnicima u obrazovanju. Ako o tome kako će djeca učiti, čemu će se učiti, na koji način, ne razgovaraju prosvjetni radnici, obrazovne vlasti, roditelji, djeca i mladi, i drugi zainteresovani, vi ćete uvijek imati tu vrstu otpora da se reforma i njena rješenja prihvate. Mi u Crnoj Gori znamo što je mladima danas potrebno da bi se dobro pripremili za život. Ali to zahtijeva mnogo, mnogo veći napor nego što je sad vidljivo i ono što smatram vrlo riskantnim je što se sad dosta istumbao sektor obrazovanja. Trebalo je malo više reda. Ne možete početi svuda da reformišete. Jedan dio mora da ostane stabilan. A ove promjene su počele sa svakog nivoa i iz svakog pravca, i bez detaljnih analiza. I meni se čini, kad bih zamislila obrazovanje kao jedan čvrst, dobro posložen zid od cigli, da su sad izvučene mnoge cigle i tu leži opasnost od urušavanja. Sve ovo, uz druge pomenute rizike koje korona nosi za mlade, nije nimalo optimistična slika za kvalitetno obrazovanje djece i mladih u Crnoj Gori.

Kako onda gledate na najavu ministarke da će razmišljati o uvođenju vjeronauke nakon potpisivanja Temelnog ugovora?

I o tom pitanju moramo imati otvoren, pošten, stručan i prema djeci i mladima vrlo dobronamjeran dijalog. Lično ne spadam u ljude koji o tome imaju konačan stav, iako u meni sve nekako krene kad mi neko kaže vjeronauku u osnovne i srednje škole. I mislim da se iz nekog dijaloga možda može proširiti moje gledanje na tu situaciju. Ali, pođimo od činjenice da i osnovno, i srednje, i predškolsko, i visoko obrazovanje u državnom sektoru imaju za cilj sveobuhvatan razvoj djeteta i mlade osobe i njihovu pripremu za život. Sveobuhvatan razvoj podrazumijeva saznavni, emocionalni i socijalni razvoj. Ako govorimo o saznavnom razvoju onda otvorimo mladom čovjeku sve moguće prozore da posmatra svijet oko sebe. Dajmo mu mogućnost da o svemu promišlja, naučimo ga da sve posmatra

sa zdravom skepsom, da postavlja pitanja, da kritički promišlja. I onda kad pomislim na vjeronauk ja vidim da to ne može biti tako. Vjeronauk služi da se uči kako se vjeruje. Naša škola bi trebalo da uči kako se misli, kako se zdravo misli, angažovano misli, civilizovano misli kako se postaje čovjek sa širim pogledom na svijet. Ja razumijem potrebu nekih ljudi da vjeruju, da djecu vaspitavaju u duhu religije kojoj pripadaju, ali za mene to apsolutno ne treba da bude dio iskustva učenja ili osjećanja koji se smješta u škole.

Osim pandemije korona virusa, Crna Gora prolazi i kroz ekonomsku krizu. Prešla sam s prve teme, s vjere, vjera nas je obilježila, odnosno novi teizam u totalitetu... Podaci pokazuju da je preko 14.000 ljudi ostalo bez posla u posljednjih godinu dana. Kako će se to odraziti na ambijent i na život pojedinca?

Da budem krajnje pragmatična. Odlično znate kako izgleda hijerarhija ljudskih potreba i da bez obzira što je čovjek jedina vrsta kojoj je svojstvena duhovnost, neophodno je da čovjek zadovolji neke osnovne, bazične potrebe, da osjeća sigurnost i da ima stalne prihode. Svaka ugroza bazičnih ljudskih potreba sigurno ne može da ostavi čovjeka pošteđenim od nekih psihičkih posljedica, odnosno neke psihičke neravnoteže ili stresova. Ono što vidimo ovdje je da ljudi imaju neku vrstu otpornosti – da se brzo snalaze, „šaltaju“ na druge poslove i obezbjeđuju egzistenciju. Mene ohrabri kad vidim koliko se ljudi bavi prodajom hrane, kao način da stvori sebi i porodici prihode. Ali, to nije način na koji država treba da rješava pitanje zaposlenosti ili prodaje poljoprivrednih proizvoda. Ili da nam crno tržište bude način amortizacije nezaposlenosti. Znači, fali struktura, fali sistem i biće velike krize ako ti ljudi ne nađu način da se zaposle i da budu socijalno i ekonomski sigurni.

Osim pandemije korone, Crna Gora prolazi i kroz političku krizu. Na koji način se to manifestuje?

U ovoj političkoj krizi, koja traje evo već godinu i više dana, interesuje zapravo sljedeće: kako razmišljamo, kako se osjećamo i što radimo, kako se ponašamo? Kad mislim o tome kako se osjećamo, onda zaista ne mogu, a da ne osjetim jednu vrstu zasićenja ovog našeg ambijenta vrlo teškim,

skoro pa toksičnim, emocijama. Ne mogu, a da ne primijetim koliko se dnevno između nas izlije nepodnošljivosti, mržnje, bijesa, cinizma, zlobe, ljubomore, što su sve jako teška osjećanja. Kad sve to vidite u svijetu odraslih pitate se je li moguće. Jer bi to prije ličilo na djecu koja još nijesu odrasla, sazrela, integrisala se. Kad govorimo o osjećanjima meni je još interesantno i novo kako se mnogo ljudi u Crnoj Gori duhovito odnosilo prema svemu što nam se dešava. To je jedan zdrav odbrambeni mehanizam na sve ono što nam se dešava. Humor je jedna vrsta dekonstrukcije, upravo ono: kad od nečega napravite ništa, razorite ga, a teško vam je. Ili, kad od ničega napravite nešto, jer nije bilo ničega tu. Često razmišljam kako naša djeca, ili mnoga djeca, žive u tom ambijentu gledajući nas takve. Djeca jesu ono što vide oko sebe. I ona postaju ono što mi govorimo, i o njima i o svemu oko njih. I jezive su mi ponekad slike i na televiziji, i u drugim medijima, i poruke za koje se plašim da ih djeca slušaju, čak i onda kad izgleda da ne slušaju, jer djeca uhvate uvijek „nešto između“. Kad razmišljam o načinu kako mislimo o svemu ovome i kakve uopšte imamo rezzone, onda se zaista zabrinem zbog količine iracionalnosti koja je prisutna u našoj komunikaciji. Ponekad imam utisak da gubimo zdravi razum, da gubimo logičko zaključivanje, da smo prosto u onim kategorijama crno-bijelog mišljenja koje je svojstveno djetetu od pet godina, kad dijete još nema sposobnost da logički zaključuje ili da kritički promišlja. U ponašanju vidljiva je veoma široka dozvola za agresiju, i to me je jako podsjetilo na 90-te, pred početak svih naših ratova u okruženju kad je zaista bilo rečeno sve je normalno, radimo što hoćemo. I ta jedna pokuljala agresija nas je vrlo brzo gurnula u rat. Ne kažem da će se to desiti kod nas, ali nekako je suviše normalizovana agresija, do te mjere da ja ponekad kad čujem koje poruke u javnom prostoru se šalju: što još ovaj čovjek može da misli kad ovo što ga čuje cijela javnost može da kaže, što još može da uradi, i tako redom. Ima nekih stvari koje su definitivno pošle na bolje, eto ta vrsta slobode ljudi da kažu, da se nasmiju, da nijesu mnoge političke veličine pošteđene različitih vrsta naših osvrta na njih i sl. Svejedno, ovaj plan i intelektualni, i emocionalni, i ponašajni dosta govori o tome da smo mi u dubokoj krizi.

Prošle godine, nakon izbora, odjedanput su Crnu Goru preplavile slike Pavla Đurišića, Draže Mihajlovića, Radovana Karadžića, Mladića... Kakvo je to kolektivno ponašanje? Gdje su ti ljudi bili do danas? Što se desilo odjednom? Ko su ovi ljudi i je li moguće da su im ovo idoli i da oni na taj način uče svoju djecu?

Neki prvi pojavni oblik krize, posebno političke i socijalne su ti oblici kolektivnog ponašanja, za ono što je još Gistav Le Bon nazvao „psihologijom gomile“ ili mase. Riječ je o tome kako se oni inače „dobri ljudi“ u masi odjednom mogu ponašati suprotno, neočekivano i kako pripadanje grupi ukine svaku vrstu cenzure – moralne i emocionalne – i kako masa dá pogon za sve ono što čovjek, kojemu je svojstvena socijalna kontrola, inače sebi ne bi dozvolio. Možda ni to nije dovoljno da se objasni taj arhajski nagon čovjeka da kad se nađe u masi postane dio krda i „izda“ svoju individualnost, odrekne se sebe, postane užasno sugestibilan. Ali tu ima sigurno i onoga da ljude u takve grupe zapravo uvežu i neka zajednička uvjerenja ili iskustva. Makar to bilo subjektivno, mislim da ima ljudi u Crnoj Gori koji, sami za sebe, osjećaju da su bili izloženi ogromnoj nepravdi, da su bili lišeni mnogo čega i da je ovo vrijeme kad oni sve to zapravo treba nekako da povrate, da ponovo uzmu.

Nemojmo gubiti iz vida da u onom najširem okviru, političkom, uz ovu vrstu ponašanja imamo i snažan proboj populizma. Zato što sve to treba hendlovati, okupiti, zadržati i koristiti za političke svrhe.

I ono što je sve vidljivije, počinjući da biva i komično, je protekcionizam koji se izražava kroz stalna obećanja da ćemo nešto dobiti, ali – ako budemo „dobri“. Cilj je da nas drže u nekoj vrsti infantilnosti, zavisnosti, apatičnosti. Umjesto da se ljudima nudi da budu i malo odgovorni, i strpljiviji, i izdržljiviji, da učestvuju u svemu što se dešava, stalno za nas neko pravi neke nove ponude i mi ćemo, navodno, vrlo brzo imati od toga koristi (samo ne znamo ni kad ni kako).

A kad govorimo o članovima Vlade: da se prisjetimo negiranja genocida u Srebrenici ministra Leposavića i, pročitala sam, nakon te njegove izjave svi članovi Vlade su mu čestitali. Njih i te kako gledam kao pojedince, a ne kao dio gomile. Hoćete li mi objasniti taj fenomen?

Ja bih taj fenomen objasnila kao potrebu ljudi da negiraju nešto što im je nevjerovatno teško da prihvate. Ne relativizujem kad kažem da je negiranje zločina staro koliko i zločin. Jer, proizlazi iz ljudske potrebe da počinilac, prosto rečeno, opere ruke od krvi, pa može da ide toliko daleko da i sebe proglasi žrtvom.

To je opasno zato što negiranje genocida znači negiranje istine. Stvara kod ljudi opasnu misaonu operaciju – lažemo sami sebe, neistinu prihvatamo kao istinu, i ne znam koje bih još tu dodala oznake u smislu necivilizovanosti, apsolutnog nedostatka saosjećanja, dehumanizovanja žrtve. Sve je to jedan užasno mračan fenomen.

Ovo je još važno i kao stav koji se širi, kao odnos prema genocidu u Srebrenici koji prihvata značajan dio ljudi, bez obzira na godine i političke funkcije. Sama činjenica da neko pokušava da to postigne nevjerovatno je opasna za sve nas ostale zato što će sigurno smanjiti osjetljivost ljudi na bilo koju ranu naznaku takvog ponašanja. Jer, ni genocidi se ne dešavaju samo u jednom danu i iznenada. Oni su uvijek rezultat nekih dugih procesa iako imaju puno svojih naznaka, ali se zapravo ili dopuštaju ili ne vide. Relativizovanje i negiranje samo može da pojača to.

Da li mislite da je to možda i priprema terena za ponavljanje određenih nedjela?

Ako se na sve to ne reaguje blagovremeno, i s posebnom društvenom osjetljivošću, da, to vrlo lako vodi do ponavljanja.

**Poznajem veliki broj ljudi koji su proteklih godinu i nešto dana zaista patili i osjećali sva dešavanja u Crnoj Gori, ne radi promjene političkih elita, nego radi urušavanja kompletnog sistema vrijednosti, onih vrijednosti na kojima mi učimo o njima i ka-
žemo da je Crna Gora građena: na čojstvu, na junaštvu, na slobodarstvu, na pružanju ruke nevoljnicima... Sad gledamo jedan potpuno novi diskurs i potpuno neke nove vrijednosti. Na koji način se to odražava na mentalno zdravlje? Kažem vam veliki broj ljudi u Crnoj Gori pati...**

Apsolutno. Vrijednost za mene može biti jedno, za vas drugo, ali što je potpuno sigurno: i neurobiologija, i psihologija, i sociologija, i antropologija, i sve naučne discipline koje se bave čovjekom su na istom terenu kad se govori o vrijednostima – one pokreću i ljudsku misao, i ljudsko osjećanje, i ljudsko djelovanje. Znači, čovjek bez vrijednosti je prazan. Čovjek koga nema je čovjek kome pokušavate da uništite vrijednosti ili mu ne date pravo da ih živi. Uskratiti čovjeku da živi u skladu sa svojim vrijednostima, da vjeruje u svoje vrijednosti je jedna vrsta psihološkog zločina. Zato što vi iz njega izbijate ono što je suština ljudskog identiteta.

Ko sam ja – pitanje koje postavljamo sebi cijelog života – ko su ljudi oko mene, u što vjerujem, što hoću, što želim, što trebam od drugih ljudi, a što oni od mene – su pitanja našeg identiteta, a prožeta vrijednostima. U identitetu vrijednosti imaju centralno mjesto, one su njegova srž.

Moje prvo pitanje je bilo vezano za slobodu kao osnovnu vrijednost jer iz te vrijednosti proističe sve drugo. Međutim, mi smo evo godinu dana svjedoci negiranja postojanja i Crnogoraca, i crnogorskog jezika, i crnogorske nacije, i crnogorske kulture... Što nama rade?

U ovom vremenu je jako teško izdržati pritisak i svrstavanje u nacionaliste zbog same činjenice da želite da svoj identitet crpite, temeljite i održavate na onome što je vezano za istoriju i kulturu zajednice u kojoj živite, za vrijednosti te zajednice. Pri tome jednako mislim i na manjinske i većinske narode. I samo zbog toga vas poistovjećuju s ekstremnim nacionalista, a dobro znamo što je to i koje sve opasnosti porađa. Otpor ljudi kojima se uporno negira identitet, njihovo nepristajanje na to, uopšte ne ide iz toga kako su oni politički opredijeljeni, koliko iz potrebe za dubokim poistovjećenjem sa zajednicom kojoj pripadaju i s dobrobiti te zajednice.

Ako danas govorimo o nekom identitetu u Crnoj Gori, o bilo kojoj zajednici da se radi, on je zdrav ako je to identitet koji se temelji na demokratskim vrijednostima, na vrijednostima koje su globalne, koje uvijek imaju vezu s onim što smo bili juče, što smo danas i što ćemo biti sutra. Ali, koje ne moraju da imaju nikakvu vezu s konkretnom političkom strukturom ili opredjeljivanjem za neke političke izbore.

Kako su to Crnogorci koji se zalažu za očuvanje svog nacionalnog i kulturnog identiteta odjednom postali ekstremisti i teroristi, a politički nasilnici postali žrtve? Ta gruba zamjena teza urušava vrijednosti na kojima je počivala Crna Gora, koju je baštiniła kao svoje nasljeđe.

To negiranje, poništavanje prava neke grupe ljudi da se osjećaju na jedan ili na drugi način jeste ne samo necivilizovano, nego je vrlo agresivno i vrlo je ekstremistički. To je ekstremizam u suštini. U glavama ljudi koji šalju takve poruke opasno su pomiješane neke stvari, napadaju se oni drugi i drugačiji, a da se zapravo nikad ne kaže zašto je takva osoba „štetna“, nepoželjna, opasna? Kroz sve ono što radimo, kako razmišljamo i kako se ponašamo – mi zapravo manifestujemo svoj identitet i to je ono što, samo po sebi, govori o nama i predstavlja nas u očima drugih. To je vrlo očigledno i jasno drugima.

Prije godinu i nešto ja to nisam govorila, niti je bilo ko oko mene to govorio. To je bila krajnje privatna i intimna stvar. Onog momenta kad su naše privatne, intimne stvari postale ugrožene mi smo osjetili potrebu da ih izgovorimo, jer tek izgovoreno javno u novom kontekstu dobija novo značenje. Mislili smo do prije godinu i po dana da nije važno što je ko – jer je ovo bilo sekularno, građansko, multikulturno društvo. Da li je više? Gdje Crna Gora ide?

Uprkos svemu što danas živimo, vjerujem da Crna Gora može da opstane kao sekularno, građansko društvo. Ako izbistrimo razum, ako postanemo stvarno mudri, zdravi, racionalni ljudi i racionalno društvo i ako budemo, što bi rekli, čista srca, iskreni, solidarni, tolerantni jedni prema drugima – mogli bi da postanemo takvo društvo. Ogroman napor nam treba da se dese promjene u Crnoj Gori, ali mislim da Crna Gora ima dosta emancipatorskog kapaciteta. Imamo mi toga i u istoriji. Znamo za sjajne periode u Crnoj Gori, koliko god da su trajali, koji su bili nevjerovatni iskoraci prema onome što je bilo dobro za sve ljude, što je bilo najbolje za državu. Kad govorim o emancipaciji upravo mislim to – kako dati najbolje od sebe, odnosno dozvoliti ljudima da daju najbolje od sebe, stvoriti jedan takav društveni ambijent iza koga stoji cijela država, pri čemu, da pođemo

od toga, mi trebamo emancipovane lidere, lidere kojima je svetinja čovjek koji zna i umije. I tu je kraj svetinjama. Vjerujemo u čovjeka, vjerujemo u ljude koji znaju i mogu. Mislim da trebamo i emancipatorske elite, iako je ta riječ dosta kompromitovana, a mislim na kapacitete nekih grupa u društvu koje mogu više od ostalih i koje zbog svojih sposobnosti mogu da vode društvo naprijed. Emancipatorski kapacitet takođe vidim i u ovim vrijednostima koje su sad, uprkos krizi, postale još jasnije. Možda nam je sad, više nego ranije, jasnije: što nećemo u Crnoj Gori, kakvu Crnu Goru ne želimo. Vjerujem da Crna Gora može ići naprijed i ne smijemo da dozvolimo sebi apatičnost. Ta apatičnost koristi drugima, oni je žele i na njoj mogu da profitiraju i ostvare svoje ciljeve. Zato ne smijemo da se predamo apatičnosti iako je prirodno da nas zamore događaji kojih je premnogo.

Gdje bi, po vašem mišljenju, trebalo da bude crkva? Koja treba da bude njena uloga u društvu?

Civilizacija nam je pokazala gdje je mjesto crkvi i gdje je crkva imala svoje velike domete u razvoju društva i umjetnosti. Danas nas više brine prodor uticaja crkve koji smo dozvolili ne radeći ono što je trebalo da radimo. Recimo, crkva je nevjerovatno dobro osjetila ovaj vakuum vrijednosti, ovu našu zbuđenost, ili ovo odsustvo napora da se u Crnoj Gori uspostavi sistem vrijednosti, nakon što je prethodni urušen onda kad smo se oprostili od socijalizma, od svega onoga što je u njemu bilo dobro, i nije bilo dobro. I crkva je tu lovila prostor za sebe. Primjera radi, vidimo koliko su porodice u Crnoj Gori nesigurne u pogledu vrijednosnog usmjeravanja svoje djece i neke od njih su u tome našle podršku crkve. Znači, gdje god se našao prostor, gdje mi nijesmo uradili ono što treba da uradimo kao odgovorna država ili pojedinci, prostor je našao neko drugi. Crkva ima mjesto i u životu pojedinaca, i malih, i velikih zajednica, i u životu države, ali sigurno ne na način da u jednoj sekularnoj državi crkva određuje čak i sastav i političku strukturu vlasti. To je nedopustivo u državi koja je sekularna. Jasne granice između crkve i države nužne su i za osiguranje vjerskih, ali i mnogih drugih prava svih građana, bez obzira da li se vjernici ili nijesu.

JUSUF KALAMPEROVIĆ

PRIVREDNIK I POLITIČAR

Jusuf Kalamperović rođen je 1945. godine u Dobroj Vodi, u Baru. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu i Pravni fakultet u Beogradu. Diplomirao je 1967. godine. U braku je od 1969. godine s Anom Kalamperović, rođenom Wagner, doktorkom. Otac je četiri kćeri: Sabine, Jasmine, Emire i Alme.

Više godina je radio na rukovodećim mjestima u različitim branšama ekonomije, a nakon toga je započeo svoju dugu i uspješnu političku karijeru. Kao predsjednik Opštine Bar dao je značajan doprinos razvoju Bara, posebno Mrkojevića i Dobre Vode. Kao član Predsjedništva Crne Gore, kao poslanik Savezne Republike Jugoslavije, kao ministar Pomorstva i saobraćaja Crne Gore, kao potpredsjednik Vlade Crne Gore i kasnije kao ministar Unutrašnjih poslova i javne uprave Crne Gore, dao je veliki doprinos razvoju države Crne Gore i sticanju njene nezavisnosti 2006. godine.

Jedan je od osnivača Saveza reformskih snaga Crne Gore. Jedan je od osnivača Matice crnogorske. Stalni je član predsjedništva Šahovskog saveza Crne Gore, a svojevremeno je bio predsjednik i potpredsjednik istog. Član je Crnogorskog olimpijskog komiteta (COK). Četiri godine bio je predsjednik Vazduhoplovnog saveza Crne Gore. Osnivač i dugogodišnji predsjednik Društva maslinara u Baru. Počasni je konzul Republike Slovenije u Crnoj Gori od 2012. godine. Nosilac je nagrade „24. novembar“ Opštine Bar i drugih odlikovanja i priznanja.

Unutrašnja stabilnost i dobri odnosi sa susjedima su najpotrebniji Crnoj Gori

Svoju impresivnu radnu biografiju počeli ste izgrađivati za vrijeme one, velike Jugoslavije. Kako se vi danas sjećate Jugoslavije?

Ispričaću jedan porodični doživljaj. Moj rahmetli, pokojni, djed je jako dugo živio. Negdje 70-tih godina, kad je Crna Gora snažno napredovala, pitam ja njega: kad se bolje živjelo, u tvojoj mladosti ili sad? Najbolje se živjelo za vrijeme gospodara, kaže, jer onda je on imao 20–25 godina. Tako da se i ja te naše domovine, od Triglava do Đevđelije uvijek sjećam s nostalgijom. Nepopravljiv sam jugonostalgicar. Ne osjećam se strancem ni u Beogradu, ni u Prištini, ni u Sarajevu, ni u Ljubljani, ni u Zagrebu, ni u Skoplju – sve to ostaje u mom srcu, u mom doživljaju kao moja zemlja. Sjećam se jednom prilikom Veljko Milatović je rekao: umrla je moja zemlja, umro je moj Predsjednik, umrla je moja partija, ostala mi je Crna Gora. I meni je ostala naša Crna Gora.

Bili ste đak Sarajeva, potom beogradski student. Kako pamтите ove sredine?

Bilo je to vrijeme velikog entuzijazma i velikog ponosa. U Sarajevu sam pošao sa 12 godina, od 1957. do 1963, a u Beogradu od 1963. do 1967. godine, s tim što sam Pravni fakultet upisao u Ljubljani (sticajem okolnosti), ali poslije tri mjeseca sam prešao u Beograd. Bilo je to vrijeme bratstva i jedinstva i nije tačno da je bratstvo-jedinstvo bila laž. To mogu pričati ljudi moje generacije koji su išli na radne akcije, koji su išli na ljetovanja, koji su se družili kroz sportska društva. Da parafraziram Jesenjina: Voljeli smo mi tu zemlju, ali ta zemlja je voljela nas. I tih vremena, i tog života sjećam se s velikom nostalgijom.

Danas se čuju dosta kontradiktorni stavovi, pa onda, to bih vas pitala, period od 1945. do 1989. period razvoja i te velike Jugoslavije, naročito Crne Gore, jer od 1918. do 1943. nijedna bolnica, nijedna škola, put, nije izgrađeno u Crnoj Gori. Danas čujemo kako je to period kad su ugrožavana ljudska prava, čujemo da je to bio period nazadovanja. Na koji način vi vidite period od 1945. do 1989. godine?

Takve stavove pravdam neobaviještenošću, neznanjem. Hvala vam što imam priliku da kažem neke argumente. Bilo je vrijeme jednopartijskog sistema. Bilo je vrijeme socijalizma. Bilo je vrijeme društvene svojine. Ali, šezdesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori se pojavila jedna generacija nevjerovatnih talenata, nevjerovatnih ljudi. Nabrojaću neke, koji su udarili temelje crnogorskoj privredi. Da krenemo od mora: čuveni Savo Starović, osnivač moćne *Jugooceanije* iz Kotora, u Baru Andrija Dabanović, osnivač *Prekookeanske plovidbe*, u Kolašinu Rajko Vlahović, otac modernog Kolašina, u Rožajama Omer Kurpejović, osnivač *Gornjeg Ibra*, da ne govorimo o Nikšiću i Željezari, da ne govorimo o *Industrijaimportu*, da ne govorimo o turizmu. U to vrijeme je sagrađeno 1800 kilometara magistralnih i regionalnih puteva. Od tad prvi važniji objekat koji je napravljen bio je tunel Sozina i sad ovaj autoput. Pomorske kompanije Sava Starovića i Andrije Dabanovića donosile su prihod od preko 200 miliona dolara godišnje. One su bile i prozor u svijet i one su gradile moderni Bar, moderne djelove Kotora. Dakle, nije da nije bilo ničega. Bilo je mnogo toga čega danas više nema. Građena su čitava hotelska naselja, građeni su putevi, građeni su prvi aerodromi, posebno želim da naglasim to su 70-te godine, kad je osnovana Akademija nauka, kad je *Pobjeda* postala dnevna novina i, što je najveći uspjeh tog vremena, Veljka Milatovića i dr., to je osnivanje podgoričkog Univerziteta. Mi smo studirali u Beogradu, poneko u Zagrebu, u Sarajevu. Onda je omladina ostala u Podgorici, mladi ljudi su se ovdje školovali, manje se indoktrinirali... Bila su to zlatna vremena razvoja Crne Gore. Ono što ne smijemo zaboraviti to je vrijeme zemljotresa. Koliko se sjećam, početkom 1993. godine je zaključen Fond za obnovu. Zadnji direktor je bio Ilija Popović iz Ulcinja. Tad mi je on rekao da je ukupna pomoć Crnoj Gori, ne samo primorju već i drugim gradovima, bila 3 milijarde i 200 miliona

ondašnjih dolara. Ko bi danas toliko pomogao? Republike i pokrajine su odvajale prema nacionalnom dohotku i broju stanovnika. Neki su to radili tako što su ta sredstva izdvajali iz budžeta, kao Slovenija i Hrvatska, recimo, koje su bile ekonomski jake. Srbija je uvela doprinos, građani su na plate imali određeni procenat. To je bila neviđena pomoć. Mnoge stvari se zaboravljaju. Kad je bio zemljotres, to je teško shvatiti – Crnogorsko primorje je ostalo odsječeno od svijeta, telefonske veze su bile prekinute, nije bilo mobilnih telefona. Nije bilo puteva. Nije bilo vode na čitavom području, izvori su nestajali... Nije bilo hljeba, nijesu radile pekare, nije bilo struje... Tog prvog dana zemljotresa Dubrovnik Baru pošalje tanker vode, a onda s tog tankera su novinari, preko radio-veza sa broda, slali informacije o žrtvama, o šteti itd. Samo 12 godina kasnije kako smo vratili tu vodu Dubrovniku...

Pod rukovodstvom Veljka Milatovića srušena je kapela Karađorđevića na Lovćenu. Završen je Mauzolej. Da li je upravo ova politička garnitura: Veljko Milatović, Veselin Đuranović, Vidoje Žarković – da li je to bilo crnogorsko rukovodstvo s najviše digniteta i nacionalne časti?

Ja mislim da jeste. Neću da se izjašnjavam oko kapele i Mauzoleja. Činjenica da je podignut velelepni spomenik velikom pjesniku i vladici i da je to na određen način radila Jugoslavija, i materijal iznošen, i projektant Meštrović itd. Ali, da je to vrijeme čestitih ljudi bilo – jeste, da je to vrijeme ljudi koji su voljeli ovu zemlju, koji su je gradili – jeste. Iako ste mladi, sjećate se: sve što su im mogli prigovoriti to je jagnje, da su negdje jagnje pojeli. Sjećam se kad je pok. Vidoje Žarković umro, ostavio je iza sebe polovnog Vartburga. Eto, to su ti koji su jeli jagnje. No, takvo je vrijeme bilo.

Što se zapravo desilo? AB revolucija...

Desio se štrajk gladnih jer je prosječna plata bila 1500 maraka... itd. Desila se kolektivna zabluda i kolektivno ludilo. U politici je lakše prevariti milion ljudi nego jednog čovjeka. Tako je bilo i za vrijeme Napoleona kad su na Ruse pošli, tako je bilo i za vrijeme Hitlera, kad je 90% Njemaca podržavalo Hitlera, osvajanje Evrope, svijeta..., da bi kasnije i Napoleon i Hitler loše završili, na vrlo sličan način. Kolektivne zablude su jako opasne zablude.

Pitanje je jesu li krivi pojedinci ili je kriv narod, a boga mi su krivi i jedni i drugi, i pojedinci i narod.

Slijede vrlo mučne godine. Od 90-tih imamo više kolektivnih, i nacionalnih i regionalnih sramota: Dubrovnik, granatiranje Sarajeva pune tri godine, genocidi... ja i dalje mislim da nije bio samo jedan nego da ih je bilo više. Kako ste to preživljavali?

Pa, kao nepopravljivi Jugosloveni, svaka od tih granata padala je i na mene, na moja ubjeđenja, na moju svijest. Imali smo divnu zemlju a rušena je s toliko krvožednosti, s toliko bezumlja, ljudi su podivljali. Ko je mogao praćkom gađati Dubrovnik? Ko je mogao onako pljačkati, rušiti, paliti Konavle? Stotine priča imam, čuo sam. Skoro je bila Olimpijada u Sarajevu (1984), uređen grad, uređena okolina, ko je mogao tako bezdušno rušiti taj grad. A da ne pričamo ko je mogao vršiti te genocidne zločine. Treba poći u Srebrenicu, poći na ono groblje tamo, vidjeti... Bio sam jedan put tamo i na ulazu u to groblje bila je jedna žena vrlo komunikativna, lijepo je razgovarala... Pitam: „Pazite li vi ovo groblje, ulaz u groblje?“ Kaže: „Da, da tu su mi tri sina“. Suzu nije puštala, bila je potrošila suze. To su neviđeni zločini. Trebaće vremena da narod normalno živi. Kako može narod normalno živjeti posle takvih zločina?

Kako se može takvo nešto zaboraviti? Mislite li da je nova crnogorska sramota, evo imali smo tokom prošle godine ministra u Vladi Crne Gore Vladimira Leposavića koji je negirao zločine u Srebrenici? Nakon toga, majke Srebrenice su došle u Crnu Goru. Je li to dodatna sramota? Da žrtve koje su izgubile sve dolaze kako bi dokazivale da su izgubile sve i da je neko tu kriv...

Ne znam. Bojim se da se i trguje tim zločinima, da neko skuplja političke poene podržavajući i osuđujući te zločine. Ima tu i trgovine. Ali, mislim da normalni čovjek ne može da opravda takva ponašanja. Ne može. Bio sam dugo na pozicijama da vidim, da čujem; bio sam prvi zvanični političar koji je pošao do Dubrovnika. Bio sam prvi koji je pošao u Sarajevo kao zvanični političar. Bio sam i prvi koji je pošao u Sloveniju... Negirati užasne zločine je novi zločin. Sramota, velika sramota i grehota.

Vratila bih se na ružne 90-te... Bilo je tad i svijetlih primjera. Crna Gora je opet tad sačuvala svoj obraz ne samo u dijelu političkog djelovanja nego, evo, i osnivanjem Matice crnogorske. Vi ste jedan od osnivača.

Ne samo osnivanje Matice crnogorske. Bio je onaj čuveni miting na Cetinju (a bilo je nevjerovatno hladno). Bilo je, prema procjenama, 10.000 ljudi. Naravno, za ondašnju štampu to je bilo nekoliko stotina, a bilo je 10.000 ljudi koji su se protivili ratu. Tu se prvi put zapjevala ona: *Sa Lovćena vila kliče, oprosti nam Dubrovniče!* Sjećam se prijatelja s kojima sam bio. Da ne spominjem sad imena. Bilo je strahovito hladno. Jedan diže dva prsta, liberal, a od zime nije mogao da savije ovaj treći, i više jedan: „Savij taj treći, okinuću ti ga!“ Dakle, bilo je primjera koji su se suprotstavljali i bezumlju, ratu... Ali, takvo je vrijeme bilo. Sjećam se, bio sam u prvoj višestranačkoj Vladi kao opozicionar, kao predstavnik ranije formirane Socijal-demokratske partije, Ilija Vujošević je bio predsjednik Partije, i birala se prva višestranačka vlada, tadašnji jedinstveni DPS ponudi opoziciju da uđe u vladu: narodnjake, liberala i socijaldemokratama jedno mjesto. SDP je ponudila nekoliko rješenja, Ilija je odabrao mene i bio sam ministar pomorstva i saobraćaja. Moj stari prijatelj, erudita, Marko Špadijer jednog dana me zove da bi došao do mene. „Da si dobro došao u staru zgradu Vlade“. Dolazi Marko i kaže: „Formiramo Maticu crnogorsku“, ali je došao prosto inkognito. Kaže: „Došao sam da ti ponudim da budeš jedan od potpisnika“, a da bi se registrovali trebalo je valjda 15 potpisa. Ja kažem: „Odmah“. Meni je čast! I na jedan list papira potpišem. Bilo je to prosto inkognito. Trebalo je da prođe toliko godina da bi Matica bila tretirana u budžetu i da ta Matica nije obična nevladina organizacija, već mnogo više. To je institucija Crne Gore. Mislim da je i kroz izdavačku djelatnost, i kroz brojne nastupe njenih članova dala ogroman doprinos osvješćenju Crne Gore. Vrlo sam ponosan što sam jedan od tih 15 potpisnika.

Kad mislite da Crna Gora počinje da se okreće sebi i svojoj budućnosti?

Pa, ne znam kako će ko shvatiti. Ja sam bio u toj Vladi 1993/94. i kad je SDP odlučila da izađemo iz Vlade ja sam istog dana podnio ostavku. Bio sam

svjedok da kod pojedinih, a posebno kod predsjednika Đukanovića dolazi do osvješćenja i da se Crna Gora dijeli. Kako se DPS, po kom osnovu dijelio, možemo da razgovaramo. Ima ljudi koji kažu da se dijelio tako da su na jednoj strani ostali oni koji su još bili u 14. vijeku, u idejama Miloševićeve vladavine, i drugi, koji su za vrijeme sankcija došli do drugih interesa, kojima nije bilo srpstvo Miloševića vodilja nego ekonomski interes. Došlo je do razdvajanja DPS-a i do bitne promjene politike. Pukotine u toj partiji su se osjećale 1993/94. ali do pravog razlaza je došlo 1997. godine. Znači, bilo je grešaka i u privatizaciji, međutim, nekoliko krucijalnih stvari su završene. Prvo, velika stvar je otklon, suprotstaviti se onda Slobodanu Miloševiću u politici, to je bilo junaštvo, više nego mudrost. Drugo, izbjegnuto je bombardovanje zahvaljujući mudrosti rukovodstva. Moram da ispričam: za vrijeme bombardovanja bio sam ministar u Vladi, radili smo do 15 časova. Tog dana sam pošao za Bar i negdje pred veče zove me predsjednik Vlade Filip Vujanović. Kaže: „Nemoj da odmaraš, molim te, budi budan, javi ako bombarduju Luku jer, evo, dok s tobom pričam, Milo priča s Medlin Olbrajt o tome da se maksimalno izbjegne bombardovanje Crne Gore“. Poslije pola sata javlja mi da je M. Olbrajt rekla da neće bombardovati Luku, neće bombardovati mostove u Crnoj Gori, neće ni Aerodrom Tivat, ali hoće bombardovati Aerodrom Podgorica zato što je tamo i vojni aerodrom, Šipčanik... Mi smo tad imali dva aviona Foker i uspjeli smo da ih dignemo. Tadašnji komandant vojnog aerodroma bio je Strugar, bratanić generala Strugara, jedan čestit i pošten čovjek. On nam je, mimo stavova Beograda, omogućio da se dignu ta dva Fokera. Amerikanci su nam bili rekli: „Ako uspijete da ih dignete, naši avioni će ih pratiti“. Drugi dan su ga smijenili. Poslije je radio u Ministarstvu pomorstva i saobraćaja, pa na aerodromu... Bili su to dramatični trenuci. Izbjegnuto je rat na Kosovu, izbjegnuto je bombardovanje. Vrlo mudro se došlo do nezavisnosti. Dva puta sam podnosio ostavku u Vladi – te 1994. i kad je potpisan Beogradski sporazum, a kad smo odlučili da izađemo iz Vlade, i ja sam izašao. Tad mi je Milan Kučan rekao: „Najmudriji potez jer niste spremni, u ovom trenutku ne biste dobili referendum“. Imali smo tri godine da pripremimo referendum i da dođemo do tih 55%. To su veliki uspjesi. Zaboraviće se mnogo toga, ali ostaje istorija. A zaboraviće se i mnogo grešaka koje su pravljene i u pripremi... Ostaje istorija, i ostaje zasluga.

U posljednjih godinu i po dana, mnogi smatraju da politika Miloševića nije poražena i da se u dobrom dijelu vraćaju devedesete. Kako vidite period 2006. do 2020. godine? Da li se u tom vremenu može vidjeti korijen zašto se dogodio 30. avgust 2020. godine?

Nekoliko stvari uticale na to. Prvo, duga vladavina jedne partije, kakva god da je. Drugo, u toj dugoj vladavini određeni broj ljudi je zloupotrijebio položaje, i to narod vidi. Što je Crna Gora – 600.000 stanovnika? Znamo ko s kim ide, ko s kim ljubavi, ko što večera... Dakle, dogodio se zamor jedne politike. Takođe, nevjerovatno je da mi nemamo političke partije (na žalost to je uradila i moja SDP) koja se nije podijelila. Neće niko da bude drugi: prvi, ja do njega. Zbog toga su spremni da mijenjaju i političke stavove, udruživati se s ovim, s onim itd. Ono što se ne mijenja, tako govore sve prognoze, jeste da sad kad bi se raspisao referendum, rezultat bi bio isti kao 2006. godine – prelazi se iz tima u tim, a politika se ne mijenja. Ono što je dobro, da su potpuno drugačiji uslovi nego u vremenu rata, i da smo mi članica NATO-a. Mislim da je to veliki datum za bezbjednost Crne Gore, ne za aktuelnu politiku već za bezbjednost Crne Gore, pa onda za ekonomsku politiku i dr. Mislim da je dosta učinjeno na pristupu EU.

Prijemom Crne Gore u NATO, velike sile su, od Turske pa sve do Španije, zatvorile more od drugih uticaja i geostrateški položaj Crne Gore je time mnogo značajniji nego što je veličina Crne Gore, vojna moć Crne Gore. Sve to me ubjeđuje, a i narod to shvata, evo ankete pokazuju da je preko 70% za ulazak u EU. Nijedna zemlja nije ušla u EU a da nije prvo postala članica NATO. To je preduslov zbog bezbjednosti, zbog svega, tako da vjerujem u mnogo bolju budućnost Crne Gore. Vjerujem da će se mijenjati vlast, i ljudi, da će se ljudi kao političari mijenjati, da će manje trajati... Međutim, ima nešto u našem mentalitetu koji pripada mentalitetu istočnog Sredozemlja, a to je da mi hoćemo jaku ličnost na čelu države. To je naš mentalitet i teško će neka demokratija zapadnog tipa to srušiti u narodu, u svijesti. Vidite kako je to istočno Sredozemlje – maknete Gadafija i vidite što je bilo u Libiji. Nikad više država... Bez obzira kakav je bio. Maknite Sadama Huseina – krvo-proliće. I Crna Gora imala je kralja Nikolu, uz sve njegove greške, posebno duga vladavina: kralj Nikola je doveo Crnu Goru do nezavisnosti 1878. na

Berlinskom kongresu, gradio toliko gradova, toliko puteva... pa se desilo što se desilo. Imali smo jake ličnosti – Blaža Jovanovića, imao sam priliku da ga upoznam. Mnogo sam cijenio Veljka Milatovića, Vidoja Žarovića, Vesa Đuranovića... Naš narod hoće vođu. Ko će biti vođa u nekom narednom periodu, kroz 10, 20, 30 godina...? Mora se shvatiti da nema jednoobrazne demokratije. To je jedan način razmišljanja, življenja... Bio sam u Kini dva puta, službeno, po 13 dana, pa tamo 100 godina nije ništa – tako ljudi razmišljaju. Ne može se Amerika presaditi u Kinu, niti Kina u Ameriku. Svijet je jedna velika šarena bašta, kojoj mi mali, sitni pripadamo... Vidjećemo kako će stvari dalje ići. Ali, vjerujem u Crnu Goru. Vjerujem da ćemo postati članica EU. Vjerujem da Crna Gora ima perspektivu. Svijet sam obišao, a nigdje toliko ljepote nijesam vidio kao u mojoj Crnoj Gori, mom Baru i mojoj Dobroj Vodi.

Nakon izbora 30. avgusta nekoliko dana smo gledali neku egzaltaciju vrlo neobičnog ponašanja. Vi ste pominjali kolektivne histerije i kolektivna posrnuća. Kako vidite ta dešavanja? Da li se danas ponavljaju slični scenariji devedesetih?

To su pokušaji ponavljanja. Vjerujem da ta politika nema perspektive. Vjerujem da ta politika ne može zavladatai Balkanom kao nekad. Ne samo zbog NATO-a, nego konstatujemo da se 70%, a to su uglavnom mladi, okreću Evropi, evropskim vrijednostima. Ja vjerujem da će Crna Gora preboljeti ove turbulencije. Naravno, treba biti oprezan, treba koliko je moguće izbjegavati stvari koje dovode do sukoba. Ja ne vidim da je Crna Gora u zadnjih 15–16 godina napravila ijednu grešku na spoljnopolitičkom planu, orijentaciji ka Evropi, NATO-u. Čak ne vidim ni aktuelna vlast da se distancirala retorički od Evrope, svjesna da je većina za Evropu. Optimista sam. Naravno, ja sam već dugo u penziji, nijesam na izvoru informacija kao nekad. Gledam iz mog voćnjaka što se dešava, ne bavim se više aktivno politikom, više se bavim unučadima, desetero unučadi i jedanaesto na putu, a već imam i studente.

Iako je sadašnja Vlada odlazeća, moram da vas pitam da ocijenite koncept formiranja i rada ove Vlade. Čuli smo nedavno profesoricu Gordanu Đurović, koja kaže što se tiče pregovaranja i ulaska u EU Crna Gora je dvije godine izgubila. Nijesmo se pomjerili s mjesta,

štoviše – izgubili smo Direktorat u Briselu i sad su nas postavili da budemo zajedno sa Srbijom. Stopiranje integracija koje se desilo ne znači samo da smo mi stavili tačku. Mi smo krenuli unazad.

Ta Vlada i nije mogla više uraditi, obzirom na način na koji je formirana, na način kako je vođena, na način kome je dužna bila što su je formirali. Ta Vlada nije mogla više uraditi. Možda je uradila i više nego što bi objektivno čovjek kad sagleda sve mogao očekivati. Ono što je najvažnije: u Crnoj Gori je sačuvan mir i u nastupima tih euforija kojima smo mi skloni jer uvijek govorim da naš narod – ja sam po nacionalnosti Crnogorac, iz prastarog crnogorskog plemena, bez obzira na moju vjeroispovijest i moje ime – nama je svojestvena bistrina, a nije svojstvena mudrost. Elem, ako se na ovome završi mi smo do sad relativno dobro prošli. Nije bilo sukoba, bilo je incidenata, a kako smo violentni, kako smo impulsivni moglo je do toga doći. Nadajmo se da neće. Mislim da će biti veliki pritisak Evrope i SAD-a i da ćemo i ovo preživjeti i da će Crna Gora nastaviti putem najbrže rastuće ekonomije, najbrže rastućeg posla u pristupu EU. Ne bih volio da budemo pesimistični. Moramo biti optimisti.

S obzirom da ste bili ministar turizma, Vlada je ukinula Ministarstvo turizma. Crna Gora je zemlja čija se ekonomija predominantno bazira na turizmu. Kako ocjenjujete taj potez Vlade?

Nijesam bio ministar turizma, ali je Morsko dobro pripadalo Ministarstvu pomorstva i saobraćaja svojevremeno. Nažalost, izgubili smo puno fabrika, pa nam je turizam postao najjača privredna grana. Ostao nam je on i nešto poljoprivrede. Zna li da je 70-ih i 80-ih godina 20. vijeka do AB revolucije Crna Gora bila devizno aktivna zemlja. O tome lijepo piše i lijepo govori Rade Brajović, da smo devizno aktivni bili, da smo više deviza ostvarivali nego što smo plaćali kredita i dugova. I kroz pomorsku privredu, i kroz turizam, kroz Kombinat aluminijuma, kroz Željezaru koja je proizvodila visokokvalitetni čelik. Mnogo toga je uništeno, mnogo toga nije moglo u ovim uslovima poslovati. U Hrvatskoj i Sloveniji su nestale velike firme iz vremena socijalizma. Drugačije je bilo poslovati u zatvorenom tržištu. Onda smo mi diktirali cijenu visokokvalitetnog čelika odavde, bio je uvoz zabranjen.

Sjećam se kad je u pitanju bilo staro željezo, bio sam u Njemačkoj vezano za saobraćaj, došli su dva Njemca s jednim Hrvatom i nudili nam staro željezo za Željezaru Nikšić, franko Luka Bar, 100 \$ po toni. Bila je to izvanredna ponuda, ali uz uslov da to plaćamo kvalitetnim čelikom, prema berzanskim cijenama. Rekao sam Filipu da je to sjajno, da smo riješili pitanje sirovine za Željezaru i plasmana proizvoda i da razgovara s direktorom Željezare... On kaže: „To ne dolazi u obzir... da mi prodajemo željezo po berzanskim cijenama. Mi ga prodajemo po tri puta većoj cijeni u SR Jugoslaviji jer je zabranjen uvoz“. Bili su privilegovani u proizvodnji, danas toga više nema, a zato je Željezara zapošljavala toliko radnika. Privreda je desetkovana. Napravljeno je tu više grešaka, neke iz objektivnih razloga, neke subjektivnih. Znam da u Baru nema Prekookeanske plovidbe, pomorskim kompanijama sve smo učinili. Nije bilo spasa. Brod ako stoji deset dana on ulazi u gubitak, a tek kad stoji tri godine pod sankcijama u slanoj vodi, nemate sredstava da ga servisirate, ne radi ništa. To su ogromni gubici i uništene su te kompanije. Nema turističkih preduzeća, velikih trgovinskih lanaca više nema. Nema drumskih preduzeća, kamionskih preduzeća kao što su *Rumijatrans* iz Bara, *Autoprevozno* iz Nikšića itd. Privreda je na dosta tankim nogama.

S obzirom na to koje ste funkcije pokrivali, na koji način vidite rad crnogorske Policije i uopšte bezbjedonosni sektor – za ovih proteklih godinu i po dana?

Policija je iz ovog naroda i sve što se dešava u narodu, dešava se i u policiji. Ono što je važno je da je sačuvan mir. Nije moje da dajem ocjene, ali čini mi se da je dosta mudro postupao ovaj ministar policije Sekulović. Nije lako. Bio sam u dva mandata ministar unutrašnjih poslova, doduše onda je Policija bila pod nadzorom Ministarstva, Policiju je vodio gospodin Veljović. Upoznao sam dobro policiju. Ono što je najvažnije jeste da je lojalna državi Crnoj Gori. U školi su vaspitavani tako, primani u službu tako u to doba. Nadam se da je i ostalo tako. U svim ovim turbulencijama mislim da je policija doprinijela da se sačuva mir.

Kako vi vidite dešavanja na Cetinju? I neke policajce koji su skidali uniformu i plakali?

Bilo je i toga. Ali, policija je kao i vojska, mora da bude lojalna i državi, i onome ko vodi državu, ko vodi policiju. Nije lako ni ministru, ni onome ko vodi policiju (Sekuloviću). Bitno je da je sve prošlo bez ljudskih žrtava. Kako smo violentni i kakvi smo junaci moglo nam se svašta desiti. Sjećam se te referendumske noći, bio sam ministar unutrašnjih poslova. Prije nego što su objavljeni rezultati slavili su i jedni, i drugi... Rezultati su dolazili, okupljali su se, veselili... Ja sam bio u kabinetu, najveća odgovornost Ministarstva unutrašnjih poslova sa saradnicima, Veljović je u svom kabinetu... Dolaze rezultati: 55,9%, pa pada na 55,1%, pa se diže... Bilo mi je bitno da niko ne opali metak s prozora, i da počne kao u Sarajevu građanski rat. Srećom, sve se završilo kako sam želio. U 2 i 30 sam napustio kabinet i pridružio se onima koji su slavili ispred zgrade stare Vlade. Imali smo taktiku u Baru, Bijelom Polju, Beranama... Izašli su na ulicu oni koji su za suverenu Crnu Goru i oni koji su protiv. Srećom, nikoga drača nije ogrebla. I ovo sad što se dešava, teško je po državu i ekonomiju. Srećom nemamo fizičkih sukoba.

Kako vidite izlazak iz ove političke krize? Čini se da smo zaista u velikom problemu.

Moraće doći do novih izbora. A što će biti na izborima.... Imate iskustva, kao mlada osoba bićete oprezniji u prognozama. Što je bilo znamo, a što će biti Bog zna – kažu stari.

Ali ste sigurni da će Crna Gora izaći na ispravan, bezbjedniji put, na dobrobit svih svojih građana...

Apsolutno. Vjerujem u to. Crna Gora ima većinu za razum, većinu za boljitak. Mnogo toga se dešavalo na ovim prostorima u zadnjih 200 godina, sve je to ostavilo posljedice. Ali ja sam optimista da će Crna Gora nastaviti kretanje ka EU, da će biti mira, da će doći novi ljudi, i treba da dođu. I mlađi, ali i iskusniji, mudriji...

DRAGUTIN PAPOVIĆ

ISTORIČAR

Dragutin Papović (1980) diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću (Odsijek za istoriju i geografiju) 2003. godine, a magistrirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2007. godine. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 2013. godine. Za docenta na Filozofskom fakultetu u Nikšiću (Studijski program istorija) izabran je 2020. godine.

Objavio je knjige: „Primjeri filantropije u Crnoj Gori do kraja XX vijeka“ (Fond za aktivno građanstvo, 2009), „Protivnici vlasti u Crnoj Gori: 1945–1948“ (Matica crnogorska, 2009), „Rani ratovi“ (OKE, 2011), „Prilozi za istoriju nauke i kulture u Crnoj Gori 1945–1990“ (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2015), „Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945–1990“ (Matica crnogorska, 2015), „Vjerske zajednice i nacionalizmi u Crnoj Gori (1965–1991)“ (Matica crnogorska, 2022), „Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana“ (Matica crnogorska, 2024).

Tokom 2015. i 2016. godine obavljao je dužnost generalnog direktora Direktorata za odnose sa vjerskim zajednicama u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava Crne Gore. Kao kandidat Demokratske partije socijalista izabran je za poslanika na izborima za Skupštinu Crne Gore 2016. i 2020. godine.

Složen odnos države Crne Gore i SPC biće dugo rješavan

Posljednjih nekoliko godina na javnoj sceni preovladava narativ o crkvama i njihovoj navodnoj ugroženosti. Započecemo ovaj razgovor tematizujući Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) i njenu ulogu. Istorijski i pravno gledano to nije bila crkva Crnogoraca, već je to bila Crnogorska autokefalna pravoslavna crkva. Dajte nam najkraće kontekst i pojašnjenje događanja iz 1918. godine.

Srbija je na kraju Prvog svjetskog rata 1918. godine realizovala svoj plan koji je postojao još od Garašaninovog „Načertanija“ 1844. godine, a to je bila aneksija Crne Gore. Srbija je to učinila na nelegitimnoj i nelegalnoj tzv. Podgoričkoj skupštini. Pozivajući se na tu odluku, samo mjesec dana nakon održavanja Podgoričke skupštine, ukinuta je Crnogorska pravoslavna crkva, koja je bila autokefalna u periodu postojanja nezavisne crnogorske države. Pripojena je novoformiranoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi, što je jasno naznačeno u svim odlukama o tom činu i kasnije je navedeno u Tomosu Vaseljenskog patrijarha iz 1923. gdje se ističe da je autokefalna Crnogorska crkva pripojena SPC. Dakle, prije 1918. godine u Crnoj Gori nije postojala crkva koja se zvala Srpska pravoslavna crkva, već je postojala samo Cetinjska mitropolija, odnosno kasnije zvanično nazvana Crnogorska crkva, što je i njen naziv u Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru iz 1905. godine.

Crnogorska crkva je dobila priznanje, odnosno zvanično je zavedena u aktima Ruske pravoslavne crkve i Vaseljenske patrijaršije iz 1850. i 1855. To su opštepoznate činjenice tako da je ona neupitno bila autokefalna i kao takva priznata u pravoslavnome svijetu. Do 1918. niko nije osporavao njenu autokefalnost, niti je prisvajao imovinu kojom je ona raspolagala.

Kako su stvari funkcionisale nakon 1918. godine unutar same Crne Gore? Koja je bila pozicija sveštenstva i monaštva?

Nakon 1918. godine Crnogorska crkva je bila samo jedna od eparhija SPC i u skladu s tim ustrojstvom sveštenstvo i monaštvo je pripadalo toj eparhiji, odnosno toj crkvi. S druge strane, postojao je značajan broj sveštenika koji nijesu prihvatili taj status i koji su pristupili komitskom (zelenaškom) pokretu.

Koja je uloga SPC-a tokom Drugog svjetskog rata?

Tokom Drugog svjetskog rat SPC u Crnoj Gori, odnosno Mitropolija crnogorsko-primorska (MCP) se aktivno uključila u politička i ratna dešavanja. Njen mitropolit Joanikije Lipovac je podržao italijanske i njemačke okupatore, a jasno se stavio i na stranu četničkog kolaboracionističkog pokreta. Njegovu politiku nije prihvatilo cjelokupno sveštenstvo. Preko 30 sveštenika i monaha iz Mitropolije crnogorsko-primorske je učestvovalo u Narodnooslobodilačkom pokretu, od čega su šest bili nosioci Partizanske spomenice 1941. Većina sveštenika je, ipak, bila uz mitropolita Lipovca i njegovu politiku.

Kako gledate na vrijeme od 1945. do 1989. godine? U zadnjih godinu i po dana čulo se kako je period komunizma bio period nazadovanja, ugrožavanja nećijih prava, kako je Crna Gora nakon 75 godina oslobođena. Ustavno određenje je bilo da se zabranjuje korišćenje vjere u političke svrhe. Gdje se očitavalo ugrožavanje tih sloboda i prava od 1945. do 1989. godine?

U tadašnjem sistemu deklarisani vjernik nije mogao da pretenduje na državne funkcije. To je zaista bila restrikcija. U ostalim oblastima djelovanja, naročito od sredine pedesetih, nije bilo represije. U tome periodu su u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda postojala udruženja pravoslavnih, katoličkih i islamskih sveštenika. Postojala je korektna saradnja između vjerskih velikodostojnika i predstavnika partijske i republičke vlasti. Ne može se govoriti o progonu, već o ograničenju oblasti djelovanja vjerskih zajednica. Crkve, odnosno vjerske zajednice mogle su se baviti isključivo vjerskim pitanjima, što je i njihovim unutrašnjim aktima propisano. Crkva

ne samo da se nije mogla baviti političkim djelovanjem, već uopšte nije mogla da se bavi društvenim djelovanjem, što su vjerske zajednice shvatile kao restrikciju. Socijalizam je pokazao da ako se vjerskim zajednicama spriječi političko i društveno djelovanje onda one nijesu interesantne. To dovodi do nezainteresovanosti za religiju. Izgleda da ljudi nijesu mnogo zainteresovani za vjerske zajednice ako osim vjerske nemaju i drugih društvenih funkcija. S padom komunističkog sistema vjerske zajednice su opet ušle u politički život i brojne društvene oblasti. Postale su značajni društveni činioci i na taj način su opet postale privlačne. Osim promovisanja religijskih stavova i vjerskih učenja, vjerske zajednice su počela da ističu i svoje teze o uređenju države i društva. Na taj način su se uključile u svakodnevna, prvenstveno politička dešavanja. Pored toga što su se na taj način udaljile od osnovne funkcije, obično su promovisale konzervativne, a često i nazadne politike. Mora se imati u vidu da vjerske zajednice ne funkcionišu na principu demokratičnosti, već na principu čvrste i despotske hijerarhije i obično onaj ko je na vrhu te hijerarhije ima gotovo neograničenu vlast. Kad takva vjerska zajednica pretenduje da uređuje društvo, ona hoće da ga uređuje u skladu s onim kako je ona ustrojena. Zato je paradoksalna teza da vjerske zajednice svojim djelovanjem u politici doprinose demokratizaciji. One ne funkcionišu demokratski, tako da ne mogu demokratizovati državu i društvo. Zato je jedno od najvećih dostignuća savremene civilizacije – sekularizam, odvojenost države i vjerskih zajednica. Vjerske zajednice moraju imati zagarantovanu autonomiju i slobodu vjerskog djelovanja, ali da to ne ugrožava državno uređenje. Ukoliko se to desi, onda to nužno izaziva probleme državi, ali i vjerskoj zajednici, jer je udaljava od onoga što joj je izvorna misija.

Da li mislite da su komunisti imali adekvatan odnos prema crkvenom pitanju ili ga možda nijesu do kraja uredili?

Mislim da je bio neadekvatan u dijelu da vjernici nijesu mogli da se kandiduju na državne funkcije. To je bilo sužavanje ljudskih prava. S druge strane, mislim da je njihovo nastojanje da vjerske zajednice drže van politike bilo blagotvorno za društvo. Loše je što su to morali da rade prisilom. Najbolje bi bilo da vjerske zajednice same shvate da bavljenje politikom nije

u njihovom interesu i da to nije u interesu vjernika koje zastupaju. Te dvije sfere moraju funkcionisati odvojeno.

Ako želimo uređeno društvo, onda svako mora raditi ono za što je zadužen. Tu moraju postojati granice koje se ne bi smjele prelaziti.

Ljudima je jako interesantno da prate susrete vjerskih poglavara i državnika. Uvijek se oko toga otvaraju priče ko se s kim sreo. Od 1945. do 1989. godine koliko često su imali komunikaciju i da li su je imali vjerski poglavari i komunističke vlasti?

Postojala je učestala komunikacija jer je bila neophodna. Država i vjerske zajednice, iako su odvojene, funkcionišu u okviru istoga društva. One moraju imati dodirne tačke, jer ne postoji apsolutna odvojenost. Onda bi to bila getoizacija. Predstavnici vlasti i vjerskih zajednica su imali brojne susrete u socijalističkom periodu. To su bili lični susreti i zvanična komunikacija tokom kojih su uređivali odnose. To nije uvijek bilo lako. Nije bilo idilično i bilo je problema, ali je bilo uzajamnog poštovanja u nastojanju da se prepozna i unaprijedi opšti interes. Vjerske zajednice su bile zainteresovane za to da društvo i država u kojima su djelovali budu pravno uređeni, kao što je država bila zainteresovana da vjerske zajednice prihvate socijalističku državu i uređenje. U tom pogledu su ostvarili zavidan nivo odnosa, imajući u vidu karakter socijalističkog sistema i komunističke vlasti. Razgovarali su o temama koje su im bile zajedničke i na taj način su pronalazili rješenja za problematične situacije. Najviše je bilo problema oko imovinskih pitanja, a mnogo manje oko političkih. Vjerske zajednice su se najviše žalile na nepravdu u postupcima eksproprijacije i nacionalizacije njihove imovine.

Povodom knjige koju je objavila Matica crnogorska, a u kojoj se bavite intelektualcima od 1945. do devedesetih godina prošlog vijeka i nakon referenduma, da li su intelektualci bili taj neki korektivni faktor?

Intelektualci su bitno uticali na formiranje Crne Gore kao jedne od ravnopravnih republika u okviru socijalističke Jugoslavije. Najznačajniji crnogorski intelektualci su još u periodu između dva svjetska rata i tokom Drugog svjetskog rata bili pripadnici Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i

NOP-a, tako da su u tom periodu oni bili snaga koja je doprinijela formiranju socijalističkog sistema. Da li je taj sistem bio baš onakav kakav su oni željeli i smatrali da bi trebalo da bude, to je drugo pitanje. Ako su i imali zamjerke nijesu se javno usprotivili. Nakon Drugog svjetskog rata socijalistička vlast je faktički počela od nule formiranje institucija koje okupljaju intelektualce. To su, prije svega, fakulteti i univerzitet, pa Akademija nauka i naučni instituti. Socijalistički vlast je s intelektualcima gradila te institucije i oni su bili dio tog projekta, odnosno oni su pomagali vlasti, jer su uvidjeli da je to na nivou renesansnog poduhvata. U Crnoj Gori su 1945. godine postojale samo dvije institucije iz prethodnog perioda koje su se bavile kulturom i naukom. Početkom 1980-ih njihov broj je narastao na par stotina.

Taj period socijalizma je za crnogorske prilike u ovom segmentu bio zaista afirmativan i samim tim on je privukao pažnju i podršku intelektualaca jer takvog kulturnog, obrazovnog i naučnog preporoda u Crnoj Gori nije bilo prije socijalizma. Takav zamah je oslabio kritičku oštricu intelektualaca. Kritika je bilo, ali mnogo manje u odnosu na apologetske i afirmativne stavove prema tom sistemu. Crnogorski intelektualci su prije svega prepoznali kvalitetan rad vlasti. To je, generalno gledano, bio ogroman iskorak u odnosu na naslijeđeno stanje, tako da su oni od početka bili uključeni u formiranje tog sistema i institucija i doprinijeli su njihovom razvoju. Takođe, u socijalističkom periodu je stasala prva brojnija i ozbiljnija generacija crnogorskih intelektualaca koji su, vjerovatno, smatrali da nema bolje alternative ili su bili privilegovani pa se nijesu ni trudili da razmišljaju o alternativni. Tek je krah socijalističkog sistema doveo do toga da su neki počeli da preispituju svoje prethodne stavove i uvjerenja. Tako se od apologetizma krenulo prema potpunom odbacivanju socijalističkog sistema. Nesporno je da su u socijalizmu stvoreni uslovi za pojavu intelektualne elite u Crnoj Gori po uzoru na razvijene sredine.

Pod vođstvom Veljka Milatovića 1974. godine je završen mauzolej, prethodno je srušena kapela, i to kao simbol jednog vremena i kao simbol jedne politike koja je poražena u Drugom svjetskom ratu. Da li je to bilo crnogorsko rukovodstvo s najviše digniteta i nacionalne časti? Ovo pitam zato što je to jedino rukovodstvo koje

je odlučno reklo „Ne“ Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Znači, od 1918. naovamo to se nije desilo.

Oni su nesumnjivo bili odgovorni državnici i zaista su konkretno doprinijeli državnom razvoju Crne Gore. Ispravno su shvatili da je kapela Karadorđevića iz 1925. godine simbol pokoravanja Crne Gore, simbol velikosrpske okupacije i nipodaštavanja Crne Gore i da, kao takva, ne može ostati. U tadašnjoj crnogorskoj vlasti postojalo je nedvosmisleno opredjeljenje za uklanjanje kapele i izgradnju mauzoleja. To je bio i opštejugoslovenski stav, jer su za izgradnju mauzoleja novac izdvojile sve jugoslovenske republike. Formiran je Odbor za izgradnju u koji su ušli neki od najznačajnijih jugoslovenskih intelektualaca. Srpska pravoslavna crkva se pobunila protiv tog projekta, ali ne iz vjerskih razloga, iako je tako tvrdila njena propaganda, već zbog toga što je na taj način ona izgubila Njegoša. SPC je bila stražar Njegoša u Karadorđevića kapeli, što znači da je Njegoš kao centralna ličnost crnogorskog državnog i nacionalnog identiteta faktički bio pod kontrolom vjerske institucije Srbije. To je bila suština i zbog toga se SPC protivila izgradnji mauzoleja. Uprkos tome, taj projekat je uspješno završen i mislim da je to jedan od nacionalno i državotvorno najodgovornijih poteza tadašnje vlasti.

Nekoliko posljednjih godina u toj završnoj fazi izgradnje mauzoleja na noge je dignuta čitava srpska propagandna mašinerija u neviđenim razmjerama. Da li je to bio početak ekspanzije srpskog nacionalizma ili pokazna vježba? Ogroman je bio pritisak.

U Crnoj Gori je nakon 1945. jedini preostali instrument velikosrpske politike bila SPC. No, ona tad nije smjela da se bavi sprovođenjem te politike. Djelovala je samo kao vjerska zajednica. U stvari, njena velikosrpska politika je bila samo primirena, što se pokazalo 1968. kad je postala aktuelna izgradnja Njegoševog mauzoleja. Tad je postalo jasno da SPC u Crnoj Gori kad je riječ o politici, i dalje ima istu ulogu. To je pokazalo u kom pravcu će SPC djelovati ako dođe do novih političkih potresa izazvanih nacionalizmom. SPC je bila pasivna infrastruktura koja se aktivira za potrebe afirmacije srpskog nacionalističkog plana. Na jednom sastanku predstavnici crnogorske vlasti su predstavnicima SPC jasno saopštili da će se vjerska

prava SPC u Crnoj Gori, tačnije MCP garantovati kao i ostalim vjerskim zajednicama, ali da se neće tolerisati političko, a naročito ne nacionalističko djelovanje. U jednom razgovoru predstavnici crnogorske vlasti su podsjetili na postojanje Crnogorske autokefalne crkve, pa čak i na mogućnosti njene obnove, što je bila poruka SPC da će se, ako nastavi s tvrdokornim protivljenjem i medijskoj kampanji protiv izgradnje mauzoleja, istaći i ovo pitanje. Tad se SPC povukla. Podnijela je žalbu Ustavnom sudu Jugoslavije, namjerno zaobilazeći Ustavni sud Crne Gore. Ustavni sud Jugoslavije je odbacio njenu žalbu i ona je to prihvatila. Čak se pokušao pronaći kompromis. Crnogorska vlast je srpskom patrijarhu Germanu ponudila vršenje vjerskog obreda u mauzoleju. Patrijarh German je to načelno prihvatio, ali je kasnije odustao. U ovom pitanju se pokazalo da je država jača od crkve i da je tadašnje crnogorsko rukovodstvo uspjelo da realizuje ovaj projekat, uprkos protivljenju SPC. Posebno je značajno što je to riješeno na miran način.

Pominjete u jednoj vašoj studiji besjedu Amfilohija Radovića na opijelu Justinu Popoviću 1979. godine. Kažete da se ovaj govor može smatrati manifestom srpskog kleronacionalizma. Pojasnite.

Teolog Justin Popović je učenik episkopa Nikolaja Velimirovića koji je, uz teologa Dimitrija Najdanovića, tvorac savremenog srpskog kleronacionalizma, a Amfilohije Radović je učenik Justina Popovića. Tako se ova ideologija prenosila od Velimirovića do njegovih sljedbenika, među kojima je izrazitu ulogu imao Amfilohije Radović. Radović je na tom događaju 1979. promovisao teze o tzv. nebeskoj Srbiji i o žrtvovanju za nacionalne ciljeve, odnosno, da oni koji se žrtvuju za nacionalne ciljeve dobijaju mjesto u nebeskoj Srbiji. Uz Radovića, promoteri ove ideologije su bili Atanasije Jeftić i Irinej Bulović koje su u tom periodu u SPC zvali „grčkim đacima“, što je značilo da su bili rigidniji u nacionalnoj ideologiji u odnosu na ostale crkvene velikodostojnike. Znakovito je da se to dešavalo 1979. godine. Tad su počele intenzivne rasprave u srpskim kulturnim, naučnim i crkvenim institucijama o preuređenju tadašnje Jugoslavije, a ako to nije moguće da se afirmiše drugačiji koncept, što je podrazumijevalo aktivaciju Garašaninovog „Načertanija“ i faktički stvaranje Velike Srbije. Od tad se sve više

isticala teza da su srpske zemlje tamo gdje živi srpski narod i gdje je SPC, da bi te zemlje trebalo da se ujedine i stvore jednu državu, veliku Srbiju, ne vodeći računa o tome ko još živi na tome prostoru. Tokom 1980-ih SPC je postala ne samo podržavalac, već i lider ove politike.

Još bih jednu godinu da pomenem – 1982. i apel dvadesetjednog sveštenika i monaha najvišim državnim vlastima. O čemu se tu zapravo radi?

To je apel koji je upućen povodom dešavanja na Kosovu, odnosno sukoba na Kosovu koji su izbili 1981. SPC se uključila i ona je tim apelom ponudila svoje rješenje problema na Kosovu. To su zapravo uradili „grčki đaci“ Radović, Jeftić i Bulović, i to mimo Sinoda, patrijarha i Sabora, koji su se, kasnije nevješto ogradili, a u suštini prećutno prihvatili glavne teze iz tog apela. Jedna od najznačajnijih teza iz tog apela bilo je poistovjećivanje Jugoslavije s Osmanskim carstvom. Autori su naveli da srpski narod na Kosovu trpi iste zločine i nasilja u okviru Jugoslavije kao što je trpio i u okviru Osmanskog carstva. Na osnovu toga je zapravo poslata poruka da bi se srpstvo trebalo osloboditi od Jugoslavije kao što se oslobodilo od Osmanskog carstva. Ta teza podsjeća na izjavu srpskog patrijarha Irineja iz 2018. da je crkvi u Crnoj Gori gore nego pod Osmanlijama. Ovaj koncept postoji decenijama i on se samo kopira ili iznova afirmiše.

Iz tog perioda kažite nam kako se ponašao tadašnji mitropolit Danilo Dajković. Ovo pitanje u kontekstu jer je zabilježeno da je upravo vikarni episkop Nikanor donio odluku Cetinjskom manastiru i još par manastira i to još 90-ih godina da se mogu vjenčavati, krstiti samo Srbi i niko više.

Danilo Dajković je za mitropolita izabran 1961. godine, uz odobrenje tadašnje crnogorske vlasti. Bio je prihvatljiv kandidat jer je dogovoreno da se neće miješati u politiku. Dajković je tad imao preko 60 godina i nije bio monah, već je zamonašen neposredno prije nego što je imenovan za mitropolita. Izuzev spora oko uklanjanja kapele i izgradnje mauzoleja na Lovćenu, on je s predstavnicima crnogorske vlasti imao korektne odnose, a s nekim čak i prijateljske. Uglavnom se držao u skladu s dogovorom prije nego što

je postavljen za mitropolita 1961. i bavio se isključivo vjerskim pitanjima. Tokom 1980-ih bio je star i oslabljenog zdravlja i zbog toga je postavljeno pitanje njegovog nasljednika. S obzirom na to da je tad u Crnoj Gori bilo malo sveštenika, a naročito onih koji su bili podobni za mitropolitsku funkciju, bilo je teško pronaći adekvatnog nasljednika. Zato je Sabor SPC 1985. Dajkoviću dodijelio vikarnog episkopa, odnosno zamjenika, Nikanora Bogunovića, Srbina iz Hrvatske. Krajem osamdesetih Nikanor Bogunović je faktički preuzeo rukovođenje Mitropolijom. Mitropolit Danilo je zbog toga s njim imao dosta nesuglasica. Jedna od Bogunovićevih najgorih odluka je bila propisivanje srpskog nacionalnog kriterijuma za obavljanje vjenčanja i krštenja u hramovima, što je bilo protiv crkvenih propisa. To mitropolit Dajković nikad nije radio. Ovo je revoltiralo grupu Cetinjana koji su 1990. godine uputili proglas, odnosno dopis Skupštini opštine Cetinje sa zahtijevom da se obnovi Crnogorska autokefalna crkva jer je vikarni episkop Bogunović na etničkoj osnovi ugrožavao njihova vjerska prava. Ni alterantiva Bogunoviću nije bila bolja. Predlog Patrijaršije i Sinoda SPC je bio da se za mitropolita crnogorsko-primorskog imenuje tadašnji banatski episkop Amfilohije Radović, ali crnogorska vlast to nije htjela da prihvati imajući u vidu djelovanje Amfilohija Radovića iz prethodnog perioda, a naročito njegov govor iz 1979. Radović je za tadašnju crnogorsku vlast bio neprihvatljiv zbog njegovih političkih stavova. Zato je 1985. imenovan za episkopa u Vršcu. Tek je s padom socijalizma stvorena prilika za to i Radović je izabran za mitropolita crnogorsko-primorskog posljednjih dana 1990. godine.

U Crnoj Gori se tad desila i AB revolucija. Kako gledate na ova dešavanja?

AB revolucija u Crnoj Gori se i danas dominantno tumači na osnovu memoarske i publicističke literature. Nedostaje potpuna historiografska studija koja će odgovoriti na sve aspekte AB revolucije. Ipak, tri glavne karakteristike su poznate. Riječ je o revoluciji koja je organizovana spolja, odnosno od režima Slobodana Miloševića i njegovog, prije svega, obavještajnog aparata. Drugo, to je istovremeno bio frakcijski obračun u Savezu komunista Crne Gore i treći aspekt je podrška naroda (građana). Ne bi trebalo zaboraviti da su na mitinzima uglavnom učestvovali radnici iz crnogorskih preduzeća,

odnosno crnogorski građani koji su tražili političku promjenu. Posebno je pitanje da li su željeli baš takvu promjenu. Zaboravlja se da su neki iz vrha AB revolucije nakon samo jedne godine shvatili da političke promjene ne idu u željenom pravcu. Oni su se izdvojili iz Saveza komunista i u konačnom su formirali Socijaldemokratsku partiju.

Usljedili su ratovi, stradanja, stotine hiljada izbjeglih. Stvarala se velika Srbija pod komandom Slobodana Miloševića. Kad se Crna Gora okreće sebi?

Nakon početka rata u Hrvatskoj 1991. i 1992. u Bosni, u Crnoj Gori je postalo jasno da je teza o čuvanju Jugoslavije po svaku cijenu nemoguća. Tu zabludu koja se manifestovala kroz stvaranje Savezne republike Jugoslavije Crna Gora, odnosno crnogorski građani, su skupo platili. Jedan dio crnogorske vlasti je to racionalno shvatio i odlučio je da je potrebna promjena, što je počelo krajem 1997. i početkom 1998. kad se desio rascjep u DPS-u. Dominantna struja u DPS-u je napravila otklon od politike Slobodana Miloševića i povela je politiku čiji je cilj bio da se u Crnoj Gori uspostavi civilizovan, evropski sistem vrijednosti, na osnovu kojih će se stvoriti savremena crnogorska država. Zato se Crna Gora okrenula sebi krajem 1990-ih.

Evo, ni nakon ove 1997. Crna Gora nije mogla da dobije svoju nezavisnost. Svijet nam naprosto nije dozvolio. Bile su razne peripetije do referenduma. Crna Gora je to ipak uspjela da uradi bez ijedne žrtve, malih tenzija je bilo, ali Crna Gora je to uradila, uslovno govoreći, politički, na najgospodskiji mogući način.

Saglasan sam s Vašim zaključcima. Takvu ocjenu o referendumu su saopštili međunarodni predstavnici, odnosno predstavnici EU koji su kontrolisali cjelokupni referendumski proces. Uz nespornu odluku o nezavisnosti, oni su izjavili i da je cijeli proces bio neupitan, što je jednako važno kao i konkretna odluka. Dakle, referendum je sproveden na demokratski način, uz pravila koja su svi prihvatili. Prema tim pravilima je obavljeno glasanje. Nije bilo bitnijih zamjerki ni nepravilnosti. Strana koja je izgubila je odlučila da se ponaša po onoj: ko gubi ima pravo da se ljuti. Ipak, ljutnjom se ne može osporiti taj proces. Niko u svijetu ga nije osporio. Naprotiv. Na

osnovu toga Crna Gora je postala članica UN-a i Savjeta Evrope i uspostavila je diplomatske odnose sa svima, pa i sa Srbijom, koja je takođe priznala referendumski proces. U demokratskom i državnom smislu to je za Crnu Goru epohalno dostignuće. To je primjer i dokaz da se i najteža pitanja, a nije bilo težeg pitanja od tog u novijoj crnogorskoj istoriji, mogu rješavati na civilizovan, demokratski način.

Kako biste vi ocijenili period od obnove nezavisnosti do unazad par godina?

To je bio kratak period, a postavljeni su ambiciozni ciljevi. Prije svega, trebalo je usvojiti novi Ustav i osmisлити strateške politike. Kad je to urađeno krenulo se u realizaciju, a realizacija i naročito vrijeme da se planirano ostvari je uvijek drugačije od očekivanog. U preambuli Ustava je zapisano da Crna Gora teži euroatlantskim integracijama, što znači da je 2007. proglasila želju da postane dio EU i NATO-a. Znamo da je dobar dio političkih subjekata u Crnoj Gori bio protiv članstva u NATO i to uglavnom oni koji su bili protiv crnogorske nezavisnosti. Taj otpor je bio jak. Postojali su i drugi izazovi, naročito u stvaranju pravne države. Usvajanje važnih odluka iz pravosuđa je često podrazumijevalo da se u Skupštini obezbijedi dvotrećinska, odnosno tročetvrtinska većina. Sve je to zahtijevalo vrijeme, upornost i znanje u realizaciji ovih politika. Crna Gora je za manje od decenije otvorila sva pregovaračka poglavlja sa EU, što znači da je Crna Gora već do 2020. u dobroj mjeri bila spremna za članstvo. Takođe, 2017. godine Crna Gora je postala članica NATO-a. Za to je bilo neophodno sprovesti demokratske reforme, jer NATO ne prima nedemokratske države. Paralelno s tim trebalo je obezbijediti ekonomski razvoj i uspostaviti održive i progresivne politike u svim oblastima. Sve je to stalo u 15 godina, što se može ocijeniti kao uspješan poduhvat. Svakako, bilo je i grešaka. One su neminovne. Ključno pitanje je da li smo napravili krupan iskorak u odnosu na 2006? Smatram da jesmo i da to nije samohvalisanje već objektivna ocjena.

Spoljnopolitičke pravce, ulazak u NATO, put ka EU apsolutno niko ne može osporiti. Koliko se izgrađivala i gradila država, koliko je i SPC doživljavala svoju ekspanziju u Crnoj Gori. Kako je to bilo moguće?

SPC je decenijama tvrdila da je progonjena u Crnoj Gori od režima, odnosno vlasti koju je činio DPS. S druge strane, imamo činjenicu da je u tom periodu SPC sagradila ili obnovila brojne vjerske objekte, da je uvećala broj sveštenika i monaha, da se slobodno bavila raznim djelatnostima, od privrede do publicistike. Kako je to moguće ako je SPC bila progonjena?! Mislim da nije bilo progona, već da je SPC iskoristila ustavne i zakonske mogućnosti za slobodno djelovanje. Uređenje odnosa s vjerskim zajednicama, pa i sa SPC, zavisilo je od novog zakona i od ugovora. Crna Gora to nije mogla da riješi prije obnove nezavisnosti 2006. Ugovori sa Svetom Stolicom, Islamskom vjerskom zajednicom i Jevrejskom zajednicom su potpisani 2010. i 2011. godine. Zakon o slobodi vjeroispovijesti koji je usvojen 2019. nije se mogao usvojiti prije nego što je Crna Gora postala članica NATO, jer bi to za Crnu Goru proizvelo nesagledive negativne posljedice. To su pokazale litije. Bilo je neophodno riješiti zakonske i političke izazove da bi se ušlo u rješavanje ovih odnosa, pri tome uvijek imajući na umu da prethodna vlast nije vodila borbu protiv bilo koje vjerske zajednice, pa ni protiv SPC u vjerskom smislu. U DPS-u smo uvijek isticali da u Crnoj Gori sve vjerske zajednice mogu da djeluju, ali u okviru Zakona i Ustava i da ni jedna vjerska zajednica ne može pretenovati na to da bude iznad države jer to onda više nije vjersko djelovanje. To je klasično političko djelovanje. Kad vjerska zajednica izazove državu na politički teren, onda će država dati politički odgovor. SPC je izašla na politički teren, željela je da se na taj način sukobljava sa državom, a kad je država adekvatno odgovorila onda se SPC branila netačnom tezom da su ugrožena njena vjerska prava. Naizgled vješta, ali providna taktika.

Zakon o slobodi vjeroispovijesti iz 2019. je dugo pripreman i u dogovoru s relevantnim međunarodnim institucijama. Venecijanska komisija je dala pozitivno mišljenje. Taj Zakon nije predviđao otimanje imovine, kako su njegovi kritičari netačno tvrdili. Zakon je propisao precizan i složen postupak utvrđivanja prava svojine nad imovinom. Svaka strana, a prije svega vjerska zajednica na koju bi se taj postupak odnosio, bila je zaštićena kroz šest faza odlučivanja. Zakon su podržale sve vjerske zajednice izuzev SPC.

Kako je moguće: SPC je ugrožena u Crnoj Gori, a nijednom u svom narativu u posljednjih nekoliko godina nijesu pomenuli da su sve crnogorske vlade pomagale izgradnju njihovih crkava i manastira?

To je još jedan dokaz da teza SPC o progonu nije tačna. Pomagane su i ostale vjerske zajednice. Smatram da mora postojati saradnja između države i vjerskih zajednica u okviru osnovne misije svake vjerske zajednice: ostvarivanje i poštovanje vjerskih prava crnogorskih građana. U Crnoj Gori postoje građani koji su pripadnici SPC. To nije sporno, ukoliko se ostvaruje u skladu s Ustavom i Zakonom.

Odmah nakon referenduma mitropolit tadašnji SPC u Crnoj Gori, Amfilohije Radović, formirao je Episkopski savjet, a sam naziv crkve je promijenio, to je bilo urađeno i na njihovom sajtu – Pravoslavna crkva u Crnoj Gori. Zašto je to uradio? Je li to bila iskrena namjera ili je to bila „dimna zavjesa“? Mislim da se godinu ili dvije prije toga desilo spuštanje crkve na Rumiju.

Prije svega, formiranje Episkopskog savjeta je prema Ustavu SPC bio neustavan čin. Ustav SPC ne prepoznaje takav organ. Ustav SPC je propisao saborno uređenje crkve. Sabor je glavna institucija. Crkva je podijeljena na eparhije, odnosno episkopije od kojih one s većim istorijskim značajem imaju počasni status mitropolije. Mitropolije i episkopije ne mogu da se udružuju u Episkopske savjete, kako je to Amfilohije Radović uradio 2006. godine, niti je dozvoljeno mijenjanje naziva crkve. Ta crkva se zvanično zove SPC i ima svoje eparhije, između ostalog, i u Crnoj Gori. Po mom mišljenju, to je bio pokušaj da se spriječi zvanična obnova autokefalnosti Crnogorske crkve, jer je Crna Gora 2006. postala nezavisna država, a svaka nezavisna država s većinskim pravoslavnim stanovništvom ima autokefalnu ili barem autonomnu crkvu. Taj princip je u skladu s jednim od kanona s vaseljenskih sabora prema kojem se crkvene granice moraju poklapati sa državnim granicama. Preimenovanjem SPC u Crnoj Gori u Pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori urađeno je kako bi se spriječilo pokretanje pitanja autokefalnosti. S druge strane, mislim da je to bio potez kako bi se ojačao položaj Amfilohija Radovića i njegove frakcije u okviru SPC. Ta frakcija je u

suštini bila „južno srpstvo“, i nju su činile eparhije u Crnoj Gori, Hercegovini, Metohiji i srpskom dijelu Sandžaka odnosno, tako je stvorena neustavna zajednica u okviru SPC, koja je imala svoju politiku.

Oni su potpisali tu odluku, mislim u maju 2006. godine, a nije se znalo za to.

Prije svega, ta odluka je protivna Ustavu SPC i nije bila jedina takva. Episkopski savjet, koga su činili mitropolit crnogorsko-primorski i episkopi budimljansko-nikšićki, hercegovački i mileševski je u januaru 2020. godine donio odluku da sve crnogorske poslanike koji su glasali za Zakon o slobodi vjeroispovijesti isključi iz crkve, ne pitajući ih ni da li su vjernici te crkve. Istovremeno to je bilo protivustavna odluka, jer prema Ustavu SPC za isključenje iz crkve nadležan je crkveni Eparhijski sud, a zatim Veliki crkveni sud. Dakle, Episkopski savjet ne samo da nije mogao da se formira prema Ustavu SPC, nego nije imao ni pravo da odlučuje o isključenju iz crkve. To je, vjerovatno, bio propagandni akt s ambicijom da zaplaši sve koji su podržali Zakon o slobodi vjeroispovijesti.

SPC je najspornije bilo utvrđivanje vlasništva nad crkvama i manastirima građenim do 1918. godine. Da li to znači da oni nijesu htjeli da uđu u proces dokazivanja jer, definitivno, Cetinjski manastir ne može pripadati SPC u Beogradu?

Cilj Zakona je bio da se kroz pravni postupak utvrdi pitanje vlasništva. Zaista ne znam što bi bilo na kraju tog postupka. Niko to nije znao. Kako se mogu predvidjeti sudske odluke? No, za SPC je bilo sporno čak i postavljanje tog pitanja. Ako je nekome sporno postavljanje pitanja, onda taj vjerovatno nije siguran u to da ima validne argumente. Kako je moguće da je neki vjerski objekat sagrađen prije 1918. u vlasništvu SPC, a prije 1918. nije bilo Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori? Nije poznato da je neko iz tadašnje Beogradske mitropolije, koja je bila autokefalna crkva za Kraljevinu Srbiju, uputio dopis tadašnjim civilnim ili crkvenim vlastima u Knježevini (Kraljevini) Crnoj Gori u kome bi tvrdio da je to njihova imovina, ili izjavio da pravoslavni manastiri u Crnoj Gori pripadaju Beogradskoj mitropoliji. Toga nema zato što je ta imovina pripadala državi Crnoj Gori, a tadašnja Crnogorska crkva je tu imovinu koristila.

Nakon 30. avgusta 2020. desila se promjena vlasti. Međutim, nije se samo desila promjena vlasti – iste noći svi smo bili svjedoci nevjerojatne glorifikacije čelnika četničke ideologije, pa i osuđenih ratnih zločinaca u Hagu. Što se zapravo dogodilo? Vi ste pisali o četničkoj i bjelaškoj ideologiji – ko su njeni nosioci u Crnoj Gori?

Tu politiku su istakle koalicije oko Demokratskog fronta i Demokrata, a prvenstveno Demokratskog fronta. To za mene nije bilo iznenađenje. Oni to zastupaju decenijama. Kad su shvatili da su na izborima, uz koaliciju URA-e, ostvarili većinu, oni su demonstrirali svoju ideologiju, što je očekivano. Valjda niko nije očekivao da će oni nakon izbora promijeniti politički i ideološki koncept. Možda su neki naivno mislili da je to politički folklor. Ne. To je njihova trajna ideologija, odnosno bjelaška ideologija iz 1918. godine. Oni su i prije dolaska na vlast jasno saopštili da su tome posvećeni. Koalicije oko Demokrata i DF-a su u Budvi proslavile 100 godina od Podgoričke skupštine 2018. godine. Zato njihovo promovisanje bjelaške ideologije nakon 30. avgusta 2020. godine nije bilo iznenađujuće. Na isti način su prije preokreta 2020. promovisali četničku ideologiju, a zločince osuđene u Haškom tribunalu za najteže ratne zločine nakon Drugog svjetskog rata smatraju svojim herojima. Što se od njih moglo drugo očekivati nego da će kad preuzmu vlast još jače nastaviti s promocijom ovih ideologija?

Mislila sam da ako se dogode te antidržavne stvari u državi Crnoj Gori da će institucije da reagiju...

To nijesu samo antidržavne, već su i protivzakonite politike. Zakon zabranjuje promociju onih koji su pravosnažno osuđeni za ratne zločine. Nadležne institucije su uglavnom nijeme na ove pojave.

Vlada je formirana u Manastiru Ostrog, za godinu i po dana bavila se, po mom utisku, samo crkvenim pitanjima i materijalizacijom interesa SPC-a. Što je odlazeća 42. vlada uradila za SPC, a što je uradila Crnoj Gori? Kako ocjenjujete učinke odlazeće Vlade?

Ta Vlada je bila samo eksponent crkvene politike. Zdravko Krivokapić je postavljen za lidera liste „Za budućnost Crne Gore“ kao eksponent mitropolita Amfilohija, što su potvrdili predstavnici te političke opcije. Zdravko

Krivokapić je bio premijer u ime mitropolita Amfilohija Radovića. Njegova Vlada je bila namjesnička vlada čiji je zadatak bio da ispunjava zahtjeve SPC. Sve što je ta Vlada uradila bilo je u skladu s instrukcijama iz SPC-a. Ministarstvo pravde kojim je upravljao ministar Leposavić, u stvari je djelovao kao zakonodavno tijelo ili kao kancelarija koja ispunjava pravne zahtjeve SPC-a. Tako je u zahtjevu za registraciju, odnosno evidenciju eparhija SPC-a navedeno da su one u Crnoj Gori osnovane 1219. i Ministarstvo je to samo prepisalo u akt o evidenciji, ne preispitujući činjenice, tj. na osnovu čega se to tvrdi. Ipak, presudnu ulogu u obezbjeđivanju takvog položaja i moći SPC imala je koalicija *Crno na bijelo*, tj. URA.

Što je bilo sporno u tome da Krivokapić kad su ga povelili u Beograd nije imao hrabrosti da potpiše tzv. Temeljni ugovor?

Mislim da je njegova premijerska funkcija bila u opasnosti.

Da li mislite (može se čuti ta teza u javnosti), da je posljednjih nekoliko godina, počev od litija pa do dana današnjeg, SPC urušavala državu Crnu Goru?

SPC je preuzela izvršnu vlast i u tome periodu je nesumnjivo uticala na rukovođenje državnom politikom. Na taj način državna politika je, u stvari, postala puki servis SPC i na taj način su urušeni pravni poredak i ustavno uređenje. To je očigledno i misim da bi se time trebalo ozbiljno pozabaviti. Takva zloupotreba države ne bi smjela da se toleriše.

Gdje su danas crnogorska kultura i sport?

Tamo gdje ih je smjestila resorna ministarka koja je sebe označila kao „ženu-četnika“. Ako se takvima povjere kultura i sport, nije teško zaključiti što će biti s tim resorima. To je bio glavni ideološki karakter Vlade Zdravka Krivokapića. Ova naopaka politika ne može nikome donijeti dobro. Svima donosi zlo. Pogubna je za Crnu Goru, za građansko društvo.

Ima li Crna Gora više svoju kulturnu baštinu?

Crna Gora ima kulturnu baštinu. Vjerujem da je neuništiva, ali je ugrožena. Pitanje je kako se odnosimo prema njoj i što iz te baštine koristimo. Iz te

baštine možemo da izvučemo veoma vrijedne pouke. Naš državni prostor je isprepleten različitim kulturnim uticajima. Tako je stvoreno značajno kulturno blago, koje nas je oplemenilo i upisalo u evropsku civilizaciju. Sa naopakim politikama na vlasti ta kulturna baština može samo da propada. Trenuta vlast ne zna niti prepoznaje što je vrijedno u kulturnoj baštini, a kamo li da je afirmiše.

Cetinje, 5. septembar. Zvanično: izvršen je napad na jedan grad radi ustoličenja, biću gruba – popa crkve druge države. I dan-danas se ne zna što se zapravo dogodilo. Izvještaj zvanični, koji se pojavio, ne korespondira baš s istinom. Kako vi gledate na ovaj događaj?

O tome, prije svega, valja govoriti kroz postupke nadležnih organa. Bezbjednosne procjene su ukazale na to da taj čin nije trebalo dozvoliti, odnosno, da je trebalo zabraniti okupljanja svih vrsta na Cetinju toga dana. Kad takav zaključak stigne od nadležnih organa, onda bi svaka odgovorna Vlada i ministar koji je zadužen za te poslove u Vladi, donio takvu odluku. Ipak, to nije urađeno. To je ogroman propust. To znači da je Vlada svjesno išla ka izazivanju sukoba na Cetinju. Drugi značajan momenat je bio prekid lanca u komandi. Direktor Uprave policije i ministru unutrašnjih poslova su protivustavno i protivzakonito oduzeta ovlaštenja, pa je, prema sopstvenom priznanju, premijer Krivokapić izdavao naloge o tome kako će policija da postupa na Cetinju. Potom se mimo Savjeta za odbranu i bezbjednost, koji komanduje Vojskom, donijela odluka o upotrebi vojnog helikoptera. To su dokazi koji jasno ukazuju na to da je tad narušen ustavni poredak i da je faktički izvršen državni udar jer su ljudi koji nemaju nadležnosti donosili odluke koje su se ticale, prije svega, građanskog mira i bezbjednosti na Cetinju. Zašto? Samo da bi se obezbezbijedilo da prethodni episkop Joanikije Mićović bude ustoličen za mitropolita crnogorsko-primorskog. Koji je državni interes u tome? Ne postoji, jer je prema Ustavu država odvojena od vjerskih zajednica. Zašto bi državni aparat učestvovao u tom vjerskom činu? Državni aparat treba da garantuje mir, bezbjednost i pravni poredak. To je suština.

U opštoj klerikalizaciji i fašizaciji društva nijesu se oglasile najznačajnije institucije CANU i Univerzitet. Kako gledate na njihovo tihovanje?

Nije realno ili bi bio izuzetak da Univerzitet i CANU usvoje jedinstven stav o političkim dešavanjima. CANU ima Skupštinu, koja se ne može baviti usvajanjem jedinstvenog stava o aktuelnim političkim događajima. To ne može da radi ni Senat Univerziteta. Takvu reakciju možete očekivati od univerzitetskih profesora ili akademika. Dakle, takva reakcija je isključivo lični čin. Na Univerzitetu i u CANU ne postoje jedinstveni stavovi o ovim temama. Saglasan sam s Vašom ocjenom da je reakcija pojedinaca iz ovih institucija nedovoljna, naročito ako imamo u vidu da se radi o opasnim dešavanjima u Crnoj Gori. Pred fašizacijom i klerikalizacijom se ne smije ćutati i protiv toga bi trebalo da najprije govore univerzitetski profesori i akademici. Takvih reagovanja je bilo, ali nedovoljno. Vi, novinari možete da pozivate i prozivate, ali niko se ne može primorati da reaguje.

I nepostojanje reakcije je takođe reakcija, vrlo jasna...

Na primjer, prije desetak dana, povodom agresije, odnosno fašističkog napada Putinovog režima na Ukrajinu, peticiju kojom je takav napad osuđen potpisalo je preko 160 univerzitetskih profesora i saradnika, što nije zanemarljivo. Postoje brojni ljudi i na Univerzitetu i u CANU i u drugim institucijama koji reaguju u određenim situacijama. Zato bi njihove reakcije trebalo malo pažljivije analizirati.

Od tih 160 profesora 60 su bili na litijama...

Saglasan sam s tim da je prioritet reagovati na probleme u Crnoj Gori, pa onda na probleme u Ukrajini.

Crna Gora je duboko podijeljena – možda više nego što je ikad bila. Kako vidite izlaz?

Svako demokratsko društvo je podijeljeno. Samo u demokratijama sve razlike dođu do izražaja. Jedino u autokratijama i totalitarnim sistemima postoji načelno jedinstvo, odnosno nema podjela. Nije problem Crne Gore

podijeljenost, već kako se nesuglasice rješavaju. Problem je i u definisanju vrijednosti. Mislim da je neprihvatljivo postojanje fašističkih i nacističkih ideja. To ne možemo tretirati kao pravo na drugačije mišljenje. Takve ideologije jednostavno nijesu prihvatljive, jer ako one dobiju pravo na inkluziju onda više nema civilizacije i nema demokratije. Sve vjerske i nacionalne različitosti ili idenitetske podjele su prihvatljive. Sve političke podjele koje su u okviru antifašističkih vrijednosti su prihvatljive. Naš cilj je da te podjele, koje se manifestuju prije svega kroz političko angažovanje, dođu do parlamenta i da u parlamentu razgovaramo o svemu i na bazi tih razgovora pronađemo rješenja. Pogrešno je ako se realne nacionalne i političke podjele pokušavaju poništiti kroz nejasnu frazu o pomirenju. Ne možemo se pomiriti s nekim ko osporava crnogorsku ili drugu naciju. Ne možemo da se pomirimo s urušavanjem države Crne Gore. To je neprihvatljivo! Potrebna nam je, prije svega, demokratska kultura. Sadašnja vlast je pobjedu na izborima shvatila kao pravo na hajku protiv poraženog, kao pravo da se vrše nacionalne i političke čistke i progoni. I onda se to predstavi kao izraz volje nekog imaginarnog naroda. Na izborima ne glasaju narodi, već građani. Svi građani ove države imaju jednaka prava.

Mislite li da je 5. septembar početak kraja „srpskog sveta“ u Crnoj Gori?

Cilj te akcije na Cetinju s aspekta SPC-a i njenih političkih eksponenata, odnosno, partija koje su pod njenom političkom kontrolom, bio je da se nadmoćno uđe na Cetinje i da se ponize Crna Gora i Crnogorci. U tome nijesu uspjeli. Naprotiv. To je za njih bilo porazno. Ipak, i dalje se radi na stvaranju nacionalističkog koncepta „srpskog sveta“ koji bi, prema tvrdnjama zvaničnih predstavnika Srbije, odnosno srpske vlasti, trebalo da u završnoj fazi dobije konkretnu državnu formu. Takav plan se ne smije potcijeniti. Mislim da će se politički sukob oko ovoga plana nastaviti i da će to potrajati. Taj plan se u stvari gotovo u kontinuitetu pokušava ostvariti od 1844. godine. Njegovi današnji realizatori na tome rade posvećeno i imaju jake mehanizme. Bilo bi iznenađenje da odjednom kažu: sad ovo obustavljamo.

MATICA CRNOGORSKA
šednik
č e t v r t k o m

ANA VUKOTIĆ

REDITELJKA

Ana Vukotić rođena je 1977. godine u Podgorici. Diplomirala je pozorišnu režiju na Fakultetu dramskih umjetnosti na Cetinju (2004), u klasi profesora Egona Savina i Radmile Vojvodić.

U produkciji Crnogorskog narodnog pozorišta režirala je predstave: „The Beauty Queen“ M. Makdone (2004), „Smrti grijesi“ F. Miterera (2006); „Don Žuan“ Molijera (2010) – u koprodukciji s Međunarodnim festivalom Kotor Art, „Vjera, ljubav, nada“ E. fon Horvata (2011), „Ribarske svađe“ K. Goldonija (2012) – u koprodukciji CNP i Budva Grad teatra, „Šćeri moja“ Maje Todorović (2016), „Hamlet“ V. Šekspira (2019), „Ibzen mašina“ (2024). U produkciji Kraljevskog pozorišta „Zetski dom“ režirala je komad „Četvrta sestra“ J. Glovackog (2012); u produkciji CUG Teatra režirala je „Zoo priču“ E. Olbija (2013); u koprodukciji Festivala internacionalnog alternativnog teatra (FIAT) i Festivala Budva Grad teatar zajedno sa S. Milatovićem režirala je i adaptirala komad „Tri sestre“ A. P. Čehova (2014); u produkciji Gradskog pozorišta Podgorica režirala je „Mi djeca sa stanice ZOO“ Christiane F. (2017); u produkciji Teatar komedija Skoplje režirala je predstavu „Mizantrop“ Molijera (2018); u produkciji Kraljevskog pozorišta „Zetski dom“ režirala je predstavu „Obožavateljka“ Mate Matišića (2022).

Dobitnica je brojnih nagrada na domaćim i regionalnim pozorišnim festivalima: „Don Žuan“ – Festival malih scena Rijeka: Specijalna nagrada Veljko Maričić za savremeno čitanje dramske klasike; „Don Žuan“ – Jugoslovenski pozorišni festival Užice (2010): Ardalion za najbolju režiju, Ardalion za najbolju mušku ulogu Draganu Mićanoviću, Ardalion za najbolju kostimografiju Leo Kulaš; „Smrti grijesi“ – Prvi festival crnogorskog teatra (2007): za najbolju predstavu, za režiju, za ukupan vizuelni identitet, za najbolju mušku ulogu, za najbolju žensku ulogu; „The Beauty Queen“ – Međunarodni festival „Slavija Fest 2005“ u Beogradu: nagrada „Don Kihot“ za najbolju predstavu u cjelini; „Smrti grijesi“ – Nagrada Crnogorskog narodnog pozorišta za najbolju režiju u sezoni 2006–2007; „Vjera, ljubav, nada“ – Bijenale crnogorskog teatra: Nagradu za scenografiju.

U novembru 2024. od strane Predsjednika Crne Gore odlikovana Ordenom crnogorske zastave prvog stepena koji se dodjeljuje za naročite zasluge za Crnu Goru.

Od 2002. godine radi kao reditelj u Crnogorskom narodnom pozorištu.

Direktor je Festivala internacionalnog alternativnog teatra (FIAT) od 2013.

PODGORICA
16. jun 2022. godine

Institucije kulture čuvaju identitet

Vi ste rediteljka iza koje stoje brojna ostvarenja, ali i nagrade na domaćim i regionalnim pozorišnim festivalima. Nedavno su stigle još tri nagrade za predstavu „Šćeri moja“ na Festivalu u Banja Luci. Žiri je jednoglasno odlučio da vam dodijeli Nagradu za najbolju režiju. Koliko vama znači ova nagrada i koliko mislite da je to važno za crnogorsko društvo i crnogorsku kulturu?

Što se tiče nagrade u Banja Luci, bilo je to potpuno iznenađenje prije svega jer je predstava s kojom smo nastupali na tom Festivalu premijeru imala u maju 2016. godine i festivalski život predstave je na neki način bio zaokružen, a ušli smo u selekciju tog Festivala... Bila sam prvi put u Banja Luci, iznenađena i oduševljena koncepcijom tog Festivala, načinom organizacije i koliko su posvećeni, koliko mali tim realizuje jedan tako veliki Festival. Zaista je bilo iznenađenje, dobili smo tri nagrade: Sonja Vukićević za sceniski pokret, Mirko Vlahović nagradu BN Televizije, a ja sam dobila nagradu za režiju. U posljednje vrijeme, čini mi se, malo se putuje, malo se ide po festivalima, samim tim ima malo i nagrada. Ovo je bilo osvježanje i za nas i za Crnogorsko narodno pozorište koje je producent predstave.

Imali smo posljednje dvije godine period korone kad definitivno pozorišta nijesu funkcionisala. U tom kontekstu, da li ova nagrada ima još veći značaj?

Za nas svakako da. Obzirom na to da radim u nacionalnom teatru, a punih deset godina se bavim i nezavisnom scenom, imam veliki broj prigovora na to kako su zvanične institucije kulture odgovorile na izazov koji nam je

postavila korona. Smatram da su s resursima kojima raspolažu morali da imaju bolji i artikulisaniji odgovor taj izazov. Moram se pohvaliti da smo s malim i posvećenim FIAT timom i u godinama korone uspjeli da organizujemo festival. Bilo je teško, ali kad je proglašena pandemija u svijetu svi smo trebali da znamo da to nije nešto što će trajati tri ili pet mjeseci. Definicija pandemije je da traje između tri i pet godina. Moja pretpostavka je bila da, obzirom na to da nijesmo razvijeno društvo, da će pandemija kod nas vjerovatno trajati pet godina i odmah sam pokrenula mehanizme da se prilagodimo novim okolnostima. Bilo je puno izazova i teških situacija, ali uspjeli smo.

Borka Pavićević je znala da kaže da je pozorište bunt, otpor, provokacija. Koliko je u Crnoj Gori pozorište otpor, provokacija i bunt?

Kad govorimo o tome moramo sagledati ukupan kontekst kulture i pozorišta u Crnoj Gori. Mislim da smo politikom ugušili institucije, naročito praksom da u kulturi nemamo javne konkurse, nego su rukovodioci institucija kulture politički namještenici. To je nešto što guši kulturu. Afirmisali smo praksu da svi oni koji su poslušni, oni su poželjni, a svi koji se bune, koji svoj posao rade suštinski, postaju nepoželjni... Kultura mora biti kritika društva, korektiv društva, a ne segment koji postoji sebe radi, da podilazi političkim i društvenim normama koje mi zapravo treba da kritikujemo.

Imamo Crnogorsko narodno pozorište do 2006. i od 2006. godine Do 2006. su bile zaista značajne predstave koje su predstavljale Crnu Goru, ali i ovdje proizvodile nešto. Nakon toga – nastupa zatišje.

U tom periodu ja sam zaista vjerovala da je progres nešto što nas čeka, bila sam mlada i očekivala sam da će poslije tog perioda doći bolji period i za CNP. To se nije desilo. Ovo nije priča o izboru kadrova i ljudi koji su upravljali pozorištem, ali prosto možemo uporediti rezultate. Opet se vraćam na to da institucije ne vode oni koji su najbolji, koji su najstručniji, i spremni na tu vrstu bunta i kritike prema javnom i političkom životu. Kao posljedicu svega toga imamo zatišje. Puno novca se ulaže u crnogorsku kulturu.

Pitanje je evaluacije, pitanje je da li dobijamo proizvod za novac koji ulažemo. Pitanje je kako se novac koristi, da li analiziramo rezultate u odnosu na novac koji smo uložili. Mislim da bi to trebalo biti dio nacionalnog plana Strategije razvoja kulture. Imali smo rok od 15 dana da akteri iz kulture daju svoje planove, vizije... Mnogo je važan za Crnu Goru, važniji od svih političkih i crkvenih promjena jer je to osnova razvoja društva, kulture i identiteta, očuvanja kulturne baštine, koji ne smijemo svesti samo na zastavu i kapicu, jer i mnoge druge važne stvari moraju da čine duhovni kapacitet jednog društva. Moramo raditi na osnivanju Univerziteta umjetnosti, jer dok tu krunsku instituciju ne napravimo nećemo imati odgovarajući kadar, ljudske resurse s kojima ćemo moći da razvijamo institucije i stručnjake u kulturi. Ugušili smo se pretvaranjem nekih zanimljivih festivala u Javne ustanove, što opet podrazumijeva imenovanja kao dio političke trgovine. Prije svega, kulturu moramo oslobodili političkog pritiska da bi ona bila korisna i politici i društvu.

Vezano za Nacionalni plan, mislite li da je dovoljan rok od 15 dana da kulturni poslenici daju svoje sugestije?

Smatram da je jako kratak rok. Za vrijeme mandata Vesne Bratić je rok bio 30 dana. Nekako nam je promakao rok svima, a i da smo znali na vrijeme ne znam kako bi s tim četvorokrakim Ministarstvom i s njom personalno, vrlo je nacionalno isključiva, imali uopšte motiva da učestvujemo u izradi tog Plana.

Koliko je važan ovaj dokument?

To je ključni, krunski dokument za razvoj kulture. Kultura nije sektor, kultura je osnova razvoja države i društva. S ovim kuburimo od 2006. godine, od kad smo postali samostalna država, mi smo se zadovoljili time da smo međunarodno priznata država, a unutar kuće smo uradili jako malo. Pravljenje države je pravljenje jakih, nezavisnih institucija, a mi smo, čini mi se, do 2006. imali veći broj institucija i slobodnijih.

Zaposleni u CNP-u su u posljednje vrijeme vrlo javno negodovali i govorili da postoje brojni problemi unutar te kuće. O čemu se radi?

Pa eto, naredali su se u nekakvom nizu određeni broj direktora koji prosto nijesu pripadali pozorištu, niti je to bilo njihovo interesovanje. Oni su tu prosto bili na ograničeni period i pravili svoje biografije – pozorište im nije bilo prioritet. CNP je jako velika i kabasta institucija. Smatram da nijesmo u zadnjih deset godina morali pred svake izbora da zaposlimo po deset ljudi. Mora se zapošljavati, ali ne morate biti član neke partije da bi dobili radno mjesto, bilo kakvo od čistačice do direktora. Znači, prigovor je da se morao naći način da osmislimo model institucije „nove generacije“, male institucije, sa po 3–4 zaposlena, koje daju proizvod – program, a koje bi u velikoj mjeri doprinijele razvoju kulturnog prostora u Crnoj Gori. Za vrijeme Saveza komunista fantastično je osmišljeno nešto što se zvalo „domovi omladine“ što smo mi kasnije proizveli u kulturne centre. Domovi omladine su zapravo bili generatori kulturnih dešavanja. Na primjer, iz Doma omladine, tj. KIC-a „Budo Tomović“ su izašle najznačajniji delikti urbane kulture. Ali, kad smo izašli iz KIC-a, mi postajemo nevladin sektor koji se, po difoltu, finansira iz državnog i opštinskog budžeta, nemamo zaposljene itd., što su, mislim, veliki problemi. Savremenu kulturu najvećim dijelom čini nevladin sektor. Imamo manjak institucija: muzeja, pozorišta, biblioteke... Takođe, imamo manjak i prostora za rad. U Glavnom gradu, s najvećim brojem stanovnika, imamo najmanje institucija kulture. To su problemi, i ovim Nacionalnim planom trebalo bi to obuhvatiti. Plan podrazumijeva i izmjene zakona... Moramo institucije dovesti u situaciju da se direktori biraju putem javnih konkursa i s četvorogodišnjim planom. Ne vidim da je neko došao na rukovodeću funkciju s nekom vizijom, planom koji je predočio i po tom planu se ponašao. S druge strane, način na koji ste došli stvara u kolektivu jednu vrstu animoziteta. Imali smo situaciju da je pravnik direktor CNP-a, da je Ministarstvo kulture dalo preporuku da direktori treba da budu pravnici ili ekonomisti, a umjetnički direktori iz umjetničkog sektora. Vrlo upitna odluka i bojim se da nas je ona koštala jako puno.

Da li je sređena situacija u Crnogorskom narodnom pozorištu?

Ne. Znamo da je mandat tzv. svetosavske vlade, i jasno je što su bili kriterijumi za izbor kadrova. Meni je bilo neobično da smo doveli glumca Jugoslovenskog dramskog pozorišta da bude direktor u CNP-u, smatram da

smo ovdje imali mnogo boljih rješenja, a rezultati posljednjih 14 mjeseci govore koliko je bilo dobro rješenje. Ne možete tako veliku, značajnu instituciju kulture u Crnoj Gori voditi s četiri dana angažmana mjesečno. U CNP-u radim preko 20 godina, prošla sam period kad smo imali po 11 premijera godišnje, a evo sad ne možemo da sklopimo repertoar da igramo 5–7 predstava mjesečno. To je nedopustivo, jer građani Crne Gore za to daju novac. Imamo spremne dvije premijere već godinu i dva mjeseca i nijesmo u stanju organizaciono da ih predstavimo publici. Ja, kao građanin, hoću da pozorište ima minimum 20 programa mjesečno, da Muzički centar ima 20 programa, Kinoteka, Biblioteka, Galerije... to je suština priče. Za to dajemo novac iz budžeta, a ničim nijeste uslovljeni. U CNP-u je 150 zaposlenih, ogroman broj, a samo 30 je umjetnika, što je odavno prevaziđen princip. Nekad je važno: 30% tehnika, 30% umjetnici, 30% administracija. Zadnjih 10 godina većina institucija ima makar 50% umjetnika, a 50% administracija i tehnika. To se pokazalo da daje rezultat.

Direktorica ste Festivala internacionalnog alternativnog teatra (FIAT). Kakav status trenutno ima FIAT?

Ovo je deseta godina kako je FIAT obnovljen na inicijativu Ministarstva kulture, s obećanjima da ćemo dobiti status od posebnog značaja za kulturu Crne Gore, koji nam nesumnjivo pripada, da ćemo postatiti mala institucija, s nekoliko ljudi, koja neće biti podložna javnim funkcijama i imenovanjima, ali smo i dalje u statusu NVO. Doduše, nuđeno nam je da postanemo Javna ustanova. Ponosna sam što na to nijesam pristala jer smo videli što se desilo s Budva Grad Teatrom kad je postao Javna ustanova. Sad tamo imate više od 50 zaposlenih ljudi, a kad treba da realizuju festival angažuju privatnu agenciju da realizuje posao. Tako je ugušen i *Barski ljetopis*, i *Filmski festival* u Baru itd. To nije model koji se pokazao produktivnim i održivim.

U emisiji „Zumiranje“ kod Slavice Krušić Vi ste pomenuli moratorijume za zapošljavanje u kulturi. O čemu se radi?

U institucijama kulture ne postoje konkursi za rukovodeće pozicije. Za ostala mjesta primaju se ljudi koji čekaju rješenje po pet ili deset godina, ili putem predizbornih političkih pritisaka i raspodjela „po dubini“. Po-

navljam – institucije kulture nijesu slobodne, ogroman je politički pritisak, i onda te institucije gube svoj smisao postojanja. Suština je da osnivamo male institucije kulture i te ljude zapošljavamo u programskim ustanovama, a ne da punimo postojeće, kadrovima koji neće doprinositi kvalitetu.

Gdje je kultura danas?

Đe i čitavo naše društvo. Bojim se da kultura nije korektiv. Mi kao društvo ne negujemo ljude koji su spremni da kažu svoj stav, i drugačije mišljenje nego ih istog momenta proglasimo narodnim neprijateljima a nemamo tu širinu da probamo da ih čujemo i da kroz dijalog dođemo do boljih rješenja.

Na koji način treba da se čuva kultura, da se neguje?

Prije svega moramo početi od kulturne baštine. Kod nas je to jako zapušten segment. Kad govorim o okupaciji Srpske crkve u Crnoj Gori volim da kažem da su to kulturna dobra Crne Gore. To nijesu vjerski objekti, to je prvobitno kulturno blago. Odnos prema našem kulturnom blagu je naš problem. To nije problem niti okupatorske crkve Srbije, niti srpskog naroda, nego je to naš problem. Bojim se da smo ušli u zamku da dokazujemo što nijesmo, a ne što mi zapravo jesmo. Kao posljedicu toga imamo zapuštenu kulturnu baštinu, nemamo Univerzitet umjetnosti, nemamo u slijedu ni sve druge institucije i sveli smo se na banalno političko liderstvo. Vrtimo se u začaranom krugu – to postaje jedno mrtvo more i kultura u Crnoj Gori definitivno gubi svoju misiju i svoju funkciju.

U Crnoj Gori se stalno vodi priča o identitetu, o sukobu dva identiteta. Što je crnogorski identitet i kako se on čuva?

Moramo se baviti sobom a ne dokazivanjem što mi nijesmo, a za to imamo jako puno prostora. Nedavno sam išla da obiđem Štampariju Crnojevića, kulturno dobro prvog reda. Fascinirana sam zato što postoji solarni panel koji je neko od komšija zakačio na objekat. Dovoljno sam rekla. Takođe, na Rijeci Crnojevića postoji ljetnjikovac kralja Nikole koji je takođe kulturno dobro prvog reda, koji je u katastrofalnom stanju. U tom gradu postoji bioskop iz 1954. godine. Rijeka Crnojevića mora biti turističko mjesto prvoga

reda... Za to niko nije kriv, to je pitanje našeg odnosa prema samima sebi, istoriji, tradiciji... Sveli smo se na zastavu, kapu, himnu, i onda se tako nadmećemo ko će ovu, ko će onu zastavu. Zgrožena sam kad vidim zastave po štrikovima za veš kako vise pored majica i gaća. Smatram da to nije patriotizam, to nije poštovanje svoje države. Rekla sam da bih stavila moratorijum na korišćenje zastava sem onamo đe Ustav propisuje, da bismo se malo odmorili od toga i da bi u našim glavama ostao prostor da kreiramo i neke druge mnogo važnije stvari kad je u pitanju identitet.

Od sticanja nezavisnosti protekao je znatan broj godina. Što smo mogli, a što nijesmo uradili?

Mogli smo da gradimo institucije i da se bavimo suštinski kulturom i baštinom, i identitetom, i turizmom, i ekonomijom, i ekologijom itd. Mislim da smo izgubili ozbiljno vrijeme dokazujući što nijesmo i prosto tavorili i provlačili se misleći da je time što nas je priznala međunarodna zajednica sva priča završena. Zato nam se dogodio 30. avgust. Zato nam se dešavaju sve ove stvari u zadnje dvije-tri godine.

Još 2005. godine objavljen je Izvještaj o stanju pokretne i nepokretne kulturne baštine. I u njemu je iznijeta tvrdnja da je više od 60% crnogorske kulturne baštine devastirano. Ali ništa nije urađeno. Kako?

Teško da mogu odgovoriti na to pitanje. Složicu se s vama da je situacija vrlo nelogična. Dok sam vodila Građansku peticiju „Amanet“ imala sam uvid u elaborate vjerskih objekata koji su dio kulturne baštine Crne Gore koji su vrlo opširni. Dobar primjer je crkva sv. Nikole u Kotoru. Postoji elaborat na 25 stranica, od toga da je to bio franjevački manastir, pa izgorio... na svih 25 stranica nigdje se ne pominje Srpska pravoslavna crkva, sem u vlasničkoj strukturi i to piše: Eparhija mileševska. U tim vlasničkim dokumentima SPC se pominje pod tri-četiri imena: Eparhija mileševska, SPC u Crnoj Gori, Mitropolija crnogorsko-primorska a određeni broj objekata se vodio i na fizičko lice – Risto Radović. Mi znamo kako se to dogodilo, ko je bio na vlasti kad se to uradilo... Smatram da nam tu predstoji veliki posao. S druge strane, Zavod za zaštitu spomenika kulture, bez obzira ko

je koristio te objekte nije radio svoj posao jer je dozvolio da ti objekti budu devastirani. Divno je govorio arhitekta Miško Bajković što se sve desilo s tim objektima i koliko ćemo dugo to morati da ispravljamo. Opet ćemo doći u situaciju da dokazujemo što jesmo a što nijesmo. To su zamke koje smo sami sebi napravili, niko nam za to nije kriv.

Promjena identiteta, i spolja i iznutra, to je urađeno. Što je, po vašem mišljenju, SPC u Crnoj Gori?

Okupatorska institucija. Veliku moć su stekli jer raspolažu velikim kapitalom. Kroz te naše svetinje ulazi mnogo novca nad kojim država nema nikakvu kontrolu. Nije tajna da su se posljednji ratovi na Balkanu finansirali tim novcem. Oni s tim novcem raspolažu, a s druge strane, Zavod za zaštitu spomenika kulture ne može da kaže da ne mogu to da rade. Svjedoci smo da su helikopterom spustili crkvu na Rumiju, da mi za ovoliko godina nijesmo uspjeli da sprovedemo zakon. Čega se mi bojimo? Samih sebe, svog Zakona i Ustava? O čemu se radi? Samo sprovedemo zakon i uklonimo taj objekat s Rumije. Puno je više do nas nego do ovih koji nas guše i tlačče.

Čiji je Cetinjski manastir?

Moj! Naš! Cetinjski manastir je, naravno, crnogorski ali Crnogorska pravoslavna crkva za toliko godina otkad je obnovljena u našem društvu nije dobila status koji zaslužuje a to je, opet, naš problem. Da smo makar od 2006. godine počeli da posmatramo Crnogorsku pravoslavnu crkvu kao suštinski dio crnogorskog identiteta i da ulažemo u školovanje kadrova, gradnju i obnovu naših vjerskih objekata... jer s tim objektima CPC treba da raspolaže. Posla ima mnogo. Cetinjski manastir, s obzirom na to da sam cetinjski student i da sam živjela tamo pet godina doživljavam kao crnogorski ali nije mi prijatno tamo da uđem. Na Fakultetu smo imali jedan incident, prof. Čilikov je držao dio nastave u Cetinjskom manastiru i istjerali su nas, studente, i od tad smo prestali da idemo. Pitanje je našeg osjećanja da li to nama pripada.

Kako gledate na činjenicu da su crnogorske vlade u kontinuitetu, pomagale izgradnju hramova SPC u Podgorici i Baru, a otvaranju su prisustvovali najviši predstavnici vlasti?

Bojim se da je suština tog problema neznanje. Oni su mislili da će po istom principu da odvoje crkvu kao što su odvojili državu. To su dva različita sistema uređenja... Dok je bio živ Amfilohije mi smo imali jedan broj ljudi u Crnoj Gori koji su živjeli u prividu da to nije srpska crkva nego Mitropolija crnogorsko-primorska i da mi, zapravo, imamo apsolutnu autonomiju u okviru SPC. Nakon 30. avgusta mi smo se suočili s realnošću, da je to ispostava Srpske crkve u Crnoj Gori i prosto smo vidjeli kako su imenovani poglavari i kako cijeli taj sistem funkcioniše. Meni je negdje drago jer je važno da se što prije suočimo s istinom i činjenicama kako bi te probleme mogli da rješavamo. Sad je kristalno jasno, poslije 30. avgusta, da nikakvu autonomiju ne posjeduje Mitropolija crnogorsko-primorska nego da smo mi ispostava crkve druge države, koja ima tendenciju da potpuno nestane Crna Gora i da naprave veliku Srbiju. Velika je mistifikacija oko Temeljnog ugovora. Treba potpisati Temeljni ugovor, samo je važno što u njemu piše. Temeljni ugovor treba da definiše što je položaj Srpske crkve u Crnoj Gori i gdje je njima mjesto. Nije sporno potpisivanje ugovora. Sporno je to što oni traže da budu iznad svih crkvi u Crnoj Gori, a to prosto ne bi smjeli da dobiju, ni po Ustavu, ni Zakonu naše države, a ni po međunarodnom pravu...

Nakon smrti Amfilohija vrlo brzo je ukinut Episkopski savjet i njegov nasljednik nije dobio istu titulu koju je Amfilohije nosio. Kako je moguće, s obzirom da su porušeni i pogaženi svi Amfilohijevi amaneti, zašto su sve to prećutali njegovi nasljednici, koji sebe zovu „dedova deca“?

„Dedova deca“ se osjećaju kao Srbi u Crnoj Gori, i sve što se događalo s političkim nasljedem Amfilohija njima nije predstavljalo nikakav problem. Nama koji na to ne gledamo iz tog ugla su stvari odavno jasne. Amfilohije je bio više političar nego duhovno lice tako da je ta politika: Srbi, Vučić, jedan narod itd., na žalost, potpuno zaživjela.

Na talasu litija dogodili su se izbori 30. avgusta 2020. godine. Događila se promjena vlasti, i ne samo vlasti nego promjena čitavog javnog diskursa, simbolike u javnom prostoru. Tih prvih dana bili smo svjedoci da su se odjedanput pojavile slike Karadžića, Mlađića, Draže Mihailovića, Pavla Đurišića... Što se u stvari desilo?

To su jako neprijatne scene, ali za mene očekivane i, pravo da vam kažem, poželjne, jer je ovo društvo tavorilo u jednom licemjerju, izigravanju građanskog društva, crnogorske države itd. Otvorila se Pandorina kutija i mi smo vidjeli ko su ljudi s kojima mi živimo. Litije su pokazale, u 21. vijeku, da su ljudi hodali danima, u ogromnom broju, i dozivali Boga. Meni je to s kulturološkog stanovišta bilo nešto što je potpuno neprihvatljivo. To prosto govori na kojem smo mi civilizacijskom stupnju, pa tek onda da govorimo đe smo kao kultura. To je za mene bilo fascinantno. Viđela sam rijeke ljudi koji hodaju ulicama i mole se Bogu jer nemaju drugo rješenje. Ponavljam – to je za mene neprihvatljivo. To prosto govori o društvu koje nije dovoljno ulagalo u obrazovanje, nauku, kulturu. Ponovo smo se sveli na to da je Bog neko ko će da riješi sve naše probleme.

Tad su se pojavljivali tekstovi pojedinih suverenista, koji su odigrali značajne uloge u posljednjih 30 godina, a koji su govorili kako litije imaju emancipatorsku ulogu.

Zavisi na kojim smo principima odgajani. Ja smatram za svakog čovjeka koji je ulagao u svoje znanje, obrazovanje, u neke racionalne stvari, da dozi-
vanje Boga u 21. vijeku teško da može biti emancipatorski gest.

Vlada je formirana u Manastiru Ostrog i za godinu i po dana ja sam zaista pokušala da ispratim sve učinke te Vlade. Meni se sad čini kao da su se bavili isključivo interesima SPC-a, odnosno pitanjima koje je nametala SPC. Što je 42. vlada uradila za SPC, a što je uradila Crnoj Gori?

Mislim da je najveća promjena koja se desila 30. avgusta ona koja se dogodila u Srpskoj pravoslavnoj crkvi zato što je promjena vlasti prosto usporila jedan proces koji je bio uspavan i prije nego što su oni preuzeli vlast. Ono što je problem, evo imamo i nakon te novu Vladu, sigurna sam da nijedna Vlada neće ništa promijeniti u Crnoj Gori dok ne istrijebimo nepotizam. Držim da u Crnoj Gori nije problem ni nacionalizam, ni podjele... naš problem je nepotizam. Ako mi u korijenu počnemo da liječimo nepotizam, mi ćemo posljedično kao društvo da izađemo iz nacionalizma, iz podjele, iz svih problema koje kao društvo imamo. To je suština priče. Znači, i

prethodna Vlada, i ova Vlada koriste isti mehanizam, suštinski se ništa nije promijenilo. Promijenili su se ljudi koji će na ovaj ili onaj način da uspiju da urade neke sitne stvari, ali suštinski se stvari neće promijeniti dok se ne oslobodimo nepotizma, a onda neće biti ni korupcije, ni kriminala, ni nacionalizma. To je suština priče.

Mi smo malo društvo i mi još od osnovne škole znamo ko je najbolji, ko najbolje zna matematiku, ko istoriju... Mi to znamo. Svjedoci smo da najbolji nijesu dobili šanse. Najbolji su ostali na margini društva jer najbolji nijesu ljudi koji su spremni na političke filtere, političke ucjene, političke trgovine. Najbolji su ili na margini ovog društva ili su davno otišli iz Crne Gore. To je najveći problem. Vlasti mogu da se mijenjaju beskonačno, što mislim da je dobro i veoma zdravo, kakve god bile te vlasti. Jer je bitno da kao društvo shvatimo da vlast može da se promijeni bez puške, i bez rata, nego prosto da postoji olovka i da vlast može da se mijenja, a mi kao društvo treba da se učimo demokratiji. Sad imamo drugu vlast poslije te velike, tridesetogodišnje, vladavine, a suštinski se ništa ne mijenja. Ni Krivokapićeva Vlada ništa suštinski nije pomjerila. Samo su digli halabuku, podigli na malo veću razinu podjele, ali ništa se tu nije desilo.

Desilo se da su za kratko vrijeme smijenili sve prethodne kadro- ve i doveli svoje.

Nije prva vlada koja je to uradila. Suštinski se neće promijeniti ništa ni ovom ni sljedećom vlašću dok ne dođemo do javnih konkursa i dok ne shvatimo da će nam svima biti bolje ako najbolji budu tu đe im je mjesto.

Fenomen ministarstva 4 u 1?

Vrlo perfidno smišljeno. Kultura je osnov svega. Vrlo su perfidno spakovali ta četiri resora i doveli tu nestabilnu ženu da ga vodi kako bi zapravo ugasili sve. Ona je najveću štetu učinjela nečinjenjem jer je od svih tih najava od kojih nam se dizala kosa na glavi, od mauzoleja i ostalih nacionalističkih histerija, ona ništa nije uspjela da sprovede. Napravila je sjeću kadrova, sad će doći neko drugi pa će napraviti novu sjeću kadrova, a građani će sve to da plate iz svog džepa.. Dajte konkurse, pa opet svoje ljude postavite tu,

ali to će doprinijeti sazrijevanju našeg društva. Dajte da svako ko dođe na javnu funkciju i raspolaže državnim resursima i novcem dođe sa preciznim planom i programom.

Ko je na čelu Filmskog centra danas?

Dveri. Nijesam osoba koja ljude doživljava samo kroz njihovo političko i nacionalno opredjeljenje. Naprotiv. Ja se izuzetno držim građanskoga vas-pitanja i građanskih principa. Radim puno, dva posla paralelno, s ogromnim brojem ljudi različitih nacionalnosti i političkih uvjerenja. Pravi profesionalci, ljudi koji znaju da rade svoj posao i koji su u svoje obrazovanje uložili rad i trud, a ne ljudi s lažnim diplomama, oni nikad neće staviti svoje nacionalno i vjersko opredjeljenje ispred svoje profesije. To je važno. Nemam ništa protiv što je neko iz ove ili one partije, ali imam to, što njihove biografije nijesu adekvatne da vode institucije u kojima su postavljeni da rukovode. Imate ozbiljan broj ljudi koji drže do sebe, koji jednostavno neće da uđu u političke raspodjele i neće da budu namještenici bilo koje partije zato što hoće da budu namještenici svoga znanja i onoga što su uložili u sebe i rezultata koje već imaju.

Kulturni poslenici, ali i građanski aktivisti, napravili su protest ispred zgrade Vlade Crne Gore tražeći ostavku ministarke Vesne Bratić. Koliko je Bratić koštala Crnu Goru i koliko će još da je košta? Ne govorim samo o novcu.

Mislim da će nas najviše koštati u novcu. Svi ljudi koji su dobili ugovore na četiri godine, jer ih je ona političkim dekretom smijenila, dovela druge ljude, njih prosto zakon štiti da oni uzmu odštete za sve to. Ponavljam, ona je mnogo više načinjela štete nečinjenjem. Sredstva za nezavisnu scenu i nezavisnu kulturu opredijeljena su 29. decembra, znači kad su sve manifestacije i svi događaji već bili završeni. I mi svi koji smo htjeli da realizujemo programe, a njena namjera je bila da nam ne opredijeli novac na vrijeme i da mi odustanemo od realizacije programa, načli smo se u ozbiljnom problemu. Naišla je na ljude koji su išli na rizik, ja sam bila u potpunom stresu mjesecima od kako se završio FIAT do tog 29. decembra jer je ona mogla da kaže: neću vam dat novac – i da ja ostanem u ogromnim dugovima, ali išla

sam na rizik da po svaku cijenu održimo festival. Ljudi koje je dovela, kako su došli tako će i da odu s tih mjesta. I u Pozorištu je takva atmosfera. Žao mi je i tog direktora, postavljen je tu kao stolica, tako će i da ode. On je u panici hoće li dočekati penziju koja mu stiže u februaru. Žao mi je ljude koji iza sebe imaju biografiju, a dovode se u tako ponižavajući položaj...

Zašto žaliti, svi pravimo svoj izbor... Na Univerzitetu Crne Gore je takođe bilo promjena. Dodatno je urušena autonomija UCG-a, niko se nije bunio, ni profesori ni studenti. Što vama to govori o akademskoj zajednici?

Univerziteti se urušavaju već dugi niz godina. Mislim da nas je „Bolonja“ mnogo koštala. Mislim da taj program sam po sebi nije morao da bude toliko loš koliko smo ga mi loše implementirali, koliko je on fantastično ušao u naš mentalitet koji voli prečice i da se stvari rješavaju na te načine. Mislim da je to ozbiljan problem. Zato nemamo kritičku javnost, zato su naši intelektualci stišani, gurnuti u neke ćoškovke, u neke svoje svjetove i nijesu segment društva kakav bi morali da budu. Lažne diplome, trgovina diplomama itd., je nešto što je urušilo čitav sistem. Oduševim se kad sretnem nekog mladog, pametnog čovjeka koji ima neka zanimljiva interesovanja a nije završio fakultet. To mi govori o nekom personalitetu te osobe jer ja sam radila na Fakultetu šest godina po programu „Bolonje“, a školovala sam se po starom programu. Teže je završiti Gimnaziju „Slobodan Škerović“ i bilo koju srednju školu nego završiti fakultet po bolonjskom programu.

Vratila bih se na društvenu atmosferu i na atmosferu opšte klerikalizacije i, da kažem, fašizacije društva posljednje dvije godine. Meni je bio interesantan fenomen: umjetnici su imali svoj protest, oni su se bunili, dali su svoj glas, međutim, Akademija, nezavisni intelektualci, postoji jedna grupa ljudi koja je reagovala na sve, ali većinski Crna Gora je prećutala posljednje dvije godine.

Tako je. Naše su institucije zarobljene. Nemojte zaboraviti da u posljednje dvije godine u CANU daleko se od nekog homogenog mišljenja i stava. Dugo je već to podijeljena institucija unutar nje tako da je svako djelovanje

vrlo upitno. Upitno je da li bi njihove reakcije proizvele još veće podjele nego ovo ćutanje koje smo doživjeli od tih institucija. A nevladin sektor je od 30. avgusta postao Vladin sektor. To je suština. Nevladin sektor je posljednjih 30 godina bio sve ono što ne misli kao DPS i sve ono što je bila ta maltene pro-srpska priča. Mi zapravo više uopšte nemamo nevladin sektor. Mi nemamo civilni sektor jer su oni ušli dijelom u prethodnu vladu, a dijelom u ovu vladu.

Ostavimo po strani interese, novac. Desile su se strašne stvari.

Gledali smo grafite: „Nož, žica, Srebrenica! Selite se, Turci!“. Je li moguće da je Crna Gora na to ćutala?

Institucije su zarobljene, od njih ništa nijesam ni očekivala. Ali su reakcije nekih pojedinaca, nekih institucija bile mnogo važne. Ovo društvo je i prije 30. avgusta bilo u velikim izazovima pa su te institucije ćutale. Ponavljam: ne znam je li bolje što ćute ili da se otvorilo pa da smo onda tek iz tog najvišeg intelektualnog reda dobili plasman i pojašnjenje zašto treba da se podstiču podjele.

Nadam se da se ne bi javili na način kako su se javili početkom 90-tih...

Budite realni, pogledajte spisak akademika CANU.

Moramo se osvrnuti na desant 5. septembra na Cetinju. Kako vi gledate na ovaj događaj?

Mislim da je to fantastični građanski, crnogorski otpor. Ljutim se jako kad to ljudi stavljaju u koš crnogorskog nacionalizma. To je najveličanstveniji građanski otpor i događaj koji je ovo društvo uspjelo da artikulise zadnji niz godina. Ovđe smo skloni da svaku stvar politizujemo, izbanalizujemo. Voljela bih da se malo manje priča o Belvederu, da se malo manje manipuliše jer će jedino tako taj događaj ostati čist jer ovo poštapanje ove i one političke partije i potkusurivanje s Belvederom prosto postaje parada a to ne bi smjelo biti. Puno mi je bilo srce jer sam shvatila da ipak ta građanska Crna Gora postoji i da njoj prosto treba dati krila. To je suština priče.

Od početka agresije Rusije na Ukrajinu na Cetinju se šeta...

To je sjajno. To je ta građanska Crna Gora– Crna Gora koja se ne može ugušiti. Zato kažem da cijela ta priča o srpskom svetu, koja nama samo diže pritisak, je potpuna besmislica. Mi treba da se pozabavimo našim resursima, kulturnim, ljudskim, građanskim resursima i da od toga pravimo kvalitet. A ne da se dovijeka branimo i dokazujemo što mi nijesmo.

Na Cetinju 5. septembra bilo je i više ljudi nego što je sad na protestnim šetnjama protiv agresije na Ukrajinu. Ali suština je – to su isti ljudi.

Tako je. Ja sam 5. septembra imala ozbiljan strah da može da dođe do sukoba i građanskog rata. Mi smo tu pokazali ipak neku zrelost kao društvo. I s jedne, i s druge strane. Kako god se razriješilo. Preporučujem svima da vide film „Desant na Prčevo“, scenario Mihailo Radojičić Šok, a Draško Đurović režija. To je toliko duhovito napravljeno, a u stvari je ono što se nama desilo 5. septembra na Cetinju.

Crna Gora je danas duboko podijeljena, čini se više nego ikad. Kako vi vidite izlaz? Gdje je Crna Gora i gdje Crna Gora ide, gdje bi trebalo da ide?

Apsolutno je izlaz u onom: riješimo se nepotizma. To je naš ključni problem. Kad riješimo nepotizam, posljedično ćemo da riješimo korupciju, kriminal, nacionalizam, podjele i to je siguran recept. Ne možemo rješavati kriminal i korupciju a ovamo podsticati nepotizam. Kako? Možete da riješite jedan slučaj, ili dva... Desiće se novi slučaj. Napraviće se novi klanovi ako stvari ne rješavate u korijenu. Mislim da je to najkraći put.

FRANTIŠEK ŠISTEK

ISTORIČAR

Dr František Šistek (1977) diplomirao je međunarodne teritorijalne studije na Fakultetu socijalnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu (1999) s tezom *Likvidacija crnogorske države 1918. godine*. Diplomirao je modernu istoriju srednje i jugoistočne Evrope na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, đe je 2001. godine odbranio magistarski rad *Obnova suverene Crne Gore u planovima crnogorske političke reprezentacije u egzilu, 1916–1922*. Doktorat iz kulturne i socijalne antropologije stekao je 2007. na Fakultetu humanističkih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu, đe je odbranio disertaciju *Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006*.

Publikovao je preko 80 naučnih radova u stručnim časopisima, zbornicima i kolektivnim monografijama, prvi pregled crnogorske istorije na češkom jeziku „Černá Hora (stručná historie státu)“, Praha: Libri, 2007. godine. U svom naučnom radu fokusira se pretežno na reprezentacije i stereotipe „drugog“, problematiku tradicionalnoga društva i modernizacije, nacionalizam, kolektivne identitete i interpretacije balkanske istorije. Bio je jedan od osnivača (1999) i predsjednik Društva prijatelja Crne Gore u Češkoj. Prije referendumu o nezavisnosti aktivno je sarađivao s udruženjima crnogorske dijaspare u Evropi. Od druge polovine devedesetih sve do danas, o istoriji i aktuelnim događajima u Crnoj Gori i drugim balkanskim zemljama redovno piše i govori za češke i južnoslovenske medije. Povjerenik je Matice crnogorske u Republici Češkoj. Njegove knjige prisutne su u crnogorskoj kulturi u izdanju Matice crnogorske: „Istorija Crne Gore“ (2022), „Narativi o identitetu“ (2015) i „Naša braća na jugu“ (2009).

Crna Gora je normalnija zemlja nego što bi mnogi željeli da bude

Kažu da nema arhivskog radnika u Državnom arhivu koji vas ne poznaje i da ste godinama unazad, ili čak decenijama, istraživali istoriju Crne Gore. Odakle takva istraživačka strast i odakle takva rafinirana strast prema Crnoj Gori i Crnogorcima?

Ja sam najprije počeo da se bavim Crnom Gorom kao student i to sam izabrao za temu svog diplomskog rada. Došao sam u Crnu Goru relativno ne znajući mnogo o njenoj istoriji i tadašnjoj političkoj situaciji. Ta prvobitna tema je bila široka, nešto o crnogorskom identitetu i državnosti. A onda sam počeo da se bavim pitanjem ujedinjenja Crne Gore i Srbije 1918. godine. I onda sam nastavio. Uvijek me nešto vuklo... Posebno je bilo zanimljivo za mene kao studenta. Išao sam ljeti da istražujem i, naravno, malo na more i planine, moj interes nije bio čisto naučnog karaktera.

Moram da pomenem, u Crnoj Gori sam još kao student i sve do današnjeg dana naišao na razumijevanje za moj interes i izašli mi u susret i Državni arhiv i Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“ na Cetinju, đe sam takođe dosta istraživao, zatim Matica crnogorska, Fakultet za crnogorski jezik i književnost... Svuda sam naišao na ljude koji su mi izišli u susret. Meni je boravak u Crnoj Gori uvijek bio prijatan i svi su mi pomogli, stekao sam prijatelje, kolege... I to je jedan od razloga zašto sam ostao vjeran Crnoj Gori, zbog dobrih ljudi.

Diplomirali ste s temom *Likvidacija crnogorske države 1918. godine*. U Crnoj Gori i danas, nakon više od 100 godina, postoje sporenja oko ovog datuma. Kako vi vidite 1918. godinu?

Moramo tadašnje događaje sagledati u kontekstu. Nastaje Jugoslavija, kraj je rata, Velike sile, pobjedničke, dosta su iscrpljene, morao je da se napravi novi poredak, stabilnost. Crna Gora je izbrisana od austrougarske okupacije, ne postoje njene institucije. Nesporno je da su Crnogorci bili uglavnom projugoslovenski orijentisani, sanjali su o većoj zajednici. Ali je bilo pitanje kako tu zajednicu urediti. Dio Crnogoraca bio je ljut na kralja Nikolu, bila je tu velika trauma zbog okupacije 1916. Ko je kriv? Mora biti kriv Nikola. I suviše smo mala država, bolje da smo u nekoj većoj. Jedan dio Crnogoraca je podržavao ujedinjenje i centralističko uređenje baš iz inata, i jedan dio je i racionalno promišljao, da ta državnost i nema smisla, bolje da budemo u nekoj većoj državi. Ali nezanemarljiv dio Crnogoraca je smatrao da to ne može tako. Praktično, niko nije bio protiv Jugoslavije, protiv ujedinjenja kao takvog, ali na nekoj ravnopravnoj osnovi. To je jedna dosta kompleksna priča, kako je to ujedinjenje sprovedeno ne samo u Crnoj Gori, nego i na nekim drugim mjestima pod ključnim uticajem Srbije, odnosno tadašnje srpske vlasti Karađorđevića. Ali kad bi pogledali cjelokupnu situaciju, Božićni ustanak i oružani otpor, onda na to gledamo kao na srpsku okupaciju, aneksiju... S druge strane, tu je i građanski rat, najgore stvari koje su se dešavale mislim da bi mogli za pojedinačne slučajeve reći da su jedni Crnogorci ratovali protiv drugih zbog ideologije. Vrlo kompleksna priča. Što mi je vrlo zanimljivo, i što moram da objašnjavam stranim istoričarima – podjela „zelenashi“ i „bjelashi“, što je važno, i trajno, ali kad pogledate personalno: koliko je ljudi prešlo s jedne strane na drugu. Imate unioniste, koji su se razočarali i postaju pobornici nekakve ravnopravnosti crnogorske. Imate činovnike vlade kralja Nikole u emigraciji koji su ultrabranitelji crnogorske nezavisnosti i crnogorskih političkih prava. Nakon amnestije kralja Aleksandra 1925. oni postaju centralisti. Znači, moram da objašnjavam: nemojte gledati na Crnu Goru kao na zemlju koja je trajno podijeljena po nekim porodičnim linijama, Crnogorci sve to znaju.

Sve se to mijenja tokom Drugog svjetskog rata i opet u vrijeme raspada Jugoslavije. Pogledajte današnje stanje – mnogi potomci partizana sad glorifikuju četnike ili postaju klerofašisti, ili obrnuto: neki ljudi iz bjelaških porodica potpuno su danas za samostalnu Crnu Goru. Trudim se da pokažem Crnu Goru koja nije totalno, čvrsto podijeljena, iako postoje bratstveničke podjele. Crna Gora je normalnija zemlja nego što bi neki mislili ili željeli da je vide.

Sama Podgorička skupština koliko je bila legitimna i, s druge strane, kako gledate na činjenicu da Crna Gora, koja je bila na strani zemalja pobjednica u Prvom svjetskom ratu, nakon rata nestaje?

Kralj Aleksandar i drugi visoki srpski politički predstavnici u međuratnom periodu nijesu to smatrali mnogo važnim, to se slabo pominje. Kult Podgoričke skupštine najviše se pravi nakon 1991. godine čini mi se, nakon raspada Jugoslavije. To je bila jedna instrumentalizacija, bio je potreban nekakav akt da dođe iz Crne Gore, a mislim da je to odlično obrađeno, to su crnogorski i srpski istoričari odlično obradili, sve detalje, tu ne treba puno da se dodaje. Vi imate sličnu situaciju u Vojvodini. Komparativno gledano, tamo se skupi jedna ujediniteljska skupština zbog nekog prividnog legitimiteta, a u stvari njen demokratski legitimitet je nikakav, imate nekakav papir da se nešto izglasalo, a u stvari se radilo o pukoj formalnosti. Ne treba imati iluzije o Podgoričkoj skupštini, vidi se kako je njenu odluku i njene saučesnike kralj Aleksandar prezirao.

A brisanje Crne Gore, iz našeg ugla gledano to je neshvatljivo, zemlja koja je imala tradiciju državnosti stariju od ostalih južnoslovenskih zemalja jednostavno je nestala. Ali, to je 1918/19. godina kad nestaje Austro-Ugarska, raspada se carstvo koje je trajalo vjekovima, tu je revolucija u Rusiji, Osmanska imperija poslije Prvog svjetskog rata završava i prelazi u republiku, i puno drugih stvari. U okviru tih previranja u Evropi, jednostavno je nestala i Crna Gora, za mnoge sa strane neprimjetno. Ja bih još istakao da su mnoge crnogorske institucije nestale još 1916. godine dolaskom austrougarske vlasti, okupacijom, i već tad je manje-više sve prestalo da funkcioniše. Imate kralja i vladu u emigraciji, njihov legiti-

tet sa gledišta unionista je upitan i oni nastoje da svim sredstvima unište njihovu reputaciju i kredibilitet. Znači, 20-tih godina 20. vijeka Crna Gora je jedan politički i institucionalno izbrisan prostor, nešto folklorno, zemlja prošlosti, to je prostor neke države koja je imala stare tradicije, koje su gotovo iščezle, bivša država za koju su centralisti tvrdili da je navodno „završila svoju istorijsku ulogu“ ulaskom u Jugoslaviju. I onda se krene iz početka.

**Kralju Nikoli njegov unuk, Aleksandar Karađorđević, nije do-
volio da se vrati u Crnu Goru. Kralj je s porodicom bio u Fran-
cuskoj. Koju ulogu je tad igrala francuska vlast?**

Francuska vlast je pokušavala da u Istočnoj Evropi napravi neki svoj poredak. One države koje su novonastale ili koje su bile na pobjedničkoj strani, kao npr. Kraljevina SHS, Čehoslovačka, Poljska ili Rumunija, da ih veže za sebe. Onda su vidjeli da je tu odlučujuća snaga srpske vojske, tj. dinastije Karađorđevića, i prepustili su njima da urede tu Jugoslaviju i to je bilo to. Poznato je svima koji su čitali knjige iz istorije da je kralj Nikola bukvalno postao zarobljenik u egzilu. Htio je da se vrati u Crnu Goru, ali nije smio pod prijetnjom da će biti ukinuta sva novčana pomoć njegovoj vladi. Tu je Francuska odigrala jednu, recimo, nečasnu ulogu. Koliko znam, francuska država se poslije obnove crnogorske nezavisnosti zvanično izvinila princu Nikoli, današnjem prijestolonasljedniku, zbog svoje nekadašnje nečasne i pogrešne politike. Znači, znali su da su krivi. Ali, radi poređenja, pogledajte Italiju. Ljudi oko kralja Nikole su se uzdali u Italiju, postojale su međusobne ekonomske veze, dinastičke veze, princeza Jelena je postala italijanska kraljica Elena. Na kraju krajeva, Italija, slično kao Francuska, poslije Prvog svjetskog rata takođe gleda svoj interes i samo iskorišćava tu crnogorsku emigraciju dok im je bila potrebna. To je nesreća jedne male države koja nema veliki uticaj. Pazite, to je vrijeme kolonijalizma, vrijeme imperijalizma kad su sile poput Francuske i Velike Britanije radile svašta po Africi, Aziji itd. Znači, moramo sagledati situaciju u tom kontekstu. Oni su se prema Crnoj Gori odnosili isto kao prema drugim narodima i državama koji nijesu imali uticaja.

Jeste li možda nailazili na istorijsku građu koja pokazuje kako su Crnogorci živjeli upravo od te 1918. do 1941. godine? Koliko su bili zadovoljni u novom uređenju i u novoj, velikoj državi?

Kako ko.... Ko se vezao uz vlast on je živio bolje nego prije. To je uvijek isto. U cjelini gledano, nakon Prvog svjetskog rata Crnogorci su živjeli bijedno. Uvijek se fokusiramo na one nacionalne teme o kojima se uvijek mnogo pisalo, a zamislite zemlju u kojoj je stanovništvo desetkovano u Prvom svjetkom ratu... živjelo se katastrofalno, bila je velika bijeda. Moramo da gledamo sve to. A onda naravno jedan dio Crnogoraca je bio nezadovoljan jer tu je nestalo nešto veliko, povrijeđen je njihov ponos koji je bio veliki, posebno u Staroj Crnoj Gori, a i u drugim mjestima. Tu je bilo odbojnosti prema pristalicama nove države, protiv načina na koji je to urađeno. Mnogi Crnogorci koji su se nadali nekom boljitku poslije ujedinjenja – uskoro su se razočarali. U međuratnom periodu, na ekonomskom i socijalnom planu, u crnogorskom slučaju gotovo nije bilo primjetnog razvoja. Crna Gora je 20-ih godina bila pasivna zemlja, nije bilo ulaganja, mnogi su bili nezadovoljni iz tih razloga da ujedinjenje nije donijelo očekivane plodove i crnogorska životna pitanja nisu riješena. O tome je 90-ih godina, u vrijeme kad sam se počeo baviti istorijom Crne Gore i drugih zemalja bivše Jugoslavije, u svojim radovima detaljno pisao istoričar Šerbo Rastoder.

Crnoj Gori vraća se ime tek nakon Drugog svjetskog rata i to u novoj državnoj tvorevini. Kako je došlo do toga?

Crna Gora se vraća još u NOB-u, već 1941. na oslobođenim teritorijama koje su držali partizani imate crnogorsko ime i posebne crnogorske institucije u nastajanju. Crna Gora se rađa u ratu, nije se to desilo nekom birokratskom odlukom Komunističke partije tek nakon rata, nego u narodnooslobodilačkoj borbi, u krvi, već od 1941. To je sve povezano s politikom KP Jugoslavije, odnosno s priznanjem nekih crnogorskih posebnosti koje se vide već od kraja dvadesetih godina. Već tridesetih godina 20. vijeka komunisti su priznavali crnogorsku naciju, crnogorski narod kao ravnopravan sa Srbima, Hrvatima i drugim jugoslovenskim narodima. Komunisti poslije 1945. nijesu izgrađivali crnogorski nacionalni identitet,

jednostavno su ga priznali, ali nijesu radili na tome da taj identitet svestrano učvrste (za razliku od makedonskog slučaja), i to je neka njihova greška. Ali, postojala je trajna ideja da su Crnogorci posebni i da Crna Gora mora da se uvaži kao posebna teritorija, s posebnim problemima, ako može republika. To već imate tridesetih godina, znači. To je postepen proces. Ono što čujete sad od krugova koji nijesu dobronamjerni prema Crnoj Gori, da su Crnogorci izmišljeni 1945, to apsolutno nije tačno. Kad pogledate istorijske izvore, radi se o jednom procesu koji je dugo trajao, ideja da su Crnogorci poseban narod bila je prisutna i postepeno jačala već 20-ih i 30-ih godina 20. vijeka, i to svakako nije rezultat neke lude naredbe Milovana Đilasa iz 1945. ili poslijeratnog socijalnog inženjeringa. Možda bi i komunistima bilo lakše da Crne Gore i Crnogoraca nema, ali su morali uvažiti činjenicu da tu postoji neka posebnost, posebna istorijska i državna tradicija i poseban narod, to su mnogi priznavali već u međuratnoj Jugoslaviji.

Na koji način vi vidite period od 1945. do 1989.? Čuju se različita mišljenja npr. da je to period koji je bio period diktature, s druge strane, kao objektivni posmatrač – kako ga vi sagledavate?

Ne treba zanemariti greške s početka, tu je staljinizam, Informbiro itd. Ali kad putujem po Crnoj Gori, razmišljam ponekad koliko se idealizuje vrijeme kralja Nikole ili Njegoša, i zaista su to zanimljiva razdoblja crnogorske istorije, ali mora se ipak priznati da je odlučujući dio infrastrukture, gradova, ekonomskih resursa i institucija izgrađen tek u periodu od 1945. do 1989. To je važno vrijeme za Crnu Goru, i uprkos tome što se početkom 90-ih Jugoslavija raspala i mnogo što se desilo, za razliku od vremena kralja Nikole – ovoga puta državne i kulturne institucije su opstale, kakve-takve, ali su opstale. Imate CANU, imate Univerzitet, institucije kulture, puno toga... putevi, željeznicu... sve je to vrlo važno. Imam osjećaj da više znamo o periodu kralja Nikole, o Njegoševoj Crnoj Gori, o srednjem vijeku nego o tome što se ovđe dešavalo od Inforbira na ovamo – to su ključne decenije. Kako se ta priča, Jugoslavija, nije dobro završila, nekako se bježi od toga, ali kad pogledamo to je za Crnu Goru bio vrlo važan period. Ja sam srećan što su zadnjih godina crnogorski istoričari stvarno počeli da se bave i tim periodom i ima ozbiljnih radova, samo da se nastavi.

Pisali ste rad o gradnji mauzoleja na Lovćenu. U periodu socijalizma srušena je Aleksandrova kapela. Da li je to bio odnos komunističkih vlasti prema dinastiji i prema aspiracijama te dinastije i odnos prema glavnom stubu – Srpskoj pravoslavnoj crkvi?

Mislim da ih tad dinastija nije zanimala. Početkom sedamdesetih godina dinastija Karađorđevića je djelovala kao završena priča, kralj Petar je umro u emigraciji u to vrijeme. Znači, mislim da s dinastijom to nije toliko povezano, ona je ostala kao nepopularna kod velikog dijela Crnogoraca. To je uticaj crkve – crkva je bila igrač koji se zalagao da Aleksandrova kapela ostane. Ali, tu je suverenost vlastitog odlučivanja u vlastitoj republici. To je početak sedamdesetih, kad se u Jugoslaviji učvršćuju prava republika, posebno Ustavom 1974. Njegošev mauzolej je, koliko sam vidio u istorijskog građi i periodici, tadašnja crnogorska vlast shvatila i kao simbol vlastite suverenosti: ovo je naša republika i neće nama u naše stvari da se neko drugi miješa. I stvarno, zanimljivo je kako se početkom sedamdesetih godina Srbija vrlo pošteno odnosila prema Crnoj Gori. Imali ste u Srbiji, naravno, kulturne krugove, crkvu... što je bilo autonomno u odnosu na političku vlast. Tad, npr. u Čehoslovačkoj svi moraju da slijede državnu politiku, nije bilo takvih konverzi, jer nije bilo slobodne diskusije. Bez obzira na aktivnosti branitelja Aleksandrove crkve i otpor SPC, politički vrh Srbije početkom 70-ih godina potpuno uvažava i poštuje suverene odluke Crne Gore i ne miješa se u njene unutrašnje stvari. To je situacija koja je danas nezamisliva.

Kad listamo materijale vidimo da su i tad imali jaku propagandu, sva njihova glasila su se bavila upravo gradnjom mauzoleja. To je trajalo nekih 12–13 godina. Časopisi su štampani protiv rušenja Aleksandrove kapele i gradnje mauzoleja. Bilo je velikog otpora, ali je crnogorska vlast ovoga puta, rekla ne. Zašto je SPC toliko važna kapela Aleksandra Karađorđevića? Nakon rušenja te, oni su napravili u Crnoj Gori na desetine replika koje su postavili po selima. Identične. Ne kao izvorna Njegoševa, nego upravo Aleksandrova kapela.

Važna je zbog simbolizma. Ipak, to je Lovćen koji je vjerovatno već u pret-hrišćansko doba bio jedno važno mjesto na ovim prostorima i kasnije je

čvrsto povezan s Njegošem koji je tu izdignut kao najveći Crnogorac. To je nešto centralno u crnogorskom narativu o istoriji. Ko kontroliše Lovćen i instrumentalizuje Njegoša, on na svoj način, simbolički, metaforički, ima odlučujuću ulogu u Crnoj Gori. Zato je crkvi stalo do toga, pretpostavljam da priča o izgradnji kapele nikad ne prestaje. Kad čovjek pomisli da je to gotova priča, opet se pojavi nešto drugo: hajde da napravimo kapelu pored mauzoleja, hajde da proglasimo Njegoša za sveca i to će nam olakšati da ako je on svetac, onda su i njegove kosti naše. To je ta neka priča. Ja sam taj svoj rad, koji ste pomenuli, završio negdje 2010. i sad bi trebalo da napišem nastavak, iako sve što se od tad desilo pomalo liči na neku parodiju, ali to naravno ne znači da neke ideje koje se pojavljuju nijesu opasne. Htio bih da kažem jednu stvar: kad, recimo, pričam s ljudima iz Češke koji su posjetili mauzolej, oni mi kažu da na svijetu nijesu vidjeli ništa veličanstvenije, tako lijepo, estetski tako savršeno, sraslo s planinom. Morate to gledati i iz tog ugla. Stvarno, Njegošev mauzolej je svjetski fenomen, veličanstven i apsolutno savršen, tu nema ništa da se ruši, mijenja ili dograđuje.

To je Meštrović. Beograd je pun njegovih skulptura i spomenika, koji čine ukras toga grada, ali SPC-u nije palo na pamet da traži rušenje tih spomenika.

To je paradoks. Meštrović je projekat mauzoleja smislio i dizajnirao u vrijeme kralja Aleksandra i da je Kraljevina SHS imala više para, već 1925. napravili bi taj isti mauzolej koji je na kraju izgrađen tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Imate jedan dio Odbora protiv rušenja kapele 60-ih i 70-ih godina koji dolazi iz krugova ljudi kojima je Meštrović prevaziđen jer što da se gradi sedamdesetih godina nešto što je iz međuratnog doba, to je estetika koja pripada prošlosti, vremenu prije Drugog svjetskog rata, znači da je to u njihovim očima bila reciklacija nečeg što je već bilo prevaziđeno. Nije to dakle uvijek bila samo nacionalna kritika iz srpskih konzervativnih, klerikalnih i nacionalističkih pozicija, određenu ulogu je igrao i lični odnos pojedinaca prema Meštroviću. Kod Miroslava Krleže na primjer, nijesam stručnjak za njega, ali to bi trebalo istražiti, njemu bi se naravno teško mogla pripisivati neka četnička orijentacija ili velikosrpska, on je bio, koliko znam, protiv izgradnje mauzoleja zbog nekih svojih, ličnih i estetskih razloga.

Izučavali ste temu raspada Jugoslavije. Kako je to izgledalo i kakvu je ulogu imala Crna Gora? Gdje je ona bila?

Razvoj Crne Gore se 80-ih godina u upoređenju s prethodnim poslijeratnim decenijama usporava. Prvo je došlo do zemljotresa 1979. godine, pa dolazi pomoć s federalnog nivoa i od drugih republika i nova izgradnja, ali ipak se ekonomski razvoj usporava. Crna Gora, mislim, bankrotira, odnosno da je neki drugi sistem nego komunistički će se puno stvari ipak zataškavalo, morala bi da proglasi bankrot, iako tu još i 80-ih godina bio određen razvoj u nekim segmentima privrede poput turizma i moreplovstva. Ne kažem da je sve to krenulo totalno niz brdo. Ali, Crna Gora je 80-ih godina sve slabija ekonomski, raste nezadovoljstvo. Tadašnja Crna Gora ima i demografski problem, Crnogorci idu da se zaposle u Beograd i sele se u druge republike socijalističke Jugoslavije. Znači, jedan dio inteligencije odlazi uprkos tom razvoju koji je bio posebno značajan u vrijeme Veljka Milatovića. U jugoslovensku krizu Crna Gora dakle ulazi kao zemlja koja je usporena u svom razvoju. Kako je bila najmanja od republika, bila je laka meta politike Beograda, da ne kažem velikosrpske. Nije imala dovoljno izgrađen identitet, iako su tu bili neki istaknuti intelektualci koji su upravo tad radili u tom pravcu. Mislim da je Crna Gora bila ranjena IB-om, jer za mnoge ljude je Goli otok predstavljao veću traumu nego Drugi svjetski rat. Onda je bolje da se o nekim stvarima ne priča, uključujući i nacionalno pitanje, da se to gurne pod tepih. E, tako je nekako dočekala napad tih Miloševićevih struktura i velikosrpskog nacionalizma. Postaje prva žrtva, a istovremeno i saučesnik, jer je jedan dio Crnogoraca pronašao novog vođu u Miloševiću i onima koje je on ovđe instalirao.

Kako vam danas, nakon svih ratova, izgleda Balkan?

Nakon svih ratova, ipak ima pozitivnih pomaka. Jedna stvar je nacionalizam, klerikalizacija. Međutim, sjećam se Balkana 90-ih, kad sam bio student. Ljudi su stvarno u mnogim mjestima jedno živjeli. Ne kažem da je sad sve super, ima puno socijalnih problema. Ali, Balkan je sad mnogo više povezan sa svijetom, i infrastrukturno, i na druge načine. Tu je internet... sve to ima svoje loše strane. Ali, ljudi na Balkanu, ako žele, nije su danas nužno veći provincijalci nego ljudi koji žive npr. u Francuskoj

ili Njemačkoj. Ako žele! Sad su dostupne razne informacije. Kao čovjek koji predaje na fakultetu vidim da ima razmjene studenata, što nekad nije bilo. Imate Erasmus i druge programe. Studenti s Balkana, recimo, dolaze kod nas u Češku isto kao i oni sa Zapada. To je nešto pozitivno. Kad sam došao u Crnu Goru prvi put recimo nije bilo bankomata, nisi mogao podići pare, što je danas nezamislivo. Ali, ima puno problema. Ono što mene brine je činjenica da u većini balkanskih država imate ozbiljne demografske probleme. Bugarska je evropski i svjetski šampion u izumiranju stanovništva, iako tamo nije došlo do raspada države i rata kao u bivšoj Jugoslaviji. Nažalost. Imate i u Srbiji regione koji se napuštaju i koji masovno gube stanovništvo. Plašim se koliko će ljudi ostati na Balkanu za nekih 10–20 godina. A imate i one ekološke i klimatske promjene, koje su negdje u sjenci starih historijskih podjela, uspona nacionalizma i klerikalizma. Ako se ne bude brinulo o tome, može loše da se završi. Npr. u Podgorici je sad, u junu, vani preko 40 stepeni. To su neki problemi koji će morati da se riješe.

Vaš magistarski rad bio je *Obnova suverene Crne Gore*. Kako biste svojim studentima u nekoliko rečenica sumirali 100 posljednjih godina u Crnoj Gori?

Ostao sam bez riječi... kako u par rečenica... Crna Gora je izgubila državnost koju je polako povratila. Sad da vidimo hoće li je zadržati. Ja vjerujem da hoće, ali pitanje je da ne bude ispražnjena, da ne bude napunjena nekim drugim sadržajima. Crna Gora je doživjela sekularizaciju, koja je kulminirala u vrijeme socijalizma, kad gotovo nije bilo vjernika. Kad je došao rat, pojavio se konzervativni nacionalizam, neotradicionalizam i povratak religije u politički prostor, i društveni prostor. To je opet jedan neočekivan i nepredvidljiv fenomen, naravno.

Kažete – povratak religije. Koliko su Crnogorci zaista religiozni?

To ne mogu da pričam za sve njih. Poznato je da krajem socijalističkog režima Crnogorci nijesu bili neki vjernici. A i sad je pitanje koliko su stvarno religiozni. Na Zapadnom Balkanu pitanje vjere povezano je s pitanjem nacionalnosti, nacionalne pripadnosti. Biti u SPC-u znači biti Srbin. To je

vrlo čvrsto povezano. Ne možete odvojiti pitanje nacionalizma i religije. Ja mislim da je za jedan dio stanovništva religija postala nova moda. Vi to vidite i po krstovima u kolima, ikonama i modnim detaljima. To se dešava i s povratkom islama na prostoru bivše Jugoslavije, tamo će živjeti muslimani, ali pogledajte i katolicizam u Hrvatskoj i Poljskoj, konzervativne tendencije u Mađarskoj i drugdje. Vi imate slične fenomene koji su karakteristični za širi region postkomunističke Evrope, da ne ispadne da je Crna Gora nešto čudnija od ostalih.

Na postdiplomskim studijima ste se bavili crnogorskim identitetom. Na koji način vidite crnogorski identitet i njegove odrednice?

Možda je bolje da govorimo u pluralu o identitetima jer tu su velike podjele i nijesu svi isti. Zato mi je ova zemlja fascinantna. Što se tiče te šarenolikosti – ako mislite baš na nacionalni identitet, to je naravno pitanje što to znači biti Crnogorac ili što znači biti Srbin iz Crne Gore itd. Sad se to sve još razvija na razne načine. Jedno vrijeme imate neka dva suprotna procesa. S jedne strane, u drugoj polovini XX vijeka učvršćuje se crnogorski identitet, učvršćuje se i nakon 1991, a istovremeno povećava se, u popisima, broj Srba u Crnoj Gori. Velikosrpski krugovi forsiraju narativ kako je srpstvo ugroženo, a ja mislim da je dosta procvjetalo i u postjugoslovenskoj Crnoj Gori, i u nezavisnoj Crnoj Gori. Kako ugroženo kad pogledate koliko je crkava SPC izgrađeno poslije 2006? I, koliko se povećao prema popisima broj Srba, sa 9 na više od 30%... Sad zavisi kako ćemo to da interpretiramo. Naravno, tu je bila i neka ambivalentnost. Biti Srbin ili Crnogorac za nekoga to nije bilo neko pitanje. Toga bukvalno više nema. Ja sam još kad sam počeo dolaziti krajem devedesetih ponekad primjećivao kod nekih ljudi taj dvojni identitet, „mi smo Crnogorci-Srbi“, ali taj koncept je od tad praktično nestao.

Na koji način vidite činjenicu da se Crnogorci još uvijek bore za crnogorski jezik u Crnoj Gori?

Tu je problem što državna vlast nije po tom pitanju radila toliko koliko je trebalo i dok je bila socijalistička Jugoslavija to nije bilo tako vruće pi-

tanje. Postoji jedan problem. Crnogoraca je uvijek bilo brojčano manje od ostalih Jugoslovena. Jedan dio Crnogoraca bio je uvjeren da je autentični crnogorski govor u stvari jedan provincijalizam, mislili su da kad čovjek priča onako kako je naučio da je to nešto loše, da treba da se priča nekim drugim jezikom, ekavicom ili jednostavno da se taj jezik ne zove crnogorskim. To je povezano i s pitanjem identiteta. Crnogorci su s jedne strane vrlo ponosni i lično i sve, ali kolektivno nešto kao neki jesu neki nijesu. Nijesu dovoljno razvijali svoju samobitnost, tu su izuzeci naravno. Taj proces je još u nekoj fazi koja nije završena. Ali, opet tu se mnogo u zadnje vrijeme i uradilo na tom pitanju, imate Fakultet za crnogorski jezik i književnost, crnogorski jezik je kodifikovan. Ta situacija se od mojih početaka dolaženja dosta promijenila.

Crna Gora je država u kojoj crkvama i hramovima, koje su gradili preci Crnogoraca, gazduje crkva druge države. Čule su se u javnosti teze da je neriješeno crkveno pitanje onemogućilo da se pitanje crnogorskog identiteta zaokruži i da je ovo pitanje trebalo rješavati odmah nakon obnove nezavisnosti. Koje je vaše mišljenje?

Mislim da se to pitanje moglo riješiti za vrijeme socijalizma. Ipak bi to čak i tad bio problem. Pogledajte Makedoniju. Ali, ono što sam rekao, u vrijeme socijalizma nijesu htjeli Crnogorci komunisti da se time puno bave. Istina je da se to moglo riješiti odmah nakon referenduma, to su mnogi i očekivali. U to vrijeme i međunarodna javnost bi to shvatila. U vrijeme litija, SPC i srpske nacionalističke partije su širili priču da su u Crnoj Gori ugroženi hrišćani i njihova prava jednom navodno antihrišćanskom vlašću, nekim privatnim interesima tadašnjih vladajućih struktura i tako dalje. Država poslije 2006, kad je Crna Gora postala samostalna, nije ispoljavala interes za mnoga bitna pitanja. Dominantan stav je bio: mi smo pobijedili, imamo nezavisnu Crnu Goru, ušli smo u svjetske institucije, u UN, ulazimo u EU, a pitanja identiteta su nebitna. I ono vrijeme između 2006. i 2016. nije se iskoristilo, nije se puno radilo na učvršćivanju identiteta ni na rješavanju crkvenog pitanja. To bi bilo problematično već tad, ali moglo se urediti na neki drugačiji način, možda čak i s pokojnim Amfilohijem Radovićem koji je, ipak, bio jak igrač u odnosu na Beograd, ali država je prepuštala sve sudbini.

A Rumija? Kapela na Lovćenu, Duklja, Zlatica, Miholjska prevlaka... Što je misija crkve Srbije u Crnoj Gori?

To je, u stvari, jedna verzija istorije Crne Gore, koja je više mitska nego istorijska. Pitanje Rumije, po meni, povezano je – mi nismo uspjeli da zauzmemo Lovćen, ajde da zauzmemo Rumiju. I Duklja i sve ostalo je simbolično prisvajanje prostora koje dobro poznajemo iz drugih država bivše Jugoslavije. Pogledajte samo što rade oni ultrakatolici u Hercegovini, podižu velike krstove na vrhove brda. Isto se može reći djelimično i kod muslimana. Ali Crkva Srbije u tome prednjači, mislim na ovim prostorima. Znam za neke te priče, recimo Miholjska Prevlaka kod Tivta – tamo se sjećam, nekad davno je to bilo, bio sam čak prisutan kad je tamo bio pok. Amfilohije s nekim pravoslavnim vladikom iz Albanije, koliko se sjećam, i tad je SPC gurao neku priču da su na tom mjestu katolici u srednjem vijeku navodno otrovali neke pravoslavne monahe. Mitska priča o kojoj sam govorio i s arheolozima koji su bili vjernici SPC-a i ljudi srpskog identiteta. Rekli su mi da to nijesu iznosili javno, ali da je to jedna izmišljena priča i da je to iz naučnog gledišta jedna besmislica bez ikakvog uporišta u činjenicama.

Na koji ste način vi doživjeli litije u Crnoj Gori?

Litije sam gledao iz daljine, nijesam tad bio puno u Crnoj Gori. U to vrijeme sam imao jedan naučni projekat, bavio sam se više Bosnom i Hercegovinom, predavao sam na Univerzitetu u Sarajevu itd. S jedne strane, to možete opisati kao povratak u srednji vijek, ali srednji vijek na ovim prostorima nije bio toliko karikaturalan. Meni je to bilo zanimljivo kako je crkva uspjela da pokrene jedan dio naroda, naravno, na ulice. Da se ne lažemo, meni je to privatno strano, ali moram to da gledam kao naučnik. Bilo je jasno da su litije bile dio nekog šireg političkog plana, prisutan je bio i veliki ruski interes. Ne smijemo zaboraviti 2016. godinu, ključnu, kad je pokušao državni udar s ciljem da se Crna Gora prikaže kao neozbiljna zemlja kojoj nije mjesto u NATO-u... Kad nije moglo ovako krenuli su nekim drugim putem. Naravno, tu se interesi crkve Srbije i interesi Putinovog i Vučićevog režima poklapaju u mnogo čemu. Ali, prije nego što osudimo litije kao neku neprirodnu pojavu, zašto se skupljao taj narod?

Crkva je radila, osim tog diskursa – ono što smo već pričali: istorijski simbolizam, crkva je zauzela jedan prostor i u nekom društvenom životu jer oni su dugoročno radili, obilazili su, recimo, sela, ljude koji su siromašni i crkva se povezala s tim tipom rada... Oni su jedan dio naroda privukli na svoju stranu jer je crkva ispunila jedan prostor gdje nije bilo države. Jedan dio države Crne Gore je krenuo prema boljitku poslije referenduma, posebno kad je pao Miloševićev režim.... snalazili su se dobro itd. Ali, imate dosta marginalizovanog stanovništva i kako je bila ta neka vladajuća ideologija neoliberalizma, svi se nekako snađu, ko se ne snađe sam je kriv. Crkva je to ispunila i interpretirala na svoj način, radeći na tome da indoktrinira narod tom svojom ideologijom.

Nakon političkih promjena 2020. godine, 42. crnogorska vlada formirana u Manastiru Ostrog. Što ovaj momentum i ova Vlada znače u istoriji Crne Gore?

Nadam se da će to ostati jedna bizarna epizoda u istoriji Crne Gore kad vidite kako je ta Vlada radila sistematski na onespособljavanju Crne Gore kao države, da se ona uništi iznutra, da se uništi njena diplomatija i da to mjesto zauzme Srpska pravoslavna crkva, tj. Crkva Srbije. To je bio plan, odnosno, da se sve promijeni što se promijeniti može, ne da bude bolje nego jednostavno da se ta država uruši iznutra, da se tako lakše uvuče u neke Putinove i Vučićeve kombinacije. To je bilo u vrijeme korone kad je svaka država bila potpuno zaokupljena svojim problemima. Nije slučajno da se to desilo baš tad, 2020–2022.

Tokom trajanja te vlade, bili smo svjedoci (naročito nakon 30. avgusta), vrijeđanja na nacionalnoj osnovi, negiranja postojanja Crnogoraca. Vrijeđalo se i prijetilo pripadnicima nacionalnih manjina. Niko iz Vlade nije reagovao i osudio takve činove. Kako to objasniti?

Vidimo, na žalost, nešto slično u Ukrajini – totalno osporavanje identiteta. U slučaju Crne Gore tu je omalovažavanje Crnogoraca i manjinskih naroda, koje djelimično nailazi na nekakav otpor, ali za Crnogorce sve može da se kaže i sve ostaje nekažnjivo... za simbole i sve. To je vaša kata-

strofalna situacija bila u mnogo čemu. Sad se ipak malo preokrenulo, iako mislim to još nije definitivno.

Kao pripadnik akademske zajednice vi ste reagovali i zbog pritiska na Fakultet za crnogorski jezik. Zašto se vlast ustremila baš na ovaj Fakultet?

Pa, to je nekako simboličko pitanje. Taj Fakultet je dosta nezavisan, to su ljudi koji misle vlastitom glavom, koji imaju svoj lični i naučni integritet, a njih ne možete da potkupite. Pokušavali su da njih unište na ovaj način. Ali, pazite, tu je bilo prisutno i neznanje. Ljudi koji su napadali i pokušavali da unište Fakultet za crnogorski jezik i književnost o tom Fakultetu bukvalno ne znaju ništa. Mogu da vam kažem, ja poznajem mnoge od tih ljudi. To su moji prijatelji, upoznao sam ih često već kao studente, prije nego što se taj Fakultet formirao ili kad je bio u fazi formiranja. Ja poznajem taj Fakultet iznutra, metaforički i realno rečeno, znam đe je kome kancelarija, biblioteka i sve to. Ova vlast u vrijeme Zdravka Krivokapića i Vesne Bratić, oni su ih napadali a nijesu ih poznavali. Taj Fakultet, iako sa relativno skromnim sredstvima, je stekao ugled u svjetskim slavističkim krugovima. Njegovi protivnici nijesu znali koliko su oni povezani sa svjetskim naučnicima, koliko su uvažavani. Oni su se prevarili. Njihovo vlastito neznanje i glupost ih je prevarilo da krenu na Fakultet, koji je baš vrlo čvrst po tome. Ali, naravno, FCJK je njima postao simbol svega crnogorskog, kao i Mauzolej, Lovćen i Cetinje.

Kako je vama izgledao 5. septembar i desant na Cetinje, napad na jedan grad i nasilno ustoličenje mitropolita crkve druge države?

Ja sam to pratio, nažalost, nijesam mogao da budem tamo. Inače, tu je bila sjajna konferencija Cetinjski filološki dani, da sam imao vremena bio bih učesnik i bio na Belvederu s dragim kolegama i prijateljima. Ja sam sve to pratio, kako smo sad svi povezani, imao sam puno ljudi koji su bili tamo, a pratim i medije. Kao da sam bio tamo, ali nijesam bio pogođen plinom za razliku od građana Cetinja. Kakva je sramota da vlast napadne vlastitu prijestonicu i svoj narod! I da koriste helikopter armije NATO pakta za neku stvar koja odgovara ruskoj politici, odnosno politici Srbije, koja je u

stvari derivat Rusije. Kako to izgleda!? Ja sam bio zaprepašćen. Imao sam svoje izvore, i znao sam da su bili spremni na sve. Tu su bili neki neočekivani, spremni da izazovu nered. Moglo je još gore proći, ali nije zahvaljujući i samim Cetinjanima koji su to nekako herojski podnijeli i na vrijeme su blokirali prilaze gradu. Ali, mislim, kakva sramota! Ne znate koliko je to bilo smiješno u Evropi što ta vlast radi, bradonje u mantijama dovoze helikopterom. Ne možete zamisliti – bila je ozbiljna situacija, ali kako je to obrukalo Crnu Goru, odnosno tadašnju vlast.

Crna Gora je dobila novu vladu, međutim novi premijer, bivši potpredsjednik Vlade, sve je kategoričniji da će potpisati Temeljni ugovor sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Što znači ovaj dokument za Crnu Goru?

Zašto sad, zašto mora to da se potpiše? Temeljni ugovor, to je neko čudno ime – to je ime za ugovor s Vatikanom koji je država. Je li SPC država? Mada jeste „država u državi“, na neki način. SPC je pod kontrolom države Srbije. Ja ne shvaćam zašto sad, kad Crna Gora treba da izađe iz poslijekoronske krize, a tu je i rat u Ukrajini koji je vrlo opasan. Vama će doći puno manje turista iz tih krajeva ove godine. Što se ne bave nekim drugim pitanjima jer to će izazvati političku krizu totalnu, ako se potpiše, izazvaće možda i nered u Crnoj Gori. Što je to njima potrebno, to ne shvaćam.

Jeste li upoznati s inicijativom *Otvoreni Balkan*, i ukoliko jeste, kako je vidite?

Jesam. U stvari, to je inicijativa koja se nudi umjesto ulaska u EU da se dobije nešto drugo, neka vrsta regionalne saradnje, ali kad pogledate, mislim, to je neka vrsta srpsko-albanske konfederacije u kojoj će nastradati manji igrači, kao što je Crna Gora, Kosovo i Makedonija. Što će biti s Bosnom?! S gledišta čisto crnogorskih nacionalnih interesa to je totalno pogrešno. Crna Gora može da bude na gubitku. Srbija može da zaradi nešto na tome, iz njihovog gledišta i, naravno, zašto povezivati države koje su se 100% okrenule EU, kao što je Crna Gora, kao što je Kosovo, država koja je apsolutno prozapadna, koja je izgradila svoju državnost i institucije uprkos velikim pritiscima. Albanija koja je apsolutno prozapadna ze-

mlja, tamo nema razloga za neku rusofiliju. A onda, Srbija koja je ni tamo ni ovamo, ali u stvari to je u realnoj politici prorуска država, to je sigurno. Zašto upakirati jednu takvu grupu? Ja bih shvatio da se tu više povezuju ove države koje su se stvarno odlučile za neku evropsku budućnost. Jednostavnije bi bilo da se krene s tim procesom pridruživanja EU. Nažalost, tu su problemi same EU. Ali, taj *Otvoreni Balkan*, mislim da je to jedna pogrešna ideja i pogrešna priča.

Pomenuli ste Ukrajinu... Koliko je situacija u Ukrajini uslovila promjenu globalne politike? Koliko je uticala na dešavanja na Balkanu?

Na Balkanu – to ćemo tek da vidimo. Rat u Ukrajini je trenutno glavna tema svjetske politike i tu je opasnost da će biti Balkan marginalizovan, mislim da će to biti malo zaboravljeno područje. S druge strane, rat u Ukrajini kao da je podvukao one probleme koje je Balkan imao s ruskim uticajem. Kad sam upozoravao na porast ruskog uticaja prije par godina, i da je Rusija počela poslije aneksije Krima 2014. da širi svoj medijski uticaj – čovjek ispadne da je ludak, da je rusofob (što u mom slučaju nije istina). Imam dosta ruskih prijatelja, koji nijesu baš neki Putinovi ljudi. Vidi se vrlo jasno da je Vučićev režim povezan s Rusijom. Srbija je nažalost, država koja je mogla biti izvor nekakvog napretka i regionalne saradnje, ali je postala Trojanski konj ruske politike. Vidi se koliko je to porazno za BiH zbog mogućnosti podjele. Vidi se da je ovo što se dešavalo u Crnoj Gori povezano, mada ja ne tvrdim da iza svega što se dešava stoje ruski špijuni, naprotiv, ima dosta domaćih luđaka koji su spremni da se bore protiv svoje države, pa makar to bili i ministri i državni činovnici. Ono što sam rekao za Crkvu Srbije u Crnoj Gori, da su radili na tome da iskoriste prazninu, tamo gdje nije bilo drugih, da bi proširili svoj uticaj, to takođe na jednom drugom planu važi za Rusiju. Pogledajte medije. Koliko je televizija i TV stanica, internetskih portala osnovala ili podržava EU ili Amerika po Balkanu? Ne baš puno. Više 90-ih godina nego sad, jer Balkan više nije bio ničiji prioritet. Nije čudo što je Rusija povećala svoj uticaj. Iako dugoročno gledano mislim da će Balkan biti zona bez ruskog političkog uticaja. Ja ne pričam za kulturu i to. Ali, Balkan je regija đe Rusija vojno i

politički nema što da traži. To je jasno zbog neke evropske bezbjednosti i budućnosti. Taj ruski uticaj će se prije ili kasnije smanjivati sigurno.

Evropska komisija je nedavno predložila da Ukrajina dobije status kandidata za članstvo u EU. Na primjeru Zapadnog Balkana vidjelo se da među državama članicama ne postoji konsenzus o prijemu novih članica. Mijenja li ruska agresija evropsku nezainteresovanost za politiku proširenja ili Evropa na ovaj način bodri Ukrajinu i ukrajinske vojnike?

Mislim i jedno i drugo. Kao prvo, EU je otvorila pregovore s raznim državama. Vidite koliko to traje u mnogim slučajevima. Ali, jedan dio evropskih država, posebno recimo mi tamo u Srednjoj Evropi, koji smo bliži Ukrajini geografski, više smo upućeni u te probleme, mi imamo i mnogo više izbjeglica nego zapadne zemlje. Tu bi prije svega trebalo govoriti o Poljskoj, Češkoj itd. Kod nas stvarno postoji taj interes da se Ukrajina primi u EU, jednostavno mi smo već sad povezani mnogim vezama s Ukrajinom i to bi nama olakšalo ono što već sad postoji, razmjena ekonomska i kulturna itd. Sad se nažalost još više učvršćuju te veze zbog ogromnog broja izbjeglica. Znači, jedan dio evropskih država podržava taj stvarni ulazak, ne samo proces otvaranja kao neki simbol nade. Dok, tamo neke zapadne zemlje i dio njihovih političkih struktura, mislim da bi njima više odgovaralo da imamo još neki hladni rat, da država članica EU ima manje, možda ne bi ni nas danas primili. Ali, to ćemo još da vidimo. Mislim da se kod jednog velikog dijela evropskih političara povećao taj interes za Ukrajinu i neki su počeli da iskreno uvažavaju koliko se ta zemlja brani herojski. Tu je i uvažavanje ekonomskog potencijala Ukrajine za koji se oduvijek znalo što se tiče zemljoradnje, tu je i njihova ne baš zanemarljiva industrija i sve ostalo. Ukrajina je jedna važna zemlja i to je dobra vijest za Evropu da su počeli pregovori.

Što mislite, što je krajnji cilj Vladimira Putina?

Da se održi na vlasti, da ga neko ne ubije ili ne otruje. Ne znam da li on ima nekog bliskog čovjeka, kad pogledam njegove slike mislim da i nema. Ali, u politici možda i nema uvijek krajnjih ciljeva. On igra s više karata. Tu je

organizacija vlasti u Rusiji, izazovete rat, morate da kontrolirate to društvo. Sigurno vjerujem da ima planove koje liče na nekakvu obnovu Sovjetskog Saveza na drugi način, odnosno čisto nekog ruskog svijeta, proširenje ruske teritorije – kao što rekoh – mislim da igra s više karata. Možda i nema neki plan, jednostavno tu je pri kraju svog života i sad hoće još nešto veliko da napravi. I napravio je katastrofu. I to za Ukrajinu, za Evropu i za Rusiju. Pogledajte koliko ima ljudi koji su iz Rusije odmah pobjegli čim je napao Ukrajinu. U Pragu imamo demonstracije Rusa protiv Putina, imate hiljade i hiljade ljudi, hrabrih Rusa koji imaju porodice, kojim zbog tih aktivnosti prijetе velike probleme u Rusiji, ali uprkos svemu izađe recimo 5000 Rusa protiv Putina i to s radikalnijim parolama nego kad izađu Ukrajinci.

Kakva zima čeka Evropu?

Vidjećemo. Klimatski vjerovatno malo toplija. Ali, biće teško... Možemo pretpostaviti. Kod mnogih ljudi u Evropi može se pojaviti zasićenost situacijom u Ukrajini. U početku je bila velika solidarnost, onda kako traje rat ... to je slično kao za rat u Bosni i Hercegovini. Prvo, ljudi gledaju u nevjerici na TV ekranima, puca se po Sarajevu, to je jedan olimpijski grad, to je grozno, to je nemoguće. Onda se otkrivaju logori... tamo ljeta 1992. Ali kako je rat u Bosni trajao godinama, svijet je navikao i moralo se desiti nešto baš grozno, neki masakr poput Markala ili Srebrenice, da ljudi širom svijeta opet na trenutak obrate pažnju što se tamo dešava. Znači, tu će sigurno biti veća indiferentnost prema situaciji u Ukrajini i veći pritisci kao: hajde, neka se to nekako riješi, šta će nama to... to će biti pritisci na vlade, povećaćе se naravno cijene (već je poskupilo, videli smo to), biće problemi i s energijom itd. Znači, tu će biti ova zima, vidjećemo, ali biće dosta teško za sve nas. I biće teško za vlade svih država kako to objasniti građanima jer mnogi ljudi i u državama srećnijim, razvijenijim od država Balkana, nijesu svi prebogat, uzeli su razne kredite čekajući da naprave neku svoju životnu strategiju... i sad čak i ona niža srednja klasa može da ima probleme u vrlo sređenim državama, recimo Srednje i Zapadne Evrope, kamo li na Balkanu. Njihovo nezadovoljstvo i očaj mogu onda iskoristiti desničarske i populističke političke snage za svoje ciljeve.

RADOJE CEROVIĆ
KLINIČKI PSIHOLOG

Radoje Cerović je klinički psiholog, poslovni konsultant, stručnjak za psihologiju komunikacije. Diplomirao je i magistrirao psihologiju na La Sapienza univerzitetu u Rimu. Ima 18 godina iskustva u domenu poslovnog konsaltinga i treninga, poslovne, menadžerske i prodajne komunikacije.

Cerović je izvršni direktor *Communication Strategies & Consulting*, konsultantske kuće čiji ključni klijenti su u Italiji i drugim zemljama EU. Među najvažnijim klijentima su automobilske kuće (Peugeot, Citroen, Suzuki, Land Rover, itd), telekomunikacijske kompanije, farmaceutske firme, kao i javni sektor u Italiji i Crnoj Gori. Koautor je knjige „La nuova cultura aziendale“ (Nova poslovna kultura) izdate u Milanu (Franco Angeli editore, 2011).

Društvena klima u Crnoj Gori pogoduje mentalnim bolestima

Psiholozi u Crnoj Gori danas imaju posla, naročito klinički psiholozi. Donedavno je možda postojala određena zadržka, strah ili slične prepreke, ali čini se da su ljudi sve više spremni da potraže pomoć. Neka vrsta psihološke patnje i potrebe za podrškom prevazišla je mnoge od tih barijera, pa je potražnja za uslugama psihologa sad izraženija.

Važno je naglasiti da psihologija obuhvata širok spektar primjena, ali se često svodi na klinički, odnosno psihoterapijski rad. Ipak, postoje mnoge druge oblasti u kojima se psihologija primjenjuje – od institucionalne i korporativne komunikacije, preko marketinga i reklama, do sofisticiranijih metoda poput multikanalne komunikacije s korisnicima ili reorganizacije unutrašnje komunikacije radi unapređenja funkcionisanja kompanija.

U tom kontekstu, Crna Gora, kao država s velikim brojem malih i srednjih preduzeća, još nije u potpunosti prepoznala potencijal i benefite angažovanja psihologa u ovim oblastima. Ipak, primjećuju se određeni pomaci i veća otvorenost prema ovim temama.

Čime se i na koji način vi u psihologiji bavite nezavisno od samih kompanija, odnosno što vas najviše preokupira? Gdje je vaš fokus?

Moj trenutni poslovni fokus s profesionalne tačke gledišta je digitalna transformacija komunikacije. Riječ je o integraciji između digitalnih sistema informatike, softverskih rješenja i međuljudske komunikacije. Ovo se ne

odnosi samo na razmjenu informacija već i na uspostavljanje odnosa, kreiranje slike o sagovorniku i druge aspekte komunikacije. Danas postoje zanimljivi načini da se informatički podrže međuljudski odnosi, ne samo kroz slanje poruka, već kroz stvaranje dublje povezanosti.

S druge strane, moja lična oblast interesovanja je evolutivna psihologija – fascinantna disciplina koja povezuje psihološka saznanja s biološkim osnovama. Do nedavno se smatralo gotovo nemogućim da biološki faktori mogu objasniti psihološke procese. Međutim, danas jasnije prepoznajemo sličnosti između nas i genetski najrodnijih životinja, poput šimpanzi i bonobo majmuna. Ovo razumijevanje otvara novi uvid u ljudske instinkte, motivaciju, ponašanje i političke tendencije. Takva znanja pružaju ključ za dublje shvatanje ko smo, šta nas pokreće i kako funkcionišemo u društvu.

Prošlog mjeseca obilježavao se Međunarodni dan mentalnog zdravlja. Možemo li pričati o mentalnom zdravlju u Crnoj Gori ili je to i dalje tabu-tema i koliko često se javno govori o tome?

Iako se o mentalnom zdravlju u Crnoj Gori možda povremeno javno govori, situacija nije zadovoljavajuća i nije se značajno mijenjala. Mentalno zdravlje se oslanja na dva osnovna stuba: preventivne mjere koje podrazumijevaju mentalnu higijenu, zdrave stavove prema životu i podršku zdravog društvenog okruženja, te intervencije u slučajevima problema, koje pružaju prije svega psiholozi i psihijatri.

Međutim, crnogorska kultura sadrži elemente koji su, kako kažemo, „anksiogeni“ ili „depresogeni“. Ovi faktori otežavaju razvoj opuštenog i relaksiranog odnosa prema sebi, drugima i životu uopšte. Naša kultura, često usmjerena ka lišavanju i glorifikaciji asketizma, potiče iz istorijskih okolnosti, uključujući siromaštvo i ratove. Iako je takav stav imao svoju svrhu u prošlosti, danas značajno šteti mentalnom zdravlju, jer ne pruža prostor za relaksaciju i zadovoljstvo.

Takođe, jedna od karakteristika crnogorskog društva je i visok nivo nepovjerenja, uprkos percepciji da smo „južnjački“ srdačni i otvoreni. Mjerenja pokazuju da je prosječan Crnogorac otvoren i iskren samo prema nekoliko

ljudi, što je znatno manje od evropskog prosjeka. Sve ovo ukazuje na duboko ukorijenjene društvene obrasce koji nepovoljno utiču na mentalno zdravlje i ukazuju na potrebu za ozbiljnim promjenama.

Zašto je to tako? Zar mi nijesmo južnjaci?

Razlozi za ovakve obrasce u crnogorskoj kulturi povezani su s veoma specifičnim okolnostima koje su karakteristične za sve zajednice koje su prošle kroz ekstremnu nemaštinu i ratne uslove. Teški životni uslovi, poput siromaštva i nepovoljnih društvenih okolnosti, oblikovali su kulturu koja je u jednom trenutku morala da stvori vrijednost lišavanja. Plemenitim ili moralnim se smatralo odricanje od materijalnog i sposobnost izdržavanja oskudice. Na taj način, kultura je često glorifikovala one kojima „ništa ne treba“ i koji mogu da prežive i najteže okolnosti.

S druge strane, hedonizam bi u takvom okruženju mogao ugroziti stabilnost zajednice. Siromaštvo je bilo društvena realnost, a kolektivni ponos na to siromaštvo postao je način suočavanja sa životnim okolnostima. U vremenu kad su glad, bolesti i ratovi bili svakodnevnica, ovakvi obrasci ponašanja imali su svoju svrhu i logiku. Međutim, danas ovakav pristup postaje izuzetno nepovoljan za mentalno zdravlje.

Još jedna važna karakteristika ovog društva jeste duboko ukorijenjeno nepovjerenje i zatvorenost. Iako postoji percepcija da su južnjačke kulture otvorenije i srdačnije, istraživanja pokazuju drugačiju stvarnost u Crnoj Gori. Nepovjerenje prema drugima je dominantan obrazac, gdje je osnovni stav prema nepoznatima često negativan. Prema istraživanju UNDP-a, prosječan Crnogorac van najuže porodice vjeruje u potpunosti samo trima osobama, što je znatno niže od evropskog prosjeka.

Istorijski razlozi za ovakve društvene obrasce nijesu samo glad i nemaština. U prošlosti je otimačina često bila pitanje preživljavanja, a ne pohlepe. Nedostatak institucija kao što su sudstvo i policija dodatno je otežavao situaciju. Konflikti se nijesu rješavali pravnim putem jer takve mogućnosti nijesu postojale, što je nepovjerenje prema drugima učinilo gotovo nužnim.

Suprotno tome, evropske kulture, koje su razvijale funkcionalne institucije i pravne sisteme, gradile su odnose na osnovu pravila i povjerenja. Religija je u tim zajednicama takođe imala značajnu ulogu, postavljajući osnovne etičke standarde poput zabrane laži i krađe. Na kraju, regulisanje odnosa među ljudima zamijenila je vladavina prava, koja je zahtijevala postojanje kredibilnih institucija.

U Crnoj Gori, istorijski razvoj je tekao drugačije, što nas je ostavilo s nasljeđem u kojem povjerenje može biti rizično. Danas, međutim, društvo ima potrebu za potpuno drugačijim vrijednostima, poput nauke, kreativnosti, timskog rada i inovacija. Nažalost, kulturni obrasci još uvijek ne pružaju dovoljan podsticaj za ovakve promjene, što predstavlja značajan izazov za budućnost.

Samo da ne bude kao Ljekarska i ostale komore...

Bolje je imati nego nemati, u ovom slučaju.

Ove godine pet maloljetnika je oduzelo sebi život u Crnoj Gori. Da li bi to trebalo da bude alarm za državu, NVO sektor, medije, nepostojeće strukovno udruženje, odnosno pojedince?

Kad bi suicid u Crnoj Gori bio relativno rijetka pojava, mogli bismo zaključiti da se radi o statističkim odstupanjima koja su očekivana u malim populacijama. U velikim državama, statistike su obično stabilnije, dok su varijacije češće kod manjih brojeva. Međutim, realnost je da Crna Gora ima jednu od najviših stopa samoubistava na svijetu. Iako taj broj oscilira iz godine u godinu, fascinantno je što, iz nekog razloga, već godinama ne uspijevamo da u potpunosti prepoznamo ozbiljnost ovog problema.

Svake godine, izvještaji pokazuju koliko se ljudi ubilo u prethodnom periodu. Kad se taj broj podijeli s nominalnim brojem stanovnika, koji je često procijenjen na 620.000, rezultati ukazuju na stopu od oko 24 samoubistva na 100.000 stanovnika (prema podacima iz 2012. godine). Međutim, realan broj stanovnika Crne Gore vjerovatno je manji od ove procjene, što bi stopu samoubistava dodatno povećalo. U takvom slučaju, Crna Gora bi bila na drugom mjestu u Evropi, odmah iza Litvanije, i među prvih pet na

svijetu. Ipak, prema zvaničnim statistikama Svjetske zdravstvene organizacije, često smo rangirani znatno niže, na 40. ili nekom sličnom mjestu. Ovaj raskorak ukazuje na ozbiljne greške u izvještavanju ili obradi podataka.

Te greške, bilo da su rezultat nepažnje ili namjere, ponavljaju se iz godine u godinu. Nedavno je objavljeno da se Crna Gora danas nalazi na 12. ili 13. mjestu u svijetu po stopi samoubistava, što je i dalje alarmantno. Posebno zabrinjava podatak o visokoj stopi samoubistava žena, gdje smo rangirani među prvih sedam zemalja svijeta. Iako su samoubistva većinom „muška stvar“, podaci pokazuju da je kod nas stopa samoubistava žena neproporcionalno visoka.

Što se tiče maloljetnika, potrebno je ozbiljno analizirati podatke kako bismo utvrdili da li je broj samoubistava među njima u granicama statističkih varijacija ili predstavlja zabrinjavajući trend. Nedostatak uvida u ovako osnovne brojke postavlja pitanje kako možemo očekivati da imamo tačne podatke o složenijim problemima, poput broja ljudi s depresijom ili opsesivnim neurozama. Ovo su podaci koje bi bilo teško izmjeriti, ali sam broj samoubistava je relativno jednostavan za praćenje. Uprkos tome, neko očigledno čini ozbiljne greške u prikupljanju i interpretaciji ovih ključnih informacija.

Ko treba da se uključi u ovu priču? Govorimo i dalje o maloljetnicima...

Najlakše je reći da je potrebno uspostaviti neku strukturu podrške, poput angažovanja dječijih psihologa. Međutim, već imamo psihologe u svakoj školi. Problem je u tome što roditeljima nije objašnjeno da školski psiholog, zbog načina na koji je pozicioniran u sistemu, ne može da obavlja klinički rad. Njegova uloga nije predviđena za takvu vrstu podrške. S druge strane, domovi zdravlja su, u osnovi, psihijatrijske ustanove. U njima možete proći psihijatre čiji je pristup uglavnom farmakološki. Postavlja se pitanje da li je odgovarajuće rješavati ovako kompleksan problem samo antidepresivima za adolescente i maloljetnike – u to ozbiljno sumnjam.

Smatram da se radi o duboko sistemskom problemu, a jedan od manje očiglednih elemenata tog problema je katastrofalno stanje obrazovnog sistema. Naš obrazovni sistem oblikuje pojedince koji su jedni protiv drugih. U

njemu dominira nadmetanje i zlostavljanje, makar na simboličnom nivou, a nerijetko i fizičko. Takav sistem, svojom prirodom, stvara okruženje u kojem su stres i rivalitet neizbježni.

Školovanje kod nas je izuzetno stresno. Možda je uvijek bilo takvo, ali ranije su i drugi sistemi bili slični. Danas, međutim, nijedan segment školovanja ne podstiče saradnju i grupni rad, osim kao sporadičnu inicijativu pojedinaca. Sve je organizovano tako da učenici budu jedni protiv drugih. Svaka forma saradnje, poput pomaganja ili zajedničkog rada, percipira se kao nešto nelegitimno. Dodatno, u društvenoj sredini koja je izrazito hijerarhijska, važni su statusni simboli – ko je bolji, ko je ljepši, ko je jači ili čiji roditelji imaju skuplje automobile. Iako se slične pojave dešavaju i u drugim zemljama, kod nas ne postoji prostor za razvoj drugačijih vrijednosti.

Jedan od primjera problema u našem sistemu je praksa ocjenjivanja. Učenik koji savlada gradivo ne može da dobije ocjenu 5 jer je prethodno imao ocjenu 3. Ovakvo razmišljanje, nažalost, djeluje normalno, ali zapravo odražava sistem koji ne mjeri znanje, niti ohrabruje napredak. Umjesto toga, stvara se stresno okruženje u kojem jedna greška može da vas obilježi zauvijek, ostavljajući vas izloženim podsmijehu i kritikama bez mogućnosti ispravke. Takav pristup može da dovede do teških posljedica, naročito kod osoba koje su osjetljive i ranjive, do te mjere da osjećaju bezizlaznost i gube volju za daljom borbom.

Koje društvene okolnosti posebno uslovljavaju nastanak depresije kod ljudi?

Ima ih previše da bi se ovdje sve nabrojale, ali jedna od ključnih tema na kojoj radim i o kojoj sam počeo pisati knjigu jeste socijalno raslojavanje. Još prije dvadesetak godina, profesor Ričard Vilkinson i Kejt Pinket objavili su značajnu knjigu koja ukazuje na činjenicu da je socijalno ili socio-ekonomsko raslojavanje izvor, ili barem snažno povezano, s gotovo svim negativnim posljedicama, uključujući fizičko i mentalno zdravlje.

Raslojena društva karakterišu izražene hijerarhije, a Crna Gora je kroz istoriju bila suštinski egalitarna zajednica. Naš najbogatiji predstavnik, kralj Nikola, živio je u kući koja bi na Zapadu odgovarala domu malo imućnijeg

trgovca. Ono što nazivamo Dvor kralja Nikole ili Biljarda, zamišljeno kao simbol raskoši, u poređenju s evropskim dvorovima predstavlja neuporedivo skromniji prostor. Istorijski, crnogorsko društvo bilo je minimalno raslojeno, iako smo često hipertrofirali mikroskopske razlike, pridajući ogroman značaj titulama poput serdara i vojvode. U stvarnosti, razlika između serdara i najsiromašnijeg podanika bila je gotovo nepostojeća.

Prelaskom u komunizam, društvena jednakost se održala, gdje su i „superbogati“ živjeli u relativno skromnim uslovima, poput dvoiposobnih stanova. Međutim, raslojavanje je kasnije eksplodiralo, a mjerenje tih razlika, npr. džini-koeficijentom, pokazuje da nemamo precizne podatke o stvarnoj situaciji. Kao što ne možemo pouzdano izmjeriti ni broj samoubistava, tako ni raslojavanje ne bilježimo adekvatno. Ipak, realna situacija je vjerovatno mnogo ozbiljnija nego što to statistike pokazuju.

Jedan od dodatnih faktora koji utiče na društvo jeste koncept tzv. *indulgence*. On označava pritisak koji kultura vrši na pojedinca da se ponaša u skladu s njenim normama, bez slobode izbora ili prostora za kreativnost. Crnogorska kultura ima jedan od najnižih nivoa indaldžensa u Evropi, na nivou zemalja poput Ujedinjenih Arapskih Emirata. To znači da svaki aspekt vašeg ponašanja – od načina odijevanja, izgleda, frizure, do stavova i uvjerenja – nije vaše lično pitanje, već nešto što diktira kultura.

Ova vrsta nevidljivog zatvora teško da može pogodovati ni mentalnom zdravlju ni sreći. Pritisak da se misli, ponaša i osjeća na određeni način sputava individualnu slobodu, stvarajući nepovoljno okruženje za lični razvoj i zadovoljstvo životom.

Koliko efikasno zdravstveni sistem Crne Gore pruža podršku ljudima kojima je potrebna pomoć? Jasno je iz ovoga što ste do sad rekli...

To je gotovo retoričko pitanje. Tačno je da imamo psihijatre i da među njima ima stručnjaka koji su posvećeni svom poslu. Međutim, sama organizacija te službe podsjeća na pedesete godine prošlog vijeka. Na primjer, prvo idete kod ljekara opšte prakse, koji zatim prepisuje uput za odlazak kod specijaliste, itd.

Metode koje koristimo su zastarjele. Svake godine imamo tzv. Strategiju mentalnog zdravlja – dokument koji obično sastavi 3–4 psihijatra. Na osnovu ovakvih pristupa može se procijeniti zrelost jednog društva, posmatrajući njegov odnos prema zatvorima i ustanovama koje se bave mentalnim poremećajima.

Dovoljno je bilo, sve do prošle godine, pogledati kako izgleda Neuropsihijatrija u Kliničkom centru Crne Gore. S jedne strane, postoje nova odjeljenja – okrečena, lijepa, moderna – koja izgledaju kao da pripadaju savremenom svijetu. S druge strane, čim izađete u park, vidite objekat kojem se krov svakog trenutka može urušiti, a taj prostor nema nikakve veze s potrebama psihijatrijskih pacijenata. Kao da je taj dio infrastrukture simbol nezrelog društva, društva koje se prema svojim najranjivijim članovima odnosi s nemarom.

Slična stvar je bila i sa Dobrotom. Do prije 10 godina nijesu imali ni agregat, a prostor je taj koji često godišnje gubi struju.

Naravno. Znači, da je inače zdravstvo jedna vrlo zapostavljena oblast, da je unutar zdravstva mentalno zdravlje jedna posebno zapostavljena oblast, a kako stvari stoje u zadnje vrijeme ne bi me iznenadilo da i to što imamo ubrzo ne budemo imali.

Naišla sam na podatke koji pokazuju da prije pandemije korone, procjenjivalo se kako svaka osma osoba u svijetu ima problem s mentalnim zdravljem. Koliko je to uticalo na mentalno zdravlje ljudi i promjenu životnih navika?

Još uvijek pokušavamo da sagledamo i shvatimo razmjere posljedica, ali čini se da su one daleko veće nego što smo očekivali. Ti efekti su višestruki i ne svode se samo na izolaciju, usamljenost i frustraciju uzrokovanu boravkom u četiri zida. Moguće je da su neki od efekata i organski, jer postoji određeni broj ljudi kod kojih je virus izazvao oštećenje moždanog tkiva. Naravno, to nije slučaj kod svih, ali takvi primjeri postoje. Simptomi poput dekoncentracije, zbunjenosti i gubitka memorije postavljaju pitanje da li su uzrokovani isključivo psihološkim ili kombinovano psihofiziološkim faktorima.

I dalje pokušavamo da dođemo do odgovora, ali moram priznati da sam na početku pandemije očekivao određene negativne posljedice, iako ni približno ovakvih razmjera. Podcijenio sam koliko će biti teško suočiti se s tim izazovima.

Društvena kriza u Crnoj Gori je permanentna i traje gotovo tri-deset godina. Na koji način je to uticalo na mentalno zdravlje ljudi, naročito na mlade ljude s obzirom da evo djeca koja su rođena prije 15–20 ili 25 godina, maltene nikad nijesu živjeli u stabilnoj, da ne kažem normalnoj državi, ni u društvu koje ima stabilan sistem i stabilno funkcionisanje?

Mi smo, prije svega, krenuli s nepovoljne polazne tačke. Naše društvo je improvizovano, bez stabilnih institucija, bez jasno definisanog identiteta i bez mogućnosti da se kontrolišu čak ni osnovni društveni procesi. To je nekad bilo društvo raznih plemena, a nasljeđe tog perioda ne može se lako prevazići, naročito kad takvo društvo prolazi kroz totalnu dezintegraciju uzrokovanu ratovima, tranzicionim periodom i naglim socijalnim raslojavanjem.

Posljedice ovoga nijesu isključivo negativne. Na primjer, neka djeca su zbog okolnosti bila prinuđena da odu u inostranstvo, gdje su postigla značajne rezultate. Međutim, problem je što naša država ne pokazuje interesovanje za te ljude. Čak i nakon što smo postali nezavisni, malo ko je mario za to da li je neko postao doktor nauka, napisao knjigu ili zauzeo značajnu poziciju u nekoj instituciji – osim ako nije riječ o nečijem sinu ili osobi važnoj na lokalnom nivou.

Na kraju, umjesto da se prepoznaju i cijene takvi talenti, nekako smo jedva dočekali da ti „mozgovi“ odu, ne bi li ovdje ostalo više prostora za neke druge „mozgove“. Ovaj nedostatak systemske podrške i interesovanja za uspjehe naših ljudi u inostranstvu odražava duboko ukorijenjen problem odnosa prema obrazovanju, talentu i uspjehu.

Kakve individue i kakva društva se formiraju u društvima permanentne krize?

U suštini, postoje dva ekstremna efekta koja ljudi doživljavaju u stresnim situacijama. Prvi efekat se odnosi na osobe koje pod stresom doživljavaju unutrašnji kolaps, povlače se u sebe i ulaze u stanje anksioznosti, nemira i velike sklonosti ka depresiji. U tom stanju osoba postaje sama sebi najveći neprijatelj, što je sprječava da značajnije doprinese zajednici.

Druga grupa su ljudi koji su, statistički gledano, znatno rjeđi, ali koji u stresnim situacijama funkcionišu najbolje. To su osobe koje izazovi i teške okolnosti jačaju, izvlačeći iz njih najbolje.

Postoji i treća kategorija, koju čine oni koji u takvim uslovima nalaze profitorsku nišu. U tim situacijama antisocijalne ličnosti dolaze do izražaja. To su ljudi koji nemaju dovoljno empatije da bi ih brinulo kako se drugi osjećaju. Oni vrlo elegantno mogu da simuliraju emocije, ali u suštini prema drugima ne osjećaju ništa. Te antisocijalne ličnosti su oni koji znaju da „gaze preko leševa“ kako bi postigli svoje ciljeve.

U situaciji anomije, kad izostaju norme, pravila i čak kulturne ili tradicionalne vrijednosti, stvara se idealan prostor za takve osobe. U takvom društvenom okruženju, gdje su vrijednosti poput čojstva i junaštva odavno postale prazne floskule, oni koji ne osjećaju obavezu prema drugima imaju najviše prostora za djelovanje.

Što je s mladima u ovakvim društvima?

To je ono čemu svi svjedočimo. Ljudi se u ovakvim okolnostima često dijele u tri osnovne kategorije: one koji su srušeni pod pritiskom, one koji su pobjegli i one koji pokušavaju da pronađu neki polukriminalni način funkcionisanja. Naravno, ovo je veoma pojednostavljena podjela.

Da bismo u psihologiji mogli precizno govoriti o ovim pojavama, potrebni su nam psiholozi. Psihologija nije filozofija – ona se zasniva na brojkama, eksperimentima i dokazima. U ovom trenutku, sve što kažem o crnogorskom društvu, osim nekoliko tvrdnji koje imaju pouzdanu osnovu u dostupnim podacima, uglavnom se zasniva na podacima koje su prikupili drugi. Nažalost, mi sami često nemamo kapacitet da obezbijedimo te brojke, pa se oslanjamo na izvore izvana.

Sve ostalo, uključujući moje tvrdnje, predstavlja lično mišljenje koje ne mora biti ništa mjerodavnije od mišljenja bilo koga drugog. Upravo zbog svoje profesije, još manje bih smio tvrditi nešto za što nemam čvrste osnove.

Moja lična impresija, međutim, jeste da se reakcije na ovakve situacije sve više ekstremizuju. Ono što je najtužnije jeste da najbolje što imamo, naš najvredniji ljudski kapital, u takvim uslovima često ne vidi drugu opciju osim da napusti zemlju.

Možemo li reći da se crnogorsko društvo oslobodilo hipoteke devedesetih godina?

Ovo je vrlo interesantna tema o kojoj se često raspravlja. S tačke gledišta evolucione psihologije, naslijeđe divljačke identifikacije s nacionalnim i vjerskim simbolima, spremnost da se zbog njih prolije krv, predstavlja hipoteku koje se teško možemo osloboditi. To je duboko ukorijenjeni dio ljudske prirode, posebno izražen u ovim krajevima.

Nakon Drugog svjetskog rata vjerovalo se da je fašizam poražen i da su ekstremna desnica i nacionalšovinizam zauvijek srušeni. Međutim, posljednjih godina svjedočimo njihovom ponovnom jačanju, ne samo kod nas već i širom Evrope. Mržnja, identifikacija s vlastitom grupom u opoziciji prema drugima, spremnost na nasilje kako bi se „spasili“ pripadnici svoje zajednice, zajedno s prijetnjama, simbolima poput mrtvačkih glava i retorikom mržnje, postaju sve prisutniji.

Ovi obrasci su dijelom urođeni ljudskoj prirodi. Posebno su izraženi na ovim prostorima, gdje su često potpomognuti političkim manipulacijama. Odgovornost političke i liderske klase je da daju prostor i platformu onima koji zagovaraju razum, toleranciju i mir. Nažalost, političari često posežu za najlakšim putem – podsticanjem primitivnog, mrzilačkog sentimenta, jer je to jednostavno i ne zahtijeva intelektualni napor niti upravljanje emocijama. Puštanjem mržnje da se slobodno širi, stvara se ekstremizacija u društvu, gdje mržnja postaje izuzetno moćna emocija koja hrani ekstremno desničarske pokrete.

Sjećam se primjera iz Italije, gdje je ekstremna desnica nekad bila marginalna, ali je danas mnogo prisutnija. Jedan bilbord njihove organizacije prika-

zivao je samo jednu veliku riječ: „Bijes“. Prema kome? Prema čemu? Razlog nije ni bio važan. Cilj je bio usmjeriti frustraciju, bijes i osjećaj nemogućnosti prema prvom dostupnom objektu. Ovo je mehanizam koji smo već vidjeli devedesetih godina, a sad ga ponovo možemo prepoznati u drugačijim oblicima, ali sa sličnom suštinom. Mržnja je lako upotrebljiva i moćna, ali njene posljedice su uvijek iste – destruktivne i opasne za društvo.

Početkom devedesetih dio ljudi je bio u zabludi da brane neku Jugoslaviju. Kad su krenuli svi ratovi, mislim da su sve te zablude pale u vodu i bilo je potpuno jasno i koji su motivi, koji su mehanizmi, i koji su bili stubovi unutra srpske nacionalističke politike: srpska crkva, vojska, SANU itd. Mislim da se Crna Gora zvanično izvinila, mislim da je prvi bio gospodindin Branko Lukovac koji se izvinio, posle toga Đukanović, a Crna Gora je početkom devedesetih imala neke ljude koji su se empatično stidjeli u momentu agresije na Dubrovnik... Kako je moguće nakon trideset godina da nismo oblikovali istinu i dali joj puni legitimitet i nastavili da se stidimo, nego obnavljamo, ne mi, ali eto grupacije obnavljaju tu vrstu retorike, pojačavaju simboliku... Što se desilo? Gdje je stid? Gdje je sram, poštenje, empatija?

Pred političkim interesom, sve moralne kategorije djeluju nevažno i sitno. Geopolitički interesi, moć i novac često potiskuju te vrijednosti, a u realnoj politici one se potpuno gube. Razlog za to je što kao društvo nismo odradili osnovni zadatak – nismo stvorili prosvijećenu i intelektualnu klasu ljudi. Nismo bili sposobni za to, ili smo bili zaokupljeni drugim političkim i ekonomskim interesima. Naš obrazovni sistem, kulturna politika i ostale institucije nису ozbiljno radile na ovome.

Sve što je postignuto u tom smjeru bili su *ad hoc* pokušaji, bez strateškog pristupa. Ovde ne govorim samo o afirmaciji nacionalne svijesti, već o afirmaciji vrijednosti kao što su tolerancija i multinacionalnost. Jedna zdrava ljevica, koja je u stvari tekovina Evrope, nikad nije zaživjela kod nas. Pobjeda nad fašizmom, na kojoj Evropa temelji svoju današnju egzistenciju, nije kod nas dovela do razvoja svijesti o tome što je ljevica, što je tolerancija, što znači multietničko društvo i koliko je važna vladavina prava.

Naša politička elita kroz istoriju nije razumjela te vrijednosti, a trenutna vlast ih još manje razumije. Trenutna vlast samo je iskoristila taj nedostatak svijesti. Ona je uspješno iskoristila frustraciju i bijes masa, našla način da taj balon napuni i otvori ventil kroz koji taj bijes sad izlazi, bez ikakvog nastojanja da se usmjeri ka stvarnom društvenom napretku.

Jesu li ljudi svjesni da u jednom momentu može da padne krv koja će da bude na njihovoj savjesti? Kako ti ljudi idu da spavaju?

Siguran sam da veliki dio tih ljudi odlazi na počinak s osjećajem ponosa, uvjereni da su na nekoj „svetoj misiji“ koja će konačno pokazati bezbožnicima, naslijeđu komunizma i Đilasovim sljedbenicima, što je prava istina. Kad ste okruženi jednom vrstom razmišljanja, to za vas postaje apsolutna istina. U takvom okruženju pokušaji da se istorijskim činjenicama dokaže suprotno često postaju uzaludni.

Najveći problem ovdje je identitetska politika koja nas neumitno vodi u ćorsokak. Dok ne shvatimo značaj građanskih vrijednosti, tolerancije, multinacionalnosti, vladavine prava, jednakih šansi i meritokratije, nećemo naći izlaz. Moja nacionalna pripadnost je Crnogorac, ali to za mene nije najvažnija odrednica. Više bih volio da se identifikujem kao zagovornik otvorenog društva, tolerancije i sistema u kojem se doprinos pojedinca vrednuje po zaslugama. Kad bi se takav sistem uspostavio, korist bi imali svi – Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci i ostali.

Problem nastaje kad se držimo zastava, boja i simbola, jer je mržnju lako potpiriti mržnjom. Velikodržavni projekti iz Srbije, iako legitimni iz njihove perspektive, postaju opasni za nezrela društva poput našeg, koja pod takvim pritiskom reaguju eksplozivno, poput baruta.

Nezrela društva ne mogu odgovoriti kontranacionalizmom, već jedino izdizanjem iznad tog nivoa i građenjem multinacionalnog identiteta. Nažalost, to je izuzetno složen proces. Danas na sceni imamo partije koje simuliraju nenacionalni ili građanski karakter. Iako ne vjerujem u autentičnost tih tvrdnji, svako takvo nastojanje, makar i simulirano, predstavlja pozitivan korak za crnogorsko društvo. Ono što Crnoj Gori

treba nije podjela na „ovo“ ili „ono“, već ideja koja će uključivati i jedno i drugo, te stvarati nešto iznad toga.

Nažalost, u posljednjim godinama razvili smo veoma sofisticirane mehanizme manipulacije takvim težnjama. Koliko god to bilo zabrinjavajuće, činjenica da se makar simulira potreba za građanskim vrijednostima ukazuje na to da društvo traži takve ideje. Ostaje da vidimo hoće li ih istinski pronaći.

Ako sutra dođe do sukoba, da li će svi jednako biti krivi?

Nacionalizam koji teži osvajanju tuđe teritorije, negiranju identitetskih, vjerskih i nacionalnih prava drugih, te prisvajanju njihovih obilježja, nije isto što i nacionalizam u patriotskim razmjerama. Potonji ne teži teritorijalnom širenju, uticaju niti dominaciji, već se zasniva isključivo na zaštiti sopstvenog identiteta. Crna Gora nikad nije imala kapacitete za ozbiljne osvajačke ambicije, ne zato što je posebno moralno uzvišena, već jednostavno zbog realnih ograničenja. Stoga, svaki oblik crnogorskog nacionalizma koji postoji u strateškom smislu, ograničen je na očuvanje identiteta.

U crnogorskom društvu ne postoji organizovani pokret niti partija koja bi se mogla opisati kao ekstremna nacionalistička desnica s ciljem potiranja drugih nacija. Takve pojave su, u najboljem slučaju, rijetki pojedinačni primjeri. Međutim, pod trenutnim pritiscima, postoji bojazan da bi se nešto slično moglo razviti. Ne bih volio da do toga dođe – da se stvori ekstremna desnica, nacionalistička ili šovinistička svijest.

Nažalost, mladi ljudi koji nisu svjedočili dešavanjima iz 90-ih godina često nemaju ni osnovno razumijevanje istorijskih događaja. Tome doprinosi činjenica da su naše istorijske knjige toliko konfuzne da čitaoci ne mogu povezati uzroke i posljedice, niti razlikovati činjenice od pretpostavki. Time smo izbjegli suočavanje s neprijatnim temama, ali smo mladima uskratili znanje o tome šta su nacionalizam i fašizam. Bez adekvatnog obrazovanja u tom smislu, oni ostaju neinformisani i podložni manipulacijama, što može imati ozbiljne posljedice za budućnost.

Moje pitanje je bilo: kako je moguće da mladi u Crnoj Gori danas, razgovarala sam sa više mladih osoba do 23, 24, 25, 26... kako ne mogu da kontekstualizuju današnja dešavanja?

Nacionalni identitet je vrlo opasna stvar jer pruža široke mogućnosti za manipulaciju. Oni koji vas pritiskaju da se izjasnite o svom identitetu to rade upravo koristeći nacionalni identitet kao osnovu. Oni su ponosni na svoj identitet i doživljavaju sve što dovodi u pitanje njihovo viđenje, poput prava na samoopredjeljenje neke teritorije ili zajednice, kao neprijateljski čin.

Za primjer možemo uzeti Španiju. Za Španca iz Madrida, ono što se događa u Barseloni doživljava se kao ekstremni nacionalizam. On vjeruje da su stanovnici Barselone Španci i da treba da ostanu Španci. S druge strane, za stanovnika Barselone takvo insistiranje je nepodnošljivo – on se osjeća kao da je u kavezu. Međutim, za razliku od našeg prostora, Španija je razvila određeni „pakt dobrostanja“, gdje se dopušta afirmacija lokalnog identiteta unutar određenih granica. Time se stvara mogućnost zajedničkog napretka, gdje regije poput Baskije nisu više siromašni, nerazvijeni krajevi, već mjesta koja tolerišu nacionalne tenzije jer zajedno teže boljem društvu.

Postavlja se pitanje: kako riješiti ovo klupko u kojem svako insistira na svom identitetu? Ulazak u Evropsku uniju i integracija u naprednije sisteme razmišljanja, uz razvijanje vladavine prava, omogućavaju da se takvi sukobi stavljaju ad acta. Time se smiruje potencijal za konflikte, koji u suprotnom gotovo neizbježno dovode do krvoprolića.

Međutim, moramo priznati i sopstvene propuste. Crnogorski nacionalni identitet nikad nije bio potpuno oslobođen od sjemena iz kojeg se može razviti šovinizam ili ekstremizam. Primjeri poput Dubrovnika jasno pokazuju da to nije bio isključivo velikosrpski projekat – Crna Gora ima svoj dio odgovornosti. Stavljati crnogorski nacionalizam na istu ravan s genocidnim ideologijama koje su izazvale ratove devedesetih godina, međutim, apsolutno je besmisleno. Takve ideologije su negirale očigledne genocide i opstaju i danas na simbolima i retorici tog vremena.

Ipak, komunikacijski, takva izjednačavanja su moguća. S dobrim PR-om i efikasnom manipulacijom medijima, moguće je oblikovati percepciju na način koji odgovara određenim interesima, bez obzira na istorijsku i moralnu istinu.

Kad dom gori, brzo se skupe sve informacije...

Paradoks je da se crnogorski kulturni identitet najviše razvija kad gori. Ako ne bi goreli, ne bi nam padalo na pamet.

Protekle dvije godine bile su burne, po crnogorski narod bolne, ponižavajuće. Desio se Zakon o crkvama i vjerskim zajednicama, desio se Belveder, desio se Temeljni ugovor. Cetinjski manastir kao i sve ostalo prepisano je na crkvu druge države, sušedne države. Crnogorci su oslobođeni od svega, ništa više nemaju. Bukvalno ništa. Kako treba da se osjećaju? Postoji li u društvu granica, odnosno nivo kapaciteta za prihvatanje promjena, nešto poput onoga što se u hemiji naziva stepenom zasićenja? Prepoznaje li psihologija tu granicu?

Postoji. Postoji sposobnost da mi idemo kroz neki proces transformacije, gdje nešto što ima jednu granicu, ono što se zove održivi razvoj ili održiva transformacija. Čim vi pređete, čim izađete iz toga, sistem se ruši. Sistem se ruši. Ne možete da se mijenjate većom brzinom nego što ste sposobni u datom trenutku. Svaka promjena je stres. I stres u jednom trenutku biva dobar, divan, super, izazov, sve veći, veći... U jednom trenutku on postaje toksični stres. Mi danas imamo (ili već godinama živimo) u jednom ritmu transformacije, a kamo sreće da su to neke transformacije usmjerene ka nekom boljitku. Konstantne unutrašnje transformacije za koje ne znamo tačno koji će ishod imati, ali koje stvaraju taj neki nivo toksičnog stresa. Trenutak u kome je sama egzistencija, bez potrebe da imate nekih posebnih problema, stresna je. Izađem na ulicu, odem u prodavnicu to mi je stresno. To je momenat crvenog alarma, to je momenat u kome velika količina ljudi jednostavno ne mogu više da istrpe frustracije i pucaju.

Ljetos se desila nezapamćena tragedija na Cetinju. Crnogorsko društvo je doživjelo šok. Međutim, ono što je primijećeno na društvenim mrežama: pojavili su se veoma neprimjereni komentari. Kako gledate na te reakcije? Krajnje je neprirодно likovati nad bilo čijom tragedijom, a ovo je tragedija u kojoj su stradala i djeca, gdje je stradalo deset ljudi. Kakav je profil čovjeka koji je u stanju da likuje nad tim?

Kao što sam ranije rekao, svaka moralna i etička norma blijedi u situacijama borbe za moć. Borba za moć je duboko ukorijenjena ljudska potreba. Bez obzira na čvrste stavove koje neko može imati, pred mogućnošću da dosegne moć, ti stavovi često nestaju. To je onaj *Makbet efekat*, gdje Makbet gubi razum pod pritiskom vlastite potrebe za moći, posebno ako je ta želja bila frustrirana godinama.

Društvene mreže danas predstavljaju izuzetno moćan instrument u toj borbi za vlast i uticaj. Ono što često vidimo na društvenim mrežama nije izraz pojedinačnih stavova, ili je to samo u vrlo maloj mjeri, već su to stavovi oblikovani od strane organizovanih grupa komentatora. Ti komentatori djeluju koordinisano, usmjeravajući javni dijalog u pravcu koji odgovara njihovim interesima i koristi. Njihova aktivnost nije spontana, već strateška – društvene mreže postale su alat komunikacije i oružje u modernim političkim sukobima. Ovaj oblik djelovanja poznat je kao hibridni rat. Komentari koje vidimo nakon određenih događaja samo su jedan od mnogobrojnih primjera upotrebe ovog oružja. To nije rezultat slučajnih pojedinačnih mišljenja, već dio šire strategije koja koristi društvene mreže kao platformu za oblikovanje javnog mnjenja i manipulisane percepcijama u borbi za moć.

Primjetno je aktiviranje određenih mreža i načina funkcionisanja. Posljednje tri godine, odnosno od perioda litija, uhvatila sam pojedinačne mreže, odnosno određene mim-stranice, kao i kontinuitet odnosno sinhronizovanost njihovih objava. Ukoliko recimo vi danas date neku objavu koja ne odgovara toj populaciji, to nije jedan komentar na mim-stranici: tu kreće odjednom 15–20 profila, a vidljivost im je najviše oko 15.000 pratilaca, koji sinhronizovano kreću u roku od tri minuta. Što je to bilo?

To je koordinacija i strateško ratovanje. Pretpostavljam da je jedina država koja je zvanično uvela ovakvu doktrinu, i to nije krila, već je jasno predstavila u javnim dokumentima, Rusija. Ove forme djelovanja dio su njihove vojne doktrine. Ne isključujem da će se i mnoge druge države, ako već nisu, organizovati u tom pravcu. Međutim, za sad znamo da je Rusija zvanično prihvatila ovaj način ratovanja. Naravno, nakon toga, negiranje bilo kakve odgovornosti za manifestacije na terenu postaje sastavni dio strategije – nikad se ne priznaje direktna odgovornost.

U političkom dijalogu ovo se može lako uočiti. Neistomišljenici često postaju meta organizovanih napada, izloženi najgorim uvredama, prijetnjama i pokušajima diskreditacije. To je tehnika ućutkivanja, koja stvara atmosferu straha. U jednom trenutku, većina ljudi zaključuje da je bolje ćutati jer se situacija čini neizdrživo toksičnom i prevazilazi sve granice normalnih rasprava.

Takvi napadi nijesu ograničeni samo na političke teme, već uključuju i seksističke, mizogine, nacionalne i druge oblike uvreda. Međutim, često zanemarujemo manje očigledne manifestacije specijalnih ratova. Na primjer, tokom pandemije koronavirusa bili smo izloženi koordinisanoj „artiljeriji“ antivakcerskih, antinaučnih i antimedicinskih informacija. Iako postoje ljudi s bizarnim stavovima i teorijama zavjere, količina i organizovanost tog sadržaja ukazuju na nešto mnogo šire. To nije bio samo izraz pojedinačnih uvjerenja, već sistematska proizvodnja i distribucija dezinformacija, što jasno govori o strateškoj pozadini takvih kampanja.

Mi smo imali premijera antivaksera i pola Kliničkog centra... što je mnogo strahotnije. Ti ljudi su položili Hipokratovu zakletvu...

Poenta je da je malo vjerovatno da se sve to dogodilo slučajno, samo zato što je premijer imao takve stavove. Premijer je bio samo dio mnogo šireg, organizovanog i strateškog antinaučnog pokreta. Taj pokret je, u određenoj mjeri, bio i klerikalno usmjeren, ali je njegova djelovanja prevazilazila granice klerikalizma. Riječ je o međusobnoj saradnji različitih interesnih grupa.

Na primjer, u Srbiji svakodnevno na televiziji, pored drugih kontroverznih figura poput Šešelja na kanalima kao što je *Hepi*, imamo i ljude poput Nestorovića. On se ističe svojim bizarnim i, na momente, šizofrenim idejama o nauci i medicini. Iako nemam razloga da sumnjam da je Nestorović kao pedijatar možda bio dobar ljekar, ono što promovise na medijima nije rezultat njegove stručnosti ili slučajne gluposti. Neko s bizarnošću ili neznanjem sam po sebi ne dobija toliki prostor u javnosti.

Njegovo konstantno prisustvo u medijima nije slučajno – to je jasan pokazatelj da je nekome u interesu da on bude glas koji objašnjava građanima Srbije određene stavove i ideje. To ukazuje na širu stratešku kampanju, koja koristi takve figure kako bi oblikovala javno mnjenje i podržala određene interese.

Da taj čovjek, Šešelj, Vulin, Raković...

Šešelja i Vulina znamo zašto drže – njihova uloga je očigledna. Ali Nestorović je interesantan slučaj. On je dio šireg korpusa antinaučnih, antimedicalinskih i generalno – antiprosvjetiteljskih narativa. Taj korpus je usmjeren prema publici koja prati određene medije, sluša specifičnu vrstu muzike i prati rijalitije koje proizvode kanali poput *Pinka*. To je publika koja traži takve sadržaje. Oni ne žele istinu, ne žele suočavanje s realnošću, niti komplikovane ideje. Nestorović se savršeno uklapa u taj okvir.

Njegova uloga u medijima nije slučajna – on je dio specijalnog rata. Strategija je jednostavna i izuzetno efikasna. Ako želite da oslabite neku državu, ne morate koristiti oružje ili metke, koji su skupi. Dovoljno je ubijediti ljude da se ne liječe. Oni će sami od sebe umirati. Nijeste im direktno ništa uradili, ali posljedice su iste.

U Crnoj Gori trenutno imamo dramatično niske nivoe vakcinacije, ne samo protiv kovida, već i protiv klasičnih zaraznih bolesti. To nas dovodi u situaciju gdje u narednim godinama možemo doživjeti masovne epidemije i ozbiljne zdravstvene krize. Ko je kriv za to? Odgovor leži u toj koordinisanoj antinaučnoj kampanji, koja uspješno manipuliše javnim mnjenjem i podstiče ljude da odbacuju medicinska dostignuća i naučne preporuke. Rezultati takvih strategija mogu biti katastrofalni.

Pomenuli i seksističke izjave... Vratila bih se na period iza 30. avgusta 2020. Posljednjih godinu dana to je stalo, ali jednu godinu dana smo bili svjedoci nestvarno ružnih, opskurnih komentara i karikatura pravljenih na račun žene iz javnog života. Mislim, nije baš Crna Gora društvo gdje se na taj način pričalo o ženi. Što se desilo? Interesantno da se opet najviše komentarisalo za ženama koje su iz partija koje sebe definišu kao suverenističke.

Svaka ekstremna desnica koristi različite oblike govora mržnje, a posebno je izražen onaj usmjeren prema ženama. Klerikalno ekstremna desnica, koja funkcioniše kroz strogu hijerarhijsku strukturu, bazira se na jasnoj podjeli na one koji su iznad i one koji su ispod. Duboko vjerujem da patrijarhalni klerikalni sistemi osjećaju ozbiljan strah od moći žena. Ta moć dolazi iz slobode žena.

Primjer Irana to jasno pokazuje. Po cijenu ubijanja, po cijenu ekstremnog nasilja, patrijarhalni sistemi nastoje kontrolisati moć žena. Ta moć se simbolično ispoljava u trenutku kad žena skine veo, zaveže kosu, ili napravi odlučan korak. Ti činovi imaju ogromnu biološku i komunikacijsku snagu – pogled, glas, korak žene koja je svjesna svoje slobode i moći izazivaju strah u takvim sistemima. Patrijarhalni režimi to ne mogu ignorisati, i zbog toga izmišljaju bezbroj dogmi i pravila kako bi ograničili ženama pravo na izbor, pravo na pojavljivanje i pravo da osjete i iskažu vrijednost svog pola.

Zašto se to radi? Odgovor je jednostavan. Dijeliti moć s nekim ko je možda prirodno moćniji od vas predstavlja prijetnju. Patrijarhalni sistemi nastoje zadržati dominaciju upravo tako što sputavaju žene i njihovu slobodu, jer znaju da u jednakim uslovima ta ravnoteža moći može lako biti poremećena.

Zar to nije privilegija?

Dijeliti moć nikad nije privilegija, jer mi smo vrsta koja je pohlepna za moći. To nije karakteristika samo našeg podneblja – ljudska vrsta uopšte je takva. Genetski smo 1,8% različiti od šimpanzi, a šimpanze su patrijarhalna, nasilna, kontrolišuća i politički klijentelistička vrsta. Najdominantniji

šimpanza nije onaj fizički najjači, već onaj koji zna kako da dijeli usluge s grupom najjačih, obezbjeđujući njihovu podršku za svoju dominaciju – gotovo kao da imaju političke partije.

S druge strane, naši drugi najbliži rođaci, bonobo majmuni, predstavljaju potpuno drugačiji model. Oni su ekstremno mirna, egalitarna i matrijarhalna vrsta. Kod njih postoji vrlo malo hijerarhije, nema nasilja, a ženke su te koje imaju ključnu ulogu u održavanju reda, iako često nema potrebe za intervencijama. Kao ljudska vrsta, mi dijelimo sličnosti i s jednim i s drugim modelom. Duboko vjerujem da se nalazimo na spektru između šimpanzi i bonoba, i da istorijski i društveni uslovi utiču na to u kojem pravcu se razvijamo.

Istorijske okolnosti Balkana – ratovi, migracije, epidemije i konstantni stres – pogodovala su razvoju modela sličnog šimpanzama, gdje dominiraju patrijarhalne i nasilne strukture. Suprotno tome, ako pogledate Island, djeluje kao potpuno druga planeta. Island ima najveći PC-indeks (miroljubivosti i jednakosti), a njihovo društvo se zasniva na uvažavanju, gdje žene imaju značajnu ulogu u odlučivanju. S naše balkanske tačke gledišta, to izgleda kao matrijarhat, iako nije – žene su jednostavno ravnopravne i veoma uvažene.

Nažalost, mi se suočavamo s budućim problemom zbog eliminacije ženskih fetusa. Za pet do šest godina možemo očekivati značajan disbalans u korist muškaraca u reproduktivnom dobu. Istorijski gledano, periodi disbalansa u korist žena donijeli su ekonomski i kulturni procvat, poput onih poslije velikih ratova kad su muškarci masovno ginuli. Međutim, mi nemamo istorijski presedan koji bi nam pokazao što se događa kad postoji disbalans u korist muškaraca. Sve teorijske pretpostavke ukazuju na to da bi posljedice mogle biti katastrofalne.

Tokom litija gledali smo djecu u prvim redovima. Majke s malom djecom. Da li je riječ o zloupotrebi djece u političke svrhe i na koji način se to sutra odražava na dječiji razvoj? Bili smo svjedoci snimaka gdje djeca pjevaju opskurne pjesmice...

Razvili smo veoma sofisticirane sisteme za prepoznavanje kršenja ljudskih prava, govora mržnje i sličnih pojava. Međutim, u okviru tih sistema

religijskim grupama često se daje poseban status. Ako vjera nalaže određeno ponašanje, osoba može biti izuzeta iz opštih pravila. Na taj način priznali smo pravo na religijsko uvjerenje, ali smo istovremeno dali vjerskim organizacijama, koje su vjekovima bile majstori manipulacije ljudskom psihom, daleko veći prostor nego što bi jedno moderno građansko društvo smjelo dozvoliti.

Ovo nije samo naš problem – mnoge evropske države uradile su isto. To se opravdava kao dio korpusa ljudskih prava. Međutim, kad se u okviru tog prava, na primjer, politička partija posluži djecom za određenu kampanju, međunarodne organizacije poput UNICEF-a brzo će reagovati osudama i sankcijama. Ali, ako isto to dijete hoda pored magistrale noseći ikonu, to se smatra vjerskim obredom. Činjenica da je taj obred u suštini politička manifestacija potpuno se zanemaruje.

Štoviše, mediji često dodatno glorifikuju takve događaje, prikazujući ih ne samo kao vjerske, već kao tekovine ljudskih prava i sloboda. To se predstavlja kao iskorak u ljudskim pravima, iako je to zapravo opasan presedan.

Sve moderne metode manipulacije ljudskom psihom, poput društvenih mreža i reklama, samo su „glazura na torti“. Osnova te manipulacije postavljena je kroz vjekove religijskim učenjima. Religijska dogma, svete knjige i način na koji su religije organizovale komunikaciju s vjernicima predstavljaju priručnik za manipulaciju.

Zato je od ključne važnosti da vjera ostane isključena iz političkog života. Kad se religija koristi kao političko oružje, borba postaje neravnompravna – borba „šutog s rogatim“. To je ono što je učinilo da nekadašnji sekularni Iran poklekne i postane izuzetno retrogradna država. Isto se dogodilo mnogim državama Bliskog Istoka, a postoji realna mogućnost da se nešto slično dogodi i u Evropi, ukoliko ne budemo oprezni.

Uvažavanje prava na vjeroispovijest svakako je važno, ali je sasvim druga stvar davati prostor metodama vjerske manipulacije u zvaničnom diskursu, medijima i politici. To predstavlja izuzetno opasnu praksu s dalekosežnim posljedicama.

To se sve ovdje desilo, plus Crkva Srbije nam je kadrirala preposljednju vladu. Mi smo otišli više stepenika ispred drugih.

Na ovo je teško dati komentar, jer je situacija više nego očigledna. Čak i za one koji su ekstremno orijentisani u korist ovakvog pristupa, jasno je da je riječ o nečemu što je politički nelegitimno i predstavlja kolosalnu manipulaciju. Nadam se da su posljednjih nekoliko godina dovele do toga da barem dio ljudi shvati prirodu ovih postupaka i njihovu političku instrumentalizaciju.

Međutim, realnost je takva da, prebacujući kanale danas, gotovo u svakom trenutku nailazite na sadržaj koji uključuje neku formu religijskog simbola, sveštenika ili sličnog. Nema načina da izbjegnute ovakve prikaze, bez obzira na to koji provajder koristite. Ovo je ozbiljan signal i zahtijeva reakciju građanskih društava i svijesti. Svi koji poštuju vjeru, ali smatraju da ona ne treba da dominira političkim i društvenim životom, morali bi se prema ovome jasno odrediti.

Hoćemo li biti sposobni da reagujemo, da se organizujemo i postavimo prema ovom fenomenu, ostaje otvoreno pitanje. To zahtijeva ne samo svijest, već i koordinisano djelovanje, što je, nažalost, i dalje neizvjesno.

Gdje mislite da je krenula Crna Gora? Gdje možda stigne?

Prema istraživanjima CEDEM-a, većina građana Crne Gore nikad nije imala negativniji stav prema pravcu u kojem ide država. Čak i oni koji su politički istomišljenici trenutne vlasti smatraju da se država kreće u pogrešnom pravcu. Ovaj paradoks ukazuje na duboko nezadovoljstvo u društvu.

U državama s razvijenom demokratskom svijesti, ovakvo nezadovoljstvo obično motiviše građane da se organizuju i političkim djelovanjem pokušaju preusmjeriti tok. Međutim, u Crnoj Gori često se ide iz jedne krajnosti u drugu – ili potpuni nedostatak inicijative, ili težnja ka iluziji da smo već postali potpuno evropska država. Krična masa za promjene unutar Crne Gore jednostavno ne postoji. Svaka šansa za njeno formiranje dolazi spolja, a ne iznutra.

Dodatni problem leži u nedostatku intelektualnog i stručnog kadra. Nemamo dovoljno eksperata za formiranje prave ekspertske vlade, a i kad bismo ih imali, suočavamo se s duboko ukorijenjenom sujetom. U Crnoj Gori je teško prihvatiti da neko može biti bolji od drugih, što dodatno otežava imenovanje istinskih stručnjaka na ključne pozicije.

Svojevremeno sam predložio inicijativu da se u crnogorskim školama uvede *hall of fame* – mjesto gdje bi đaci mogli vidjeti imena i uspjehe istaknutih bivših učenika te škole. Takav sistem postoji u američkim i britanskim školama. Cilj bi bio podstaći ponos i motivaciju kod mladih, da vide da su iz njihove škole potekli značajni pisci, naučnici, političari, sportisti. Nažalost, taj prijedlog je odbijen uz objašnjenje da bi to izazvalo sukobe – ko je važniji, čiji preci su značajniji. To odražava duboko ukorijenjeno odbacivanje meritokratije.

Ilustrativan je primjer inženjera Bojića iz Lipova, koji je bio dio tima na programu *Apolo* i učestvovao u slanju ljudi na Mjesec. Iako je izrazio želju da se sahrani s kamenom iz svog rodnog mjesta, njegova škola nema nikakav podsjetnik na njegovo dostignuće. Zamislite koliko bi mladih bilo inspirisano da vide njegovo ime i saznaju za njegove uspjehe.

Nažalost, mi kao društvo ne prepoznavamo i ne cijenimo uspjehe svojih ljudi. Meritokratija nije samo problem političke elite, već i našeg društva u cjelini. Umjesto da podržavamo uspjeh i izvrsnost, često ih preziremo, što nas sprječava da ostvarimo istinski napredak.

Mislite li da smo kao društvo bili zdraviji ili bolesniji, svejedno, devedesetih ili danas?

Mislim da danas nismo ni zdraviji ni bolesniji nego što smo bili, ali razlika je u tome što je ta „bolest“ devedesetih imala platformu da postane očigledna, vidljiva i uticajna. Ekstremno desničarska, nacionalistička i mrziteljska svijest bila je tad prisutna, a i dalje je s nama. To je nešto s čim moramo da računamo, ne samo u prošlosti, već i u budućnosti. Oslobođanje od takvih ideologija neće biti lako, jer to nije samo političko pitanje – to zahtijeva dugotrajnu reedukaciju i, moglo bi se reći, pripitomljavanje tih ideologija.

Tad smo bili bolesni jer je ta bolest bila jasno vidljiva u medijima, politici i svim porama društva. Mislili smo da smo je porazili, da su ti ljudi „mrtvi“ i da se ta ideologija povukla. Međutim, sad vidimo kako se „zombiji“ vraćaju iz grobova. Ponovo mašu simbolima, prijete, dolaze na fudbalske utakmice, šireći iste poruke mržnje.

Kao u filmovima o zombijima, njihov povratak je teško zaustaviti. Oni dolaze u talasima, horde za hordama, i predstavljaju stalni izazov za društvo. Naša borba protiv ovakvih ideologija nije završena – ona zahtijeva upornost, svjesnost i dugoročne napore da se suprotstavimo njihovom uticaju.

Mislite li da će se uspjeti ovaj put?

Nijesam optimista te vrste da bih mogao reći: da, sve će biti bolje. Volio bih da je tako, ali smatram da bi već velika pobjeda bila kad bismo makar malo smanjili prisustvo ekstremnih stavova i ideologija u našem svakodnevnom životu. Ako bismo im davali manje prostora, to bi bio značajan korak naprijed.

Povlačeći paralelu, sjetimo se turbofolka u Crnoj Gori. Tokom deset godina bio je skoro pa nevidljiv. Nije da ga nije bilo – ljudi su ga slušali, kao što ga i dalje slušaju, ali jednostavno nije imao prostor u javnom životu. Za razliku od toga, u susjednim državama, čak i u Hrvatskoj, njegovo prisustvo je bilo očiglednije. Je li turbofolk tad nestao? Naravno da nije. Ali, stvaranjem drugačijeg okruženja – poput džez festivala u Podgorici i sličnih inicijativa – omogućili smo da se određene grupe ljudi emancipuju kroz kulturu.

Da li smo time „pobijedili“ Cecinu muziku? Nažalost, ne. Kamo sreće da imamo dovoljno ljudi koji bi došli na podgorički *Njujork džez festival* i prezreli Cecu i slične. Međutim, uvijek će postojati publika za takvu vrstu muzike. Ključno pitanje je: kome dajemo prostor? To je pitanje političkog liderstva i usmjerenja – hoćemo li birati proevropski ili antievropski put?

Građani, prema istraživanjima, žele u Evropu – 80% ih to podržava. Ali, ulazimo li u Evropu s kulturnim i tradicionalnim obrascima poput onih koje promovira turbofolk? Dokle god građani ne prepoznaju razliku između vrijednosti koje nas približavaju Evropi i onih koje nas udaljavaju, napredak će biti ograničen.

Dodatno, smatram da je velika odgovornost za trenutnu situaciju na Demokratskoj partiji socijalista (DPS), koja je kroz decenije vladavine pripremila teren za sadašnje frustracije i nezadovoljstvo. Trideset godina grešaka i neefikasnosti dovelo je do toga da imamo ovo stanje. Ipak, koraci koje posljednje dvije godine vidimo neće nas automatski približiti Evropi, ali se iskreno nadam da će nas povesti ka nekom obliku kolektivnog osvješćenja – ne samo političkih partija, već nacije u cjelini. Bez tog osvješćenja, nećemo napredovati.

Trenutno ne vidimo taj proces. Naša nedavna politička odluka zasnivala se na povećanju plata za 200 eura, što je vrlo upitna osnova za politički rezon. Takav populizam, gdje se odluke donose na bazi novčane pomoći od 50 ili 200 eura, nije održiv i samo nas udaljava od suštinskog rješavanja problema i stvarnog napretka.

Dali su pomoć, odnosno, povećali plate, ali zato nema lijekova...

Trenutno stanje u zdravstvu je alarmantno – nema lijekova, a čuo sam da se pacijentima pred hirurške operacije daje spisak stvari koje moraju sami da kupe. Ovo može biti trenutni dizbalans, ali stvarnost ćemo sagledati tek za godinu dana. Pitanje je hoće li javno zdravstvo opstati, hoće li i dalje postojati Fond za zdravstvo, i hoćemo li moći računati na osnovne zdravstvene usluge. Ako se situacija stabilizuje, to bi bilo odlično, ali trenutno ništa nije sigurno.

Vrlo ozbiljni ekonomski analitičari, iako nerado govore o tome, kažu da je vrlo mala šansa da ćemo za nekoliko godina uopšte imati javno zdravstvo ako se nešto značajno ne promijeni. Budućnost je neizvjesna, a opklade su, kako kažu, otvorene. Ostaje da vidimo hoće li se pronaći rješenje ili ćemo se suočiti s daljom degradacijom zdravstvenog sistema.

ANDRO MARTINOVIĆ

REDITELJ

Andro Martinović je rođen u Nikšiću, 1977. godine. Diplomirao Opštu književnost i teoriju književnosti i Filmsku režiju.

Urednik je knjige o prvim crnogorskim bioskopima „Crnogorski kinematografi 1908–1914“, biobibliografije reditelja Živka Nikolića i prevoda knjige snimanja za film „Voskresenja ne biva bez smrti“.

Autor je kratkometražnih filmova koji su selektovani za programe brojnih uglednih međunarodnih festivala (Ueska, Monpelje, Rim, Sarajevo, Drama, Tanger, Motovun...), kao i dokumentarnog filma „Stanić, stoljeće“. Koautor dokumentarnog filma „Crna Gora i Veliki rat“. Martinovićev debitantski dugometražni film „Između dana i noći“ imao je premijeru u takmičarskoj selekciji 42. Filmskog festivala u Montrealu (2018) i učestvovao na trideset međunarodnih festivala.

Dobitnik je više filmskih nagrada i nagrade „Milovan Đilas“ za najbolji esej u 2023. godini.

Obavljao je poslove urednika programa (2008–2016) i direktora Crnogorske kinoteke (2016–2021). Samostalni je savjetnik u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti od 2023.

Vanredni je profesor na studijskom programu Film i mediji Univerziteta Donja Gorica.

PODGORICA
16. mart 2023. godine

Postali smo društvo bez odgovornosti

Dolazite iz oblasti kulture, konkretno filmske umjetnosti. Recite nam nešto o svom dosadašnjem radu. Što ste radili kao filmski stvaralac?

Do sada sam uspio da uradim jedan cjelovečernji igrani film „Između dana i noći“, koji je premijerno prikazan na Festivalu u Montrealu i kasnije imao festivalski život uzbudljiviji nego onaj bioskopski, nažalost. To je u jednom dijelu posljedica okolnosti i problema s našom bioskopskom mrežom. Prije toga sam napravio par kratkih igranih filmova, koji su i nagrađivani, kao i jedan zanimljiv dokumentarni film baziran na arhivskim materijalima „Crna Gora i Veliki rat“, u saradnji s Brankom Baletićem. To je film o drami kroz koju je Crna Gora prošla tokom četiri godine prvog velikog svjetskog sukoba, s jednom vrstom epiloga o tome što nas je zadesilo nakon završetka rata, 1918. i kasnije. Naravno, radio sam i neke, kako bi se žargonski reklo, namjenske filmove.

Plus Univerzitet...

Taj angažman imam gotovo od početka profesionalne karijere, tačnije od povratka u Crnu Goru i, što je možda mali kuriozitet, on je vezan za sva tri naša univerziteta. Danas sam na Studijskom programu Film i mediji na Univerzitetu Donja Gorica. Ono što takođe želim da pomenem su tri knjige čiji sam urednik: jedna je Luke Milunovića o prvim bioskopima u Crnoj Gori, druga je izuzetno zanimljiva biobibliografija Živka Nikolića, koju je priredila Vera Đukanović s Cetinja, i posljednji projekat je štampa-

nje originalne knjige snimanja za prvi film koji je uradila naša emigracija 1922. godine u Italiji „Voskresenja ne biva bez smrti“. Napravili smo zanimljivu formu dvojezičnu, fototipsko izdanje scenarija, odnosno, knjige snimanja, i prevod na crnogorski jezik, koji je moj prijatelj i kolega Nikola Latković vrlo zanimljivo likovno riješio. Volio bih da i ta knjiga dopre do što šireg kruga čitalaca zbog zanimljive priče i sudbina ljudi koji su se tad odlučili da prave film, što nije lako uraditi ni danas. Možemo samo zamisliti kako je bilo našim emigrantima – ljudima koji su izgubili domovinu – da se upuste u avanturu pravljenja filma, a cilj im je bio politički: da tim filmom skrenu pažnju na sudbinu Crne Gore i da pokušaju da je na neki način vrate u žižu evropske javnosti tog vremena i ukažu na pravo Crne Gore da odluči o sopstvenoj sudbini.

S obzirom na to da se nama istorija ponavlja, da li opet očekujemo neke filmove?

Ovo su vremena koja nije lako živjeti ni proživjeti, ali izvjesno da nose i neko nadahnuće.

U Crnogorskoj kinoteci proveli ste 15 godina. Što i kako je radila Kinoteka s obzirom da je riječ o mladoj instituciji? Što se uspjelo uraditi, a što nije? I čime raspolaže Kinoteka danas?

Kinoteka je kod nas, nažalost, osnovana dosta kasno, tek 2000. godine. To je još jedna priča o tome koliko smo zapuštali određene oblasti koje su važne za očuvanje našeg kulturnog nasljeđa, pa time i identiteta. Istini za volju, još 80-ih godina su na njenom osnivanju radili Veljko Mandić i Slavko Vađon. Iz različitih razloga tad to nijesu uspjeli da dovedu do kraja. Kasnije će opet, uz dosta truda, u tome uspjeti Gojko Kastratović, koji je bio i prvi direktor Kinoteke, a zatim smo na njenom čelu bili Branko Baletić i ja. Mislim da smo za tih 20 godina uradili značajne stvari i da smo uspjeli da nešto od tog izgubljenog vremena nadoknadimo. Formirali smo respektabilnu kolekciju kako u istorijskoj, tako, rekao bih, i u estetskom smislu. Tu se nalaze materijali s početka vijeka, iz vremena Kraljevine Crne Gore, počev od Krunidbenih svečanosti i snimaka crnogorskih gradova koje su pravili strani snimatelji u tom periodu, zatim

žurnali iz Prvog balkanskog rata, posjeta kralja Nikole Beču, prolog za „Voskresenja ne biva bez smrti“, kao jedini sačuvani originalni materijal iz tog filma, itd. U Kinoteci se čuvaju i filmovi naša tri državna filmska preduzeća koja su radila u organizovanoj jugoslovenskoj kinematografiji nakon Drugog svjetskog rata. To su: „Lovćen-film“, Filmski studio „Tito-grad“ i „Zeta-film“. Projekat na koji sam posebno ponosan je to što smo s *Filmskim novostima* iz Beograda, koje su prije uspostavljanja televizije kod nas funkcionisale kao jedan oblik informisanja u vidu filmskih vijesti, odnosno žurnala, dogovorili da sukcesivno od njih nabavljamo materijale koji se odnose na Crnu Goru, u visoko kvalitetnom digitalnom obliku, i tu smo došli do 70-ih godina prošlog vijeka. Zatim, imamo višegodišnj u saradnju s Televizijom Crne Gore, koja podrazumijeva da Kinoteka preuzima ono što je njihova filmska arhiva, da te materijale pregledamo, repariramo i prebacujemo u digitalni oblik, tako da ta arhiva bude dostupna i gledaocima danas i emituje se kroz programe TVCG, a ono što je izvorni materijal, a to su filmske kopije, to ostaje u Arhivu Kinoteke. Želio sam ukratko da navedem te stvari koje se odnose na kolekciju. Uradili smo dosta i na međunarodnoj promociji Kinoteke, ušli u sve međunarodne organizacije i uspjeli da dobijemo jedan veliki međunarodni projekat. Stigli smo i do Filmskog festivala u Kanu s filmom koji smo restaurisali, „Dan četrnaesti“ Zdravka Velimirovića. Naravno, to su poslovi koji traže kontinuirani rad i koji se nikad ne završavaju, ali, eto, uspjeli smo na kraju i da Kinoteku preselimo u novu zgradu, koja ima svojih nedostataka, ali barem je kolekcija na sigurnom mjestu, jer smo dugo, dugo vremena radili u potpuno neadekvatnim uslovima. Nadam se da mi nećete zamjeriti što o tome govorim u prvom licu, iako više nijesam dio te kuće.

Što znači film za kulturu jednog naroda i kako biste okarakterisali crnogorsku kinematografiju?

Film postoji nešto duže od stotinu godina, ali je umjetnost koja je možda i najpopularnija, koja ima izuzetan uticaj. Izum pokretnih slika i otkriće mogućnosti da vidite žive ljude kroz iluziju pokreta i dobijete neka svjedočanstva koja su neupitna, najpouzdanija svjedočanstva o jednom vremenu, a s druge strane, brz razvoj filmskog jezika i nove umjetnosti

omogućio je da kritički sagledavate stvarnost i da se bavite temama koje se dosta lako razumiju na svim meridijanima, da nam katkad ne treba ni prevod da bi na nekom udaljenom mjestu razumjeli ono što ste htjeli da pokažete. U tom smislu, film je s jedne strane moderna umjetnost, a s druge, na neki način sinteza svih umjetnosti koje poznajemo i medijum kojim se vrlo lako prenose poruke i zamisli. Film, čini mi se, postaje nezaobilazan i danas kad govorimo o obrazovanju, ne samo kao predmet za izučavanje, nego i kao sredstvo kojim možete da obrazujete nekog i da utičete na mlade generacije.

Ovo je sve uvertira da bih se vratila na priču o Kinoteci. Vrlo je važno, u periodu ex-Jugoslavije kako su snimani filmovi? Da li mislite da su ti filmovi imali emancipatorski karakter?

Jugoslovenska kinematografija je, kako to biva, tek u onom vremenu kad se ta zajednica raspala, čini mi se, na pravi način dobila neku vrstu priznanja kroz različite retrospektive koje su pravljene širom svijeta, s autorima koji su stekli priznanja na najvećim svjetskim festivalima, ali i kao izraz jednog stepena slobode koji je postojao u tom sistemu, koji se nekada olako ocjenjivao samo kao totaliran, rigidan itd. Zapravo, kroz kinematografiju ste mogli da osjetite pulsiranje tog društva; imali ste autore čiji filmovi, premda ktitički nastrojeni, nijesu zabranjivani u onom klasičnom smislu. Dešavalo se, doduše, da određeni filmovi budu skinuti s repertoara, a u rijetkim slučajevima i zabranjeni za prikazivanje. Više je u pitanju bila neka vrsta tihe subverzije koja je primjenjivana u odnosu na filmove koji su kritički govorili o tadašnjoj stvarnosti ili o nekim društvenim problemima. Ali su autori, u toj tad heterogenoj zajednici, ipak pronalazili prostora i načina da se bave filmom, da imaju kontinuitet u radu i ti su filmovi ostali. Prije ili kasnije, ipak su došli do publike. Iz tog nasljeđa možete da sagledate i ono što je bila zvanična ideologija i odnos prema iskustvu iz Drugog svjetskog rata kroz jedan, neko bi rekao, jedini žanr koji se formirao u jugoslovenskoj kinematografiji – žanr ratnog filma. S druge strane, imate ono što nam je poznato kao „crni talas“, dakle bavljenje nekom društvenom marginom, društvenim problemima. Možda je najbolje to sintetizovao u jednom odgovoru Živojin Pavlović kad je kazao da je to vrijeme (a

on je eto, na sreću ili na žalost, doživio i te godine nakon raspada Jugoslavije) zapravo bilo Periklovo doba kulture u odnosu na ono što je uslijedilo poslije toga. Pokazalo se da je ta kulturna zajednica zapravo prevazilazila stanje svijesti naroda koji su je činili, pa i elite te zajednice, naročito one koja je došla nakon Titove smrti. Vidite da taj kulturni prostor gotovo da nije ni razbijen, čak ni u onim najtežim godinama ratova u republikama bivše Jugoslavije, a naročito nakon uspostavljanja mira te veze su brzo obnovljene i vi danas ne možete da zamislite da jedan film koji nastaje u regiji nije predmet koprodukcione saradnje između bivših jugoslovenskih republika. Vidite da se i knjige štampaju u drugim sredinama, da se autori čitaju, da su prisutni, da postoji saradnja među pozorištima itd. Što je i prirodno, da težite jednom širem prostoru na kojem možete da predstavite svoj rad, a s druge strane, da uporedite iskustva pa, ako hoćete, na neki način i da odmjerite težinu onoga što radite.

Smatrate li da je Crna Gora imala dobru kinematografiju?

Možemo cijeniti to kroz neke autore koji su možda doživjeli sudbinu da za života budu skrajnuti i zaboravljeni, kao recimo Živko Nikolić, a kako vrijeme prolazi, ti njihovi filmovi doživljavaju neku vrstu revalorizacije i zapravo se sagledava vrijednost tih filmova, prema kojima je sredina u nekom trenutku imala otpor. Mislim da je taj otpor dobrim dijelom poticao iz sindroma prepoznavanja pa bi bilo lakše da ti filmovi govore o nekom svijetu koji ostao tamo, iza nas, da je sve to izraz nekog atavizma, običaja koji su ostali iza brda, a zapravo su se prenijeli u našu zbilju. Viđeli smo da stvarnost dobrim dijelom podsjeća na te filmove ili na Živkove junake, ali to nije uvijek lako prihvatiti, a da ne govorimo o čitavoj onoj plejadi od tandema Veljo Stojanović i Ratko Đurović do autora koji su, kao recimo Vlatko Gilić, dio čak i svjetske filmske baštine. Naravno, važna je bila aktivnost filmskih preduzeća, jer ni tada nije bilo lako napraviti film u Crnoj Gori. Ta preduzeća su ostvarivala i međunarodnu koprodukcijску saradnje, a sudbina je bila takva da su mnogi autori otišli iz Crne Gore, ostvarili se u drugim sredinama, ali dobar dio njih je ostao vezan za Crnu Goru, pa i tematski. Uzmite, recimo, Dušana Vukotića, koji je praktično sav svoj opus napravio u Zagrebu, ali je bio član naše Akademije nauka i

umjetnosti, i dolazio u Podgoricu da tu pokrene školu animacije. Dakle, osjećaj prema Crnoj Gori ga nikada nije napustio. Mi sad radimo na projektu izrade „Leksikona dramskih umjetnosti Crne Gore“ i nadam se da ćemo najvećem dijelu tih ljudi u nekom simboličnom smislu vratiti dug tako što ćemo ih okupiti na jednom mjestu, u jednoj knjizi.

Nedavno smo vidjeli polemiku između vas i sadašnjeg direktora Kinoteke Gorana Bjelanovića. Što su bili razlozi neslaganja, koje je na kraju ishodovala otkazom koji vam je gospodin uručio i da li mislite da će Kinoteka nastaviti putem kojim je krenula?

Riječ je o jednoj posve nekompetentnoj osobi, koja je za direktora Kinoteke imenovana prije nekih godinu i po, a koja se nije potrudila da sazna bilo što o jednoj suštinski važnoj instituciji kulture. Došao je, čini mi se, isključivo iz ličnih ambicija, da na kraju nepostojeće karijere postane neko i nešto, što bi se s ljudskog stanovišta i moglo razumjeti, međutim, ono što je u krajnjoj liniji neprihvatljivo je da time ugrozite sve ono što smo mi do tad uradili. Bjelanović nema ni elementarna znanja o onome što predstavlja filmsku baštinu. On je u kasnim godinama završio u Skoplju izvjesni fakultet, ali pitanje nije samo formalno, riječ je o suštinskom nepoznavanju rada na očuvanju filmske baštine i nedostatku administrativnih znanja, koja se podrazumijevaju ako želite da budete na čelu kuće. Tu su lične ambicije u obrnutoj srazmjeri sa znanjem, i ako čovjek drži do sebe i do kuće u kojoj je, on na neki način mora tome da pruži otpor. Radio sam to ne na nekakav destruktivan način, čini mi se, već se trudeći da održim kontinuitet na mjestu urednika, na koje sam se vratio nakon razrješenja, koje sam prihvatio kao logičan ishod one politike koja je u tom trenutku upravljala kulturom u Crnoj Gori, dakle za vrijeme mandata ministarke Vesne Bratić. Pokušao sam da radim projekte koji su vrijedni i koji će, u krajnjoj liniji, ići u prilog i toj osobi na čelu Kinoteke. Međutim, to je bilo sve teže. Potonuli smo u totalno bezakonje, u pravljenje cirkusa od jedne ustanove. Izigran je izbor predstavnika zaposlenih u Savjet kao tijelo koje na neki način upravlja Kinotekom i kontroliše rad direktora. Prethodni saziv Savjeta, iako je na to obavezan i po zakonu i prema statutu ustanove, nije se sastajao duže od godinu dana, jer Bjelanoviću taj sastav nije odgovarao.

Postoji li zakonska norma ili neko pravilo, koliko se mora često održavati sjednica?

Postoji. Savjet mora da usvoji i plan rada i izvještaj o radu, naročito finansijski izvještaj. Tu sad vlada potpuna neodgovornost u odnosu na raspolaganje budžetskim sredstvima, što je izgleda manir u državi uopšte. Na djelu je masovno zapošljavanje ljudi koji nijesu ni upućeni u to čime se Kinoteka bavi, a kamo li da su prošli određene pripreme za posao kojeg su se prihvatili. Imate primjer da je troje lica zapošljeno u vrijeme kad Kinoteka zvanično nije ni radila, jer je iz nekog razloga donijeta odluka da se „spoje praznici“ do 16. januara. Ja sam u pisanoj formi pitao koje to praznike spajamo nakon završetka onih božićnih, ali nijesam dobio odgovor, kao što su izostali odgovori i na brojna druga pitanja. To je postao jedan manir, nepristojan i neprofesionalan. Mogu o ovim stvarima da govorim kao neko ko se prema poslu odnosio ozbiljno i odgovorno. Kod nas su mladi ljudi dobijali šansu, kako kroz program stručnog osposobljavanja tako i na našu inicijativu kad god bismo mogli da nađemo prostor za nečiji angažman. Da ne govorim o projektima koje smo radili, poput filmskog festivala. Praksa je bila da ti ljudi dobiju ugovor na određeno vrijeme, a svako onaj ko je iskazao i afinitet i ozbiljnost za rad u Kinoteci, spremnost da uči, mi bismo ga po pravilu slali na dalje obuke, jer takvih studijskih programa nemate u regiji. Rijetki su i u Evropi, pa se to onda kompenzuje na način što imate različite radionice, seminare, obuke, i nama su saradnici morali da završe te škole i tek tad bi sticali pravo da budu u radnom odnosu u Kinoteci. Danas imate paradoks da je na njenom čelu čovjek koji, kad bi se raspisao objektivni konkurs, ne bi ni mogao da se zaposli. Neko ko ne govori ni jedan strani jezik, ko se ne služi računarom, ko nema elementarna znanja o kinotečkom poslu... E, takav danas vodi kuću i zapošljava neke niskoprofilne partijske aktiviste, na način koji je izvan svake odgovornosti. No, mislim da na kraju najveća krivica nije na njemu. Možda njegovo neznanje i primitivan odnos prema kolegama može da bude neka njegova lična karakteristika, ali postoji neko ko ima upravnu i nadzornu ulogu, a to je Ministarstvo kulture. Nažalost, ono se do sad oglušilo na sva naša upozorenja i ukazivanje na kršenje zakona.

Uručen vam je otkaz. Da li ste uložili žalbu, tužbu? I da li je reagovalo Ministarstvo kulture?

Ja sam pokrenuo sudski postupak. Tako je uređeno zakonom i kolektivnim ugovorom, da nemate drugostepeni organ. Bjelanović je sa svojim pristavima fabrikovao disciplinske postupke; jedan je povukao, pa je u drugom, bez sprovođenja postupka, ekspresno riješio da donese odluku o otkazu. Neće na sudu biti teško utvrditi prave razloge za ovu vrstu odmazde. Bio sam, dakle, nezgodan svjedok bezakonja i diletantizma u njegovom postupanju. To se ni ne može nazvati radom, već postupanjem, jer tu ozbiljnog rada i nema, i to mogu da potkrijepim činjenicama da, recimo, arhivski sektor nije ništa uradio za godinu i nešto dana da nabavi neki novi film. Želio je da skloni neugodnog svjedoka i protivnika, kakvim me je možda i s pravom vidio, i da time izvrši pritisak na ostale kolege koji su činili okosnicu te Kinoteke, da djeluje na način da se ljudi jednostavno uplaše za svoj status, za egzistenciju, jer se zaista nije lako sa tim nositi, to znam iz sopstvenog slučaja. Nekolicinu saveznika je, nažalost, našao u onim ljudima koje je protivzakonito zaposlio ili kojima daje različite privilegije na jedan način koji je takođe mimo pravila, mimo prakse, nasuprot stvarnim potrebama kuće. Ali trag o svemu tome će ostati, a Bjelanović će, vjerujem, biti očeran prije isteka mandata. I biće srećan ako ga zaborave, jer ga u suprotnom očekuje više sudskih procesa.

Kako se postavila ministarka kulture Maša Vlaović?

To morate nju da pitate. Kao ni u mnogi drugim stvarima, nije uradila ništa. U Ministarstvu su se čudili mom otkazu, iako mi nije jasno zašto, jer su mogli jasno da dođu do zaključka u kojem se pravcu odvijaju stvari u Kinoteci. Međutim, sve je ostalo na nemuštim riječima razumijevanja i podrške ili na nivou utisaka kako smo dobro sarađivali u ranijem periodu, ali eto, što da se radi, kao da je to što nas je zadesilo neka viša sila, a ne postupanje jednog diletanta.

U Crnoj Gori se sve manje i rjeđe govori o kulturi i samom stvaralaštvu. Konkretno ovo što se desilo s Kinotekom nijesam primijetila da su se crnogorski mediji pretjerano time bavili, kao što

se nijesu bavili u proteklih nekoliko godina uopšte radom Kino-teke. Gdje je kultura danas?

Kao što ste i kazali – na margini. Dakle, o kulturi se govori ili kroz neke naručene tekstove ili kad ispliva neki problem, u zavisnosti od toga da li neko smatra da to treba da problematizuje u javnosti ili ne. Tako da ćete naći medije koji su se, recimo, zainteresovali za moj slučaj, među kojim ima, naravno, ozbiljnih novinara, onih koji su pratili naš rad. Ima i onih kojima, vjerovatno u nekom političkom kontekstu ovakve teme odgovaraju. Kao i medijsku kuću čiji sam u jednom vremenu bio saradnik, a koja nije našla za shodno da to uopšte objavi kao vijest. A znate što mislim, da su za institucije ljudi itekako važni. Ne znam da li uopšte postoji takvo društvo u kojem institucije postoje same od sebe, nezavisno od toga ko su ljudi koji ih vode ili koji rade u njima. Naročito u malim društvima i sredinama kojima je potreban kontinuitet i trajanje, kojima nedostaje ta vrsta institucionalne izgrađenosti, važni su ljudi, bitan je taj lični doprinos, i ko god da je u pitanju, slagali se s njim ili ne, ne možete ga tek tako otpisati niti nadomjestiti. Međutim, kao da nas je sve ponijela matica jednog toka kojim nam iz dana u dan donosi nove probleme, nove afere, skandale, čuda s kojima se nosimo kao društvo i kao zajednica, da onda jednostavno čovjek gleda samo da li može isplivati na neku obalu, kako-tako, i onda izostaje neka vrsta solidarnosti ili zajedničke reakcije. Ne mogu da kažem, puno se ljudi ovim povodom javilo, udruženja i NVO koje su mi jako važne. Nije nekad pitanje ni broja, pitanje je ko stane iza vas, s kakvim referencama i iskustvom, a što se tiče te šire scene u kulturi, ona nažalost proživljava sve one naslijeđene probleme neregulisanog sistema u kojem je u prethodnom periodu dominirao klijentelizam, rekao bih. A sad je zamijenjen tumananjem u kojem imate ljude koji se ponašaju kao da su privremeno tu, pa dajte da iskoristim ovaj trenutak da uradim nešto za sebe, bez ikakve šire slike, bez ikakve dugoročne vizije, jednostavno ljudi koji se ponašaju kao slučajni prolaznici. Imam nekad utisak da kad biste bacili pogled kroz prozor i odabrali prvog prolaznika koji prođe ulicom, da bi on uradio više nego ljudi u Ministarstvu kulture i u našim institucijama. Nama zaista treba promišljanje što je to što želimo da uradimo s ovim društvom, kako ono treba da izgleda za deset i dvadeset godina. Kultura

i obrazovanje su one sfere koje utiču na koheziju društva. Ja u to duboko vjerujem, kao što utiče i to kakve su nam bolnice, kakvi su nam parkovi, kakva su nam dječija igrališta. Sve to stvara onu nacionalnu koheziju koja nam je jako bitna, o tome treba razmišljati i, naravno, imati ljude koji su kadri da te promjene donesu i izvrše.

Kad pominjete sposobnosti, da li mislite, upravo radi odabira ljudi bez ili s manjkom sposobnosti, da li mislite da je bila slučajnosti, ili upravo namjerno, izbor Vesne Bratić, da se njoj prepuste četiri vitalna, najvažnija resursa, koja se tiču omladine, obrazovanja, vaspitanja, da kažemo gradnje kvalitetnih mladih kadrova?

O motivima ne mogu da sudim. Ne znam kako su ti ljudi odabrani, da imam stenogram iz Ostroga možda bih onda mogao nešto više reći o tome. Koliko god mi bili skloni nekim teorijama zavjere, pa i po onom principu da to što smo ponekad paranoični ne znači da nismo u pravu, to mi liči na jedan nasumičan odabir po litijaškom principu. Valjda su to bile glavne kvalifikacije da se neko dočepa funkcije. Tadašnji premijer je imao tu svoju fiks-ideju da bude 12 ministarstava, a on da bude (ne znam kako je kao vjernik sebe vidio u ulozi Isusa) na čelu te skupine. Međutim, fundamentalnu grešku napravili su oni koji su na to pristali. Da formirate ministarstvo koje obuhvata takva četiri resora, u kojem se ni mnogo veći kapacitet od Vesne Bratić ne bi snašao. Ona nije uspjela puno da napravi ni u destruktivnim namjerama. Upoznajući jedan dio te bulumente, u njima nijesam prepoznao sposobnost čak ni za to. Oni su jednostavno preuzeli neke poluge moći i nijesu ni sami znali što će s tim. Ja sam u jednom dijelu svog mandata pokušao da uspostavim elementarnu komunikaciju s tim Ministarstvom, ali to je bilo kao da šaljete poruke u svemir. Oni nijesu odgovorili ni na jedan dopis, a iskreno, vjerujem da nijesu ni znali što im pišemo niti o čemu ih pitamo. Najiskrenije to mislim, jer sam jedan dio te ekipe imao prilike da upoznam i bio sam prilično zatečen tim svijetom; kako su oni došli na ta mjesta i kako su prihvatili da rade određene poslove. Tvrdim da niti su znali će su došli, niti što treba da rade. Pred njima je bio samo jedan zadatak: da smijenimo one prethodne i da postavimo svoje ljude, a valjda će se oni snaći. Kad su tumarali ulicama za popovima, mislili su da je valjda

to dovoljno, moje ulice moji univerziteti, i to je bilo važnije od svih drugih referenci ili profesionalnih iskustava. Tu se pokazala još jedna stvar: imali ste grupu ljudi koji su smatrali da su nekako marginalizovani, diskriminirani, da nijesu dobili šansu i tome slično. Lično me nije zanimalo kako je ko nacionalno opredijeljen, da li je vjernik ili ateista, da li pripada nekoj partiji ili ne... Imao sam, čak, i malo radoznalosti, da vidimo sad te ljude koji tobože nijesu imali šansu da se iskažu, možda će donijeti neku novu energiju, nešto. Međutim, zaključio sam sljedeće: da je onaj predašnji sistem bio pravedniji, da je bio profesionalniji, da bio meritokratski, pa oni ne bi dobili ni toliko šanse koliko su imali. Ne bi se kvalifikovali ni za poslove koje su do tad radili. Nego je očigledno i taj sistem bio takav da su interesne, rođачke, plemenske i razne druge veze bile važnije od stručnih kompetencija.

Koliko se sjećam, ljudi iz oblasti kulture za ove dvije i po godine, a vidjeli smo „sječu knezova“ u svim dimenzijama, organizovali su dva protesta. Mislite li da je otpor morao da bude veći?

Otpor je u svakom slučaju morao da bude veći. Čak ne mislim samo na tu vrstu građanskih protesta, koji nam, izgleda, nešto ne idu. Nijesmo se kao zajednica još uvijek kvalifikovali da taj izraz nezadovoljstva na pravi način artikulišemo, ni u institucijama, ni na univerzitetu, u preduzećima itd. Smatram da je elementarna odgovornost čovjeka da prvo radi svoj posao najbolje što može, da radi časno, profesionalno, da se suprotstavi onome što neminovno vodi urušavanju zajednice, ambijenta u kojem živimo i radimo, u krajnjoj liniji – ove države. Jer, ona se može urušiti. Kad vidim komentare: „Pa evo, Crna Gora je tu đe je, niko je neće ponijeti, niko nije ugrozio njeno postojanje“, to nije istina. Stvari možete da dovedete u jedno stanje koje je neodrživo. Opasnost je da jednu državu učinite krajnje nefunkcionalnom i onda se jednog časa zapitate što dalje da radimo. Nestajale su i veće i važnije države, pa znate što – i Crna Gora je nestajala puno puta i obnavljala se. Ja u tu obnovu vjerujem, ali ne bih isključio ni prvi scenario.

Prije dvije i po godine predstavnici URA-e su vrlo često govorili: Niko neće ponijeti crkve i manastire za Čačak. Evo vidimo što se događa. Da li se vama čini da je urađeno ono što se zove: početak asimilacije?

Taj pokušaj asimilacije traje. Uz ogradu da ja u njihove velike kapacitete ne vjerujem. Znam što imate u vidu i smatram, razumije se, da se protiv tih stvari treba boriti i pravnim sredstvima, ali mi se ne čini da je osnovni problem u tome. Kad smo dobili Zakon o slobodi vjeroispovijesti, onu prvu verziju, počeli su protesti koji su, naravno, bili jedna vrsta mimikrije. Pravi razlog tih protesta je bio u političkoj ravni, u jednom dijelu opravdanog socijalnog nezadovoljstva, rekao bih, ali s druge strane, oni su se borili za nešto više, ne samo za preuzimanje sakralnog crnogorskog nasljeđa i imovine već i za radikalnu promjenu društva. Ugrozili su ono što je građanski koncept Crne Gore, njen sekularni karakter, a otišao bih i korak dalje: oni su istupili protiv moderniteta. Sve ono što modernitet nosi, izazov je s kojim je morao da se suoči još i knjaz Danilo.

Njima crkva, pak, služi za nešto drugo. O svakom hramu i onda, u vrijeme kada ih je puno manje bilo obavljalo vjerske obrede, komunistička vlast je brinula kako da ga sačuva kao kulturno-istorijski objekat. Sjetite se samo veličanstvenog poduhvata preseljenja Pivskog manastira, kamen po kamen. Ima Ljermontov jedan stih: „Napušten hram ipak je hram“. Crkve treba da, za vjerujuće ljude, ostanu mjesta duhovnog zajedništva, bogoslužjenja, pokajanja i nade, i u tom smislu mislim da niko nema problem s tim. Nevolje nastaju onda kada to postane politički instrument, i to najžilaviji, najistrajniji i, bogami, najefikasniji politički instrument. Vjerujem, ipak, do jedne ure. Znaite zašto? Jer, svaka akcija izazove reakciju. I ovoliki pritisak i prisustvo crkve u svakodnevici, u svim mogućim društvenim pitanjima, opšta klerikalizacija društva, mislim da će doći do grla mladim generacijama i da će one početi da to odbacuju, tražeći da uzmu vazduha, težeći ličnoj slobodi... Vjerujem da se ne mogu na ovaj način regulisati odnosi u društvu u vremenu u kojem živimo i u civilizaciji kojoj, htjeli ili ne, pripadamo. Mislim na mediteransku civilizaciju. To je neodrživo.

Prije dvije i po godine Crna Gora je doživjela tektonski potres. Možete li najkraće opisati Crnu Goru do 30. avgusta i Crnu Goru nakon 30. avgusta?

Mislim da smo o tome već nešto rekli. Spadam u one ljude koji su i prije toga bili prilično nezadovoljni, smatrajući da je Crna Gora, s ovim brojem ljudi i s ovakvim prirodnim resursima koje ima, morala izgledati drugačije. Da smo bili u obavezi da obezbijedimo minimum egzistencije za svakog građanina, da nam nije potrebna narodna kuhinja, i da se svaki kraj mogao razvijati tako da ne ostane zapušten i pust, da imamo ravnomjeran razvoj i strategiju koje će biti rezultat dogovora, a koja neće važiti samo od izbora do izbora. I da bez obzira što svaki čovjek razumije se u svemu, ima i svoj lični interes. Da smo morali da povratimo ideju o tome što je zajednički interes, što je javno dobro. I da, između ostalog, više uradimo u obrazovanju i u kulturi. Da ne govorim o kadrovskoj politici i o nekim drugim stvarima. Međutim, ono što se desilo 30. avgusta je pokazatelj da su mnoge od tih slabosti dublje nego što se čini, da su neki od tih problema mentalitetski, jer smo videli da je ova bulumenta koja se dokopala vlasti 30. avgusta prvo prihvatila one najgore prakse prethodnika. To su preuzeli, a u ostalim stvarima se ili nijesu pokazali sposobnim ili su ugrozili temelje Crne Gore, svjesno ili ne. Viđaćemo, naravno, sve jednog dana, otvoriće se arhivi i znaćemo što iza čega stoji. Nekad je možda najgora spoznaja da u stvari nikakve tu ideje ni strategije nema, da je posrijedi jedno tumaranje u vremenu i prostoru ljudi koji su se dokopali vlasti, s mutnim nacionalnim predstavama o tome da ovo društvo treba izvrnuti naglavačke, i onda su uzeli da rade onako kako znaju, a ne znaju što rade. Međutim, ono što nas sada zanima je rezultat, a on nije dobar. Ovo društvo nije prošlo kroz onaj vid tranzicije koji je moralo da prođe. Nije nas za to ni prethodna vladajuća struktura pripremila na pravi način. Imali ste iskustvo iz Istočne Evrope da su vladajuće partije same na neki način projektovale opoziciju sebi, da je ta opozicija preuzimala vlast, ali da nije ugrozila pravce razvoja društva. Onda bi se neke od tih, obično bivših komunističkih partija, vraćale na vlast. Ovde ste dozvolili jednoj skupini, da budemo blagi, krajnje neozbiljnih a vlastohlepnih ljudi, da drži vlast, premda je njihovoj vladi izglasano nepovjerenje, a sad pokušavaju da izvedu nešto što bi ušlo u političke anale, da u takvom nelegitimnom statusu izvrše rekonstrukciju te iste vlade. Imate nešto što je nezabilježeno u političkoj istoriji, što vjerujem da kod svakog ozbiljnog mora izazvati

konsternaciju, slagali se s tim ili ne. Da vlada koja je smijenjena smjenjuje dva svoja ministra. To su ljudi koji javno govore jedno, djeluju suprotno od toga, pišu na treći način. Bez imalo ozbiljnosti i dosljednosti. Neki dan sam citirao sjajnu Jejtsovu pjesmu *Drugi dolaze* da se sve rastače, da središte popušta, da smo potonuli u bezvlašće. Jejts u zaključku te pjesme kaže: „Najbolji ni u što ne vjeruju, dok se najgori nadimaju od žestine“. Mislim da je to najlošija poruka koju smo dobili u ovo vrijeme od 2020. naovamo – da stvari uvijek mogu da izgledaju gore i da vas na kraju nijedan princip i nijedan kriterijum ne obavezuje ni na što. Kako je to porazno...

Plašim se da ćemo lakše izaći na kraj s ovim odlukama donijetim u posljednje vrijeme – od kojih su neke više nego sporne – nego s tom vrstom poruke. Da smo društvo bez odgovornosti.

Kako vidite potpisivanje takozvanog Temelnog ugovora?

To je mnoge iznenadilo. Iskreno rečeno, bio sam malo začuđen. Zašto? Sve je već bilo nagoviješteno i u okviru dogovora o formiranju manjinske Vlade. Možda je iznenađujuća bila brzina i ta vrsta beskrupuloznosti. Mislim da niko nije sporio potrebu da se ugovor potpiše i sa SPC, može i s njom, ona djeluje tu, ima pravo na taj ugovor. Problem je sadržina tog ugovora. I u onom dijelu, istorijskom, ili kako se pravno naziva preambulum, i, naravno, u onom dijelu koji se tiče imovinskih pitanja. Komentar ugovora je pripremila CANU, ali apsolutno ni jedne reakcije nije bilo.

Premijer ga je sakrio.

Premijer ga je sakrio, čak nije upoznao ni javnost ni svoje sagovornike s tim tekstom. Mislim da je Akcija za ljudska prava imala veoma dobre komentare, ispravne i tačne. I znate što, on je potpisao taj i takav ugovor i onda neko misli da je riješio to pitanje. A nije. Da je promislio o tome, da je i druga strana imala toliko svijesti, da im je stalo, oni bi se zamislili nad tim i razmotrili komentare koji su im upućeni, jer su, najzad, ipak učinjeni javnim. To vam govori da su namjere bile loše. Ali, s druge strane, takvim postupanjem oni su, čini mi se, ograničili trajanje tog ugovora, skratili su mu rok važenja, jer će bilo ovaj Ustavni sud bilo neka druga odgovorna

vlast u svim segmentima morati da preispita taj Ugovor i da traži neko rješenje koje je održivo i koje zadovoljava interese i Crne Gore i Crnogoraca. Koje, prije svega, ima odnos odgovornosti prema istini. Kao što danas, kad vam govore o pomirenju, niko ne kaže na kojim se vrijednostima to pomirenje mora zasnivati, i da svaki naš razgovor, ako je iskren i ako kroz razgovor želimo da odmjerimo razloge svojih razmišljanja, mora da počiva na istini.

Kad smo kod istine, što Srpska pravoslavna crkva hoće od Crnogoraca? Ne priznaje crnogorsku naciju, ne priznaje crnogorski jezik, ne priznaje crnogorsku crkvu. Priznaje rusku crkvu, a mitropolit SPC-a u Crnoj Gori izjavio je kako je Crna Gora projektovana da bude mala Ukrajina. Što vladike Srpske pravoslavne crkve hoće od Crnogoraca i Crne Gore?

Mislim da oni hoće prije svega da dovedu u pitanje samosvojnost Crnogoraca. Pitanje crkve djeluje kao stvar lakog dogovora ako imate čestite namjere. Imali ste primjer crkava u primorju koje su bile s dva oltara. Dakle, jedan hram koji može da koristi svako ko poželi tog dana da razgovara s Bogom. Možda i bez posrednika, ali su ovđe namjere drugačije. To je pokušaj da se ospori jedan od stubova identiteta na način na koji ga oni vide, s razlogom ili s manje razloga. Dakle, ako priznate Crnogorsku crkvu i njeno trajanje, implicitno ste onda priznali i Crnogorce i Crnu Goru. Ovako se doživljava kao jedna zemlja u ovom trenutku samostalna, ali čiji karakter onda mora biti drugačiji, njena politička orijentacija mora biti okrenuta na tu stranu, kao sljedbenik srpske i ruske politike i njihovih interesa. Oni se pozivaju na neku tradiciju, a to je, u stvari, neko viđenje Crne Gore koje nije tradicionalno nego je anahrono, s kojim su željeli i vladari iz dinastije Petrovića da raskrste, jer su razumjeli da se država ne može razvijati ako služi tuđim interesima, ma ko taj drugi bio, ma koliko mi bili s njim povezani istorijski i kulturološki, i ma koliko nas u određenim trenucima (ko što je to bio slučaj s ruskom carevinom), pomagao. Njegoš u jednom pismu kaže: „Ja sam rob petrogradskih ćudi“. Možda se razlozi imperije mogu razumjeti. Uvijek je pitanje tačke gledišta s koje posmatrate određeno pitanje i problem. Flober kaže: „Ne postoji istinito,

ima samo način na koji se stvari vide“. To je pitanje tačke gledišta. Uzmimo ovu našu, crnogorsku, na koju smo oslonjeni. Nije dobro da služite bilo kome. Morate se izboriti za to da sami odlučujete o sopstvenoj sudbini. I Petrovići to žele; da Crnu Goru okrenu trgovini, zemljoradnji, da je okrenu Mediteranu i Zapadu. Zašto? Da bi zemlju civilizovali i da bi je učinili takvom da ne mora svoju egzistenciju da zasniva samo na ratovanju i bojevima. Samim tim su težili da svi oni elementi koji čine jednu državu, a u tom trenutku i crkva ima svoju ulogu, da učine Crnu Goru samostalnom. Tako da niko van nje nije birao crnogorske vladike. To je odgovor na iskonstruisano pitanje je li Crnogorska crkva bila autokefalna ili ne.

Neću se više baviti političkom scenom Crne Gore, međutim, jako me interesuje kako vi razumijete tezu o tzv. asimptomatskom crnogorskom nacionalizmu?

Vidio sam da su to lansirali neki mlađi sociolozi i skupina djelatnika u našoj medijskoj sferi koja, zapravo, ima velike političke aspiracije, u pokušaju da se, čini mi se, pronađe opravdanje za prekompoziciju političke scene. U njenom središtu bi se našle partije centra koje zagovaraju neku vrstu pomirenja u Crnoj Gori, ili koje bi se uglavnom bavile ekonomskim pitanjima, u pokušaju da ono što su nacionalne teme potisnu u drugi plan. Ako, dakle, želite da njih smjestite u sredinu, treba naći neka dva pola sličnih negativnih osobina. Jedan je nesporan, čak i protagonistima ove priče, a to je velikosrpski nacionalizam, s kojim se suočava ne samo Crna Gora, i koji je evidentno proizveo drastične posljedice na prostoru čitave Jugoslavije, pa, naravno, i za sam srpski narod i Srbiju kao državu. I sad se, kao ekvivalent, traži crnogorski nacionalizam, koji nije mnogo svojstven Crnogorcima, mi to znamo iz istorije. Kad vidite određene pokrete, oni su mahom nastajali kao odgovor na osporavanje onoga što je crnogorski identitet i crnogorska samobitnost i, čini mi se, nije drugačije ni danas. Međutim, problem nastaje kad pokušate da definišete taj centar. On ne može ostati bez izjašnjenja o onome što su prerogativi jedne države i što su važna pitanja jedne zajednice. Jer, znate što, važna je plata od hiljadu eura, ali nije valjda da nas zanima samo to. Postoje i druga pitanja o životu koja su bitna. Izbjegavajući da se o tome

izjasnite, bojim se da svjesno ili ne radite za jednu drugu politiku koja, u stvari, želi od ove države da napravi neku vrstu teritorije, koja, tako, može da ima svoje simbole, a i ne mora. Oni mogu biti ovakvi i onakvi, u njoj su ljudi danas jedno, šutra drugo, a možda preksutra nijesu ni potrebni. To je apsolutno kockanje sa suverenitetom i pokušaj da se taj suverenitet relativizuje i da se karakter države izmijeni. To ima jasne posljedice u kulturi, obrazovanju... i, naravno, samim tim, mijenjaju se pretpostavke te društvene zajednice. Koja, kažem, treba da se razvija, i u tom dijelu sam saglasan da neke druge stvari zavrjeđuju da dođu u prvi plan u odnosu na ove o kojima verglamo već jako dugo, još od prije referendumu pa do danas. Ali, znate kako to prevazići? Kad prihvatimo da je ovo naša kuća, da ona ima svoj okvir, svoje zidove i površinu, da joj treba srediti krov, napraviti prilaz i popraviti prozore, ali da nju ne možete dovoditi u pitanje. Niti smijete dirati u njene temelje.

Govorimo o navodnim partijama centra i o demokratama. Govorimo o URA-i i Evropi sad. Kako mogu biti partije centra koje su apsolutno u direktnoj vezi, povezani sa Srpskom pravoslavnom crkvom? Postavljam pitanje jer ovdje vidim logički previd, grešku: oni su centar. Kakav centar? Imamo Srpsku pravoslavnu crkvu. Rat u Hrvatskoj je započeo kada su srpske vladike rekle kako Srbi u Hrvatskoj prolaze gore nego Srbi 1943. u NDH. Rat u Bosni je započeo tako kad su srpske vladike rekle da Srbi u Bosni prolaze gore nego Srbi u NDH 1943. Rat na Kosovu je krenuo 1998/99. kad su srpske vladike izgovorile istu rečenicu. Irinej, tadašnji patrijarh SPC, je 2019. godine istu rečenicu izgovorio i za Crnu Goru. Ovdje govorimo: imamo demokrate, jedini političar iz Crne Gore koji je govorio na sahrani Amfilohija je Aleksa Bečić. Imamo Evropu sad koja je apsolutno izašla iz šinjela SPC-a. I imamo URU koja je Srpskoj crkvi dala sve, što oni nijesu ni sanjali da će dobiti. Mene interesuje – ove tri partije kako mogu biti centar. Gdje je razlika između njih i DF? DF bi isto uradio što oni rade da su bili na poziciji, ali nijesu bili. Oni su bili na poziciji i uradili su sve.

Navodeći te primjere, kazali ste za Bečića i za njegov govor na sahrani mitropolita Amfilohija. Mislim da je on tada bio predsjednik Skupštine. To daje još jednu dimenziju svemu tome, ali da sad ne otvaramo to pitanje, premda je važno po više osnova. Saglasan sam s vama u jednom: jasan je korijen tih partija i to kako su nastale. Viđemo koje će trajati, a koje su neka vrsta sezonskih pojava u politici. Treba svakome dati šansu da se promijeni, ako je to promjena na bolje. Hajde da vidimo, moguće je da dođe do političke emancipacije kod nekog od njih. Istakao bih pozitivan primjer Jovane Marović. Neko bi rekao zakašnjeo, ali ipak odgovoran odnos prema onome što je prihvatila kao svoju obavezu. Onda kad je shvatila da nije u stanju da to ispuni u ovim okolnostima, odlučila je da se povuče. Očekivao sam da bude više takvih ljudi, možda bi time i spasili svoju partiju. Da su ustali i istupili protiv Abazovićevog djelovanja. Što se tiče ostalih, nekako vjerujem da će se i tu naći ljudi, evo neka budem malo i nerealni optimista, koji će razumjeti da stvari ne mogu tako da traju i da to nije dobra politika. Da vas na okupu ne može držati samo animozitet prema jednoj ličnosti ili neki destruktivni porivi. Na kraju, kao i na početku, sve je pitanje vrijednosti. Lakše je pridružiti se pobjedniku i ostati u zoni privatnog interesa.

Lakše, ali nemoralnije. I nema više korak nazad.

Sigurno nemoralnije. Ali, na koju mjeru svodimo svoja razmišljanja? Da li razmišljamo dugoročno, šta je to što je javno dobro i kakva će biti naša šutrašnjica? To je ono što bih želio znati.

Može li društvo da napreduje bez kontinuirane kritike i pritiska javnosti. Pitanje – da li se crnogorski građanin snašao u svemu tome i da li Crna Gora ima vraćanje? Kad kažem građani – mislim na svijest, odgovornost, upravo na kulturu pobune, kulturu sjećanja...

Zaista dobro pitanje, na koje je najteže dati odgovor, ne zato što će čovjek pogriješiti ako kaže da nema dovoljno građana, nego zato što je to strašno bolna činjenica. Nijesmo uspjeli da taj institut građanina razvijemo na pravi način, da nas ima u mjeri koja bi bila transformativna za ovo

društvo i koja bi uspjela da artikuliše tu kritičku svijest. Mi imamo gomilu koja će kritički reagovati na bilo što. S pojavom društvenih mreža došla je do izražaja ljudska priroda, ona njena skrivena strana. Tako da sad objavite da je neko osvojio zlatnu medalju na Olimpijadi, bilo bi puno komentara, možda i svaki treći koji bi bio negativan. Jedan bi rekao da nijesu favoriti učestvovali, drugi da mu je to platio DPS ili URA... Treći bi našao neki razlog da ni jedna vijest ne može proći na komotan način. Da ne govorimo o diskursu. Pročitao sam tweet jednog prijatelja, pa sam ušao u komentare – to je zastrašujuće. Jednom sam čitao komentare o sebi, zabavljalo me to iz nekog razloga, možda je to bio mazohistički trenutak, na *Infors*-u. Završilo se tako da zaslužujem da mi odvojeno sahrane glavu od tijela. Malo začudi kakva je to sredina u kojoj živimo. Zašto bi čovjek zbog svake stvari izvadio nož na nekoga?! Pa i na ovaj, posredan način. Ali, ono što nam nedostaje, to je djelovanje. I sami ste bili, znam, u nekim građanskim organizacijama. Ono što me tu uvijek činilo nezadovoljnim je to što bismo se našli, ispričali, uglavnom dali manje-više tačne dijagnoze (a ja znam da svaka terapija počinje od ispravne dijagnoze), ali fali ono poslije toga. Treba da uzmemo neki gorak lijek ili da se sami poduhvatimo nekog djelovanja. Ovako mi se čini da se mi fino ispričamo, posebno s istomišljenicima, i konstatujemo neke stvari, a onda se razidemo i sve ostane po starom. Treba nam više akcije, pa i kroz ono što radimo u svojim profesijama. Da i u dovoljnoj mjeri utičemo na ljude s kojima se srećemo?

Radim na fakultetu s mladim ljudima koji su već djelimično formirani, i ne možete tek tako nešto da kažete a da vam oni vjeruju na riječ. Da to ne potkrijepite nekim argumentom. Potrebno je da ih navedete na ono što je pretpostavka svakog ozbiljnog djelovanja, a to je razmišljanje. Kad bi svako od nas preduzeo konkretne korake u onome što može da učini, vjerujem da bi tada i ovo društvo izgledalo bolje.

Postaviću vam pitanje koje svim svojim sagovornicima, sapatnicima i saborcima postavljam: gdje je Crna Gora krenula, gdje može da ode, a gdje vi mislite da će stići?

Ne znam da li je Crna Gora uopšte na nekom putu ili je na stranputici. Katkad me podsjeća na dječju igračku koja prima različite i međusobno suprotstavljene komande. Imao sam skoro razgovore s predstavnicima Bundestaga i ti ljudi su zaista željeli da čuju naša razmišljanja. Po njihovim pitanjima sam shvatio da su dobrano zainteresovani za Crnu Goru, a imaju i sjajnog čovjeka koji vodi tu grupu za Zapadni Balkan. Međutim, shvatio sam da oni ne razumiju Crnu Goru. Rekao sam im: „Gospodo, ni sam nijesam u boljem položaju. Takođe je ne razumijem, bojim se da je to sad neki vid tumanjanja u kojem se ne vidi put ni drumom ni šumom“. Ipak, za nas je od suštinske važnosti što, htjeli to ili ne, pripadamo Evropi. Neki bi nas vjerovatno preselili malo dalje, ali geografija je sudbina, i neće nas tek tako ostaviti. Svi koji su odgovorni moraće u narednom periodu da se ponašaju ozbiljnije, moraće da se uspostavi pravna država. Vjerujem da bi to samo po sebi riješilo neke stvari, a na emancipaciji moramo raditi svakog dana, i sami sa sobom i s ljudima s kojima se srećemo. Kad bi ovaj razgovor čuo barem jedan čovjek s kojim se ne slažemo, ja bih bio zadovoljan. Mislim da je to smisao ovakvih razgovora – da doprete barem do jednog čovjeka s kojim se ne slažete, ali se možda razumijete oko onoga što su zajednički ciljevi.

SLOBODAN BACKOVIĆ

AKADEMIK

Slobodan Backović, rođen je 1946. godine u Nikšiću, gdje je pohađao osnovnu školu i gimnaziju. Prirodno-matematički fakultet (PMF), Odsek za fiziku, diplomirao je u Beogradu 1971. godine. Od 1969. do 1972. godine radio je u gimnaziji u Nikšiću kao profesor fizike. Postdiplomske studije upisao je na PMF-u u Beogradu (Odsek za fiziku – smer Eksperimentalna nuklearna fizika), 1973. godine, kad je počeo i da radi u Institutu za fiziku Univerziteta u Beogradu (Laboratorija za fiziku visokih energija). Magistrski rad odbranio je u januaru 1976. godine, poslije čega odlazi u Dubnu (Rusija) na naučnu specijalizaciju u Ujedinjenom institutu za nuklearna istraživanja (Laboratorija za fiziku visokih energija). U Dubni ostaje do avgusta 1978. godine. Doktorsku disertaciju odbranio je 1979. godine na PMF-u u Beogradu. U Titograd prelazi 1. oktobra 1979. godine, gdje počinje da radi u Institutu za matematiku i fiziku. Iste godine izabran je u zvanje docenta. U zvanje vanrednog profesora izabran je 1985. godine, a redovnog 1991. godine.

Od 2003. do 2008. godine bio je ministar prosvjete i nauke u Vladi Crne Gore, a od 2008. do 2011. godine ambasador Crne Gore u Ruskoj Federaciji. Od 2011. do 2014. godine bio je rektor Univerziteta „Mediterran“.

Dobitnik je Republičke nagrade „Oktoih“ za 1999. godinu. U toku 2002. godine koordinirao je poslovima na reformi obrazovanja u Crnoj Gori i bio predsjednik Komisije za reformu osmogodišnje škole.

Član je Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

PODGORICA
30. mart 2023. godine

Crnoj Gori su potrebne savremene škole, a ne vjeronauka

Vaša radna biografija jasno pokazuje da ste svoj život posvetili nauci i obrazovanju. Kako danas vidite svoje učešće na Univerzitetu, u naučnim organizacijama i tijelima, najzad – kako vidite akademsku zajednicu UCG-a?

Ja sam u Podgoricu stigao na insistiranje profesora Obradovića, koji je u to vrijeme bio aktuelni osnivač Prirodno-matematičkog fakulteta 1979. godine. Formirali smo studije matematike i fizike koje su počele sa radom 1980. godine. Od tad sam bio praktično na Univerzitetu Crne Gore pa do 2002. godine. Kasnije sam otišao drugim putem, tad sam napustio Univerzitet i od tad mogu reći da sam održavao neke kontakte sve do možda prije desetak godina (ili manje), i otprilike imao predstavu što se dešava na Univerzitetu i u kakvoj je on poziciji. Ono što hoću da kažem – Univerzitet Crne Gore je odigrao značajnu ulogu, i s dobrim i s lošim stranama, za razvoj društva u Crnoj Gori i praktično – od malog Univerziteta postao je jedan razvijeni Univerzitet, dobio je infrastrukturu itd. Međutim, pitanje je da li Univerzitet u današnjoj situaciji odgovara izazovima vremena.

Dakle, Univerzitet je postao članica bolonjskog procesa, što je otvorilo vrata mladim ljudima da mogu da posjećuju inostrane univerzitete, što je jako značajno jer mislim da je jedna od boljki i sadašnjeg Univerziteta to da je malo nastavnog kadra boravilo (ili boravi) na inostranim univerzitetima i stiče neophodno iskustvo ili praksu s drugih univerziteta koji mogu značajno da utiču na njihov rad ovdje u Crnoj Gori. S druge strane, povećana je mobilnost, obrazovni stepeni usklađeni su s evropskim i prepo-

znatljivi su s bečelor i master diplomama, tako da je za mlade ljude ili naše studente to bilo jako značajno. Ono što mislim da nedostaje Univerzitetu u ovom trenutku to su uslovi u kojima rade studenti i način na koji se radi sa studentima. Uslovi su i dalje ostali praktično isti. Nedostatak prostora za cjelodnevni boravak studenata na Univerzitetu, što je prisutno na svim svjetskim univerzitetima, znači osim predavanja koje studenti imaju u toku dana na Univerzitetu Crne Gore, oni moraju da imaju prostor da borave na Univerzitetu, da dnevne zadatke završavaju tamo gdje su im postavljeni. Znači da praktično imaju na raspolaganju radni prostor, računarsku infrastrukturu itd. Dakle, način rada sa studentima se nije promijenio i to je loše. To je stari način rada – profesor dođe, održi predavanje, napravi se kolokvijum, i na kraju imamo ispit. Nemamo svakodnevnog praćenja rada studenata, što postoji na svim univerzitetima i američkim i evropskim, gdje svaki student u toku dana poslije predavanja dobija zadatke, dobija sadržaj predavanja, dobija zadatke i dužan je da odgovori na njih. Taj način rada koji nije odgovarajući i mora se promijeniti ako želimo da bude bolje. Mada, ovi studenti koji nam odlaze po Erazmusu, da završavaju neki dio svojih studija pokazuju jako dobre osobine. Uspješni su. Ono što nedostaje našem univerzitetskom prostoru: ideja bolonjskog procesa je bila da se napravi evropski prostor visokog obrazovanja.

Crna Gora je napravila da osim državnog Univerziteta ima i dva privatna univerziteta. Ja ne mislim da je to loše – čak mislim obratno. Ti univerziteti su privatni i trebali bi da profilišu programe koje nemamo na državnom Univerzitetu. Pošto sam bio na Univerzitetu Mediteran tri godine, znam da su tamo bili jako dobri i aktuelni programi informacionih tehnologija, kao i program za vizuelne umjetnosti. To je bilo konkurentno i možda bolje nego na Univerzitetu Crne Gore. Osnivanje privatnih univerziteta imalo je smisla ako su davali drugačije i bolje programe od onih koje imamo na Univerzitetu Crne Gore. Ono što je nedostatak visokog obrazovanja u Crnoj Gori, u ovom trenutku, to je da mi još nijesmo formirali rektorsku konferenciju koja je bila obećana još prije pet godina, ali je iz nekih razloga to izostalo da se ozakoni. Od 48 zemalja koje učestvuju u bolonjskom procesu 46 zemalja imaju rektorske konferencije. Te rektorske konferencije imaju zadatak da usaglašavaju standarde visokog obrazovanja u

svojim zemljama, što mi nemamo ovdje. To je jedan nedostatak. Drugi nedostatak je da mi još u Crnoj Gori nijesmo obezbijedili nešto što se zove: obezbjeđenje kvaliteta u sistemu visokog obrazovanja, niti provjeru tog kvaliteta na odgovarajući način, niti finansiranje visokog obrazovanja. Naime, moram da kažem da smo, negdje 2007/8, sa Svjetskom bankom ugovorili finansiranje pet miliona – dva projekta koji su se ticali finansiranja visokog obrazovanja i da se napravi model kako da se finansira visoko obrazovanje, kako na državnom Univerzitetu, tako i na privatnim univerzitetima. Privatni univerziteti finansiraju se novcem građana, dok se, recimo, vjerske škole finansiraju iz budžeta Crne Gore. Onda se postavlja pitanje zašto nijesu i privatni univerziteti ili djeca svih građana mogla da se finansiraju iz Budžeta Crne Gore. To je prvo pitanje. Drugo pitanje je bilo: kako da se napravi sistem koji će obezbijediti kvalitetno obrazovanje i kako da se kvalitet provjerava. Provjera se sad obezbjeđuje s reakreditacijama ali su one nedovoljne za provjeru kvaliteta obrazovanja.

Naime, bio je pokušaj da se sve ovo osmisli. Dva kredita su potrošena na to i nije napravljeno ništa. Imali smo eksperte koje smo slušali i, na žalost, zadnji put je to bilo da smo mi penzioneri-rektori s privatnih univerziteta, ja s Mediterana, Vukotić sa UDG-a, slušali to, s državnog Univerziteta bio je čovjek iz računovodstva, a pomoćnik ministra nije bio prisutan. Dakle, državu nije interesovalo na što se troše pare iz kredita koje će sutra država vraćati, a to je trebalo da poboljša situaciju u visokom obrazovanju Crne Gore. To je bila jedna situacija u kojoj se nije dovoljno brinulo o visokom obrazovanju. S druge strane, budžet Univerziteta Crne Gore bio je jako nizak, finansira se iz budžeta, sa 1500 eura po studentu godišnje. Broj studenata u to vrijeme je (što na privatnim što na državnom Univerzitetu) je prelazio 20.000. Enormno upisivanje na univerzitete i time kompenzovano nedostatak radnih mjesta ili što ja znam, čuvala se socijalna sigurnost tih mladih ljudi. Danas je situacija drugačija. Univerzitet upisuje nekih 12.000, a ovi privatni univerziteti 5500 studenata. Univerzitet Crne Gore u budžetu za 2023. godinu prvi put ima ovako značajan budžet od 34 miliona, što je negdje oko 3500 € po studentu godišnje, što je značajna cifra i može da na odgovarajući način finansira rad UCG.

A ono što čitavo vrijeme zamjeram Univerzitetu Crne Gore jeste što „stara“. Što to znači? To znači: nema dovoljno saradnika u nastavi, asistentata. Njihov broj je toliko mali da to praktično obesmišljava ovu priču o Bolonjskom procesu. Imate asistente koji imaju recimo vježbe na tri kursa, a na njima po 200 studenata. Zamislite 600 kolokvijuma samo ispraviti. Broj asistentata bude otprilike jednak broju redovnih profesora. U svijetu to nigdje nema. Redovni profesori uvijek imaju makar po tri saradnika u nastavi ili asistenta. Oni su osnovna pogonska snaga svih univerziteta, i u nauci i u nastavi. Mi ih nemamo. Mi smo napravili takva pravila da smo to zatvorili i, nažalost, to prijeti lošim univerzitetom. Zato univerzitet, makar neke jedinice, postaju sve više škole, tamo nauke nema ili nauka koja se svodi na nešto što bi moglo da se nazove nauka. Imate par univerzitetskih jedinica koje su još u nauci i značajni su. Imate moj bivši Prirodno-matematički i Elektrotehnički fakultet koje možete prepoznati na svim naučnim mrežama. Ostali su dosta onako upitni, posebno nikšićki Filozofski i Filološki fakultet. Ovih dana sam bio svjedok da se za obrazovnu politiku bira čovjek koji je istoričar, koji nema nijednog rada iz oblasti obrazovne politike, koji ima rad iz metodike istorije i još jedan naučni rad, a tri recenzenta ga predlažu. Normalno je da će ga Senat izabrati.

Što je problem Univerziteta još? Problem državnog Univerziteta, a mislim i ovih privatnih, jeste što imate jak uticaj finansijera na rad, pa je samim tim upitna autonomija Univerziteta. Naime, ako pogledate što radi Upravni odbor UCG, naći ćete mnogo stvari na koje država ne bi mogla da utiče, a tamo sjede predstavnici države i treba da sjede jer oni finansiraju Univerzitet. I treba da ga finansiraju tako što daju mjesečni grant Univerzitetu, ali ne mogu da utiču kako će Univerzitet potrošiti te pare.

Dakle, Univerzitet je autonoman kako će i koliko zaposliti ljudi. Moraju se pitati koliko treba studenata tržištu rada, na kraju odobrenje itd. Nastavni planovi i programi, otvaranje novih jedinica i reorganizacija Univerziteta – da o tome odlučuje Upravni odbor jer to nije stvar države. To je direktno stvar autonomije Univerziteta.

Sa profesorom Ilijom Vujoševićem sam pričala o autonomiji Univerziteta. On je decidno izjavio: Onog dana kad se iz uprave i Upravnih odbora Univerziteta povuku partijski državni činovnici – jer on je protiv toga da država utiče na bilo koji način na rad Univerziteta – Univerzitet će moći da istakne simbolično zastavu svoje autonomije.

Mislim da nijedan univerzitet ne može isključiti iz upravljačke strukture jedan dio ljudi koji finansiraju rad univerziteta. Međutim, imaju stvari koje su apsolutno u nadležnosti univerziteta i ovi ne mogu o tome da odlučuju. O tome pričam. Sad imate apsurd da državu u upravi Univerziteta predstavlja sveštenik. Sveštenik predstavlja državu u Upravnom odboru Univerziteta – to je raritet. Onda imate objašnjenje da na Univerzitetu negdje u Minhenu i u Engleskoj imate sveštenike itd. Neadekvatna poređenja koja bi trebala da objasne ovo što se nama desilo.

Da li je vama sporan događaj od prije par godina kad je sadašnji rektor, inače tvorac portala In4s, g. Božović jednoglasno izabran na sjednici?

To je interesantna stvar. On je izabran za rektora Univerziteta jer je imao neke reference, po meni skromne. On i danas ima svega 16 otprilike, kako bi to rekli, 16 jedinica, od kojih su 13 radovi, jedna je poglavlje u jednoj knjizi, dva konferencijska rada, dakle, skromna je naučna biografija. Na osnovu te skromne biografije on je stekao zvanje redovnog profesora i nije on jedini. Na Univerzitetu imate tu eroziju. Pogledajte biltene, da vidite na čemu se biraju ljudi, koja je to nauka i ima li tamo uopšte nauke. Tamo je važno da on ima rad da bi bio doktorant, i da bi rad imao u časopisu koji je negdje, u nekoj SCI listi itd. Znači, postoje neke administrativne stvari, postoji propisano administrativno ko može biti, a ne ulazi se u suštinu da li to, taj rad ili radovi uopšte imaju smisla.

Gleda se kvantitet.

U vrijeme kad sam bio na Univerzitetu Crne Gore, od 1979. do 2002. godine, promijenio sam pet rektora, od prof. Milinka Šaranovića, prof Miloš Radulovića s Ekonomskog fakulteta, Božidara Nikolića, Ratka Đukano-

vića do Predraga Obradovića – nijedan nije izabran većinom glasova. Sistem izbora je bio drugačiji i vidim da sad postoje naznake da se vrate na taj način izbora. Naime, ovdje je napravljena stvar da Upravni odbor bira. Pazite, negdje u dokumentima o Bolonjskom procesu piše da univerzitet treba da je integrisan. Onda su ovi naši specijalisti pomiješali „integrisan“ sa „centralizovan“ i bukvalno su ga centralizovali. Tako Upravni odbor i Senat odlučuju o svemu i svačemu. Više se ne odlučuje na nižim nivoima. Ako Upravni odbor odlučuje o tome ko će biti rektor, a na preporuku Senata, to je veoma neobično zbog učešća predstavnika vlasti u izboru rektora. U vrijeme dok sam radio na Univerzitetu – kad se raspiše konkurs prijavljuju se ljudi koji žele da budu rektori. Onda ti kandidati idu na glasanje na Vijeća svih univerzitetskih jedinica. Tamo treba da dobiju neku većinu, pa onda od većine univerzitetskih jedinica koje su dale podršku tim ljudima, formiraju se kandidati koji dolaze na Senat. Na Senatu ti ljudi izlažu svoje programe i onda Senat tek bira. Ja sam bio učesnik jedne takve kampanje. Nijesam prošao, ali to je bila normalna kampanja. Ovo sad je bilo veoma čudno i to nije urađeno u sadašnje vrijeme, to je urađeno negdje prije ovog vremena, sasvim nepotrebno, neobjašnjivo itd. Ovo što se desilo s izborom ovog mladog našeg rektora je neobično da je on dobio sve glasove, ali nije neobično ako je izvjesno da je samo Senat trebao da ga predloži a ovi da ga biraju.

Zbog čega je Univerzitet centralizovan s obzirom na to da ne predstavlja opasnost ni po jednu vlast jer to se vidi kroz, evo, posljednjih trideset godina studenti kao mlada, progresivna snaga se ne bune. Jednom su se pobunili, ali i to je bilo politički instruirano.

Ako pogledate vlast i ko je u vlasti, i u izvršnoj i u zakonodavnoj, vidjećete veliki broj univerzitetskih profesora. Zašto bi na Univerzitetu postojao neki otpor vlastima? Kao prvo, razmisliti zašto bi neko imao nešto protiv nečega? Prvo, čovjek mora da osjeća sam da nešto nije u redu, da bi sam ispoljio svoje nezadovoljstvo. To ne postoji. S druge strane, postoji možda i mišljenje ako ja ispoljavam svoje nezadovoljstvo, može li to promijeniti bilo što? Da li je to smisleno ili to nema nikakvog smisla? Dakle, jedan

od razloga zašto se Univerzitet ne pojavljuje kao grupacija koja utiče na društvene procese je to što je masa ljudi s Univerziteta u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti. Pogledajte samo koliko ih je u vladi bilo, koliko ih je u parlamentu – sve će vam biti jasno – i što oni zastupaju, i kako zastupaju.

Profesori Univerziteta se decenijama nijesu bunili. Prvi put smo dobili javni protest profesora Univerziteta Crne Gore, kao i osnovnih i srednjih škola, za vrijeme litija.

Kad se tiče protesta, javnog protesta Univerziteta kao grupe profesora nije to bilo. Imamo da su se univerzitetski profesori pojavljivali kao zaštitnici svetinja preko NVO i učešćem u litijama. Odgovoriti na to pitanje zašto i kako nije jednostavno, ali oni su se pojavili. S jedne strane imate profesore koji su osnovali NVO, koji štite svetinje, to su profesor Krivokapić, pa ga je izvršna direktorka gospođa Vesna Bratić zamijenila, pa je ona otišla u ministre, pa je nju zamijenila njena kasnije državna sekretarka advokatica Milica Kadović. Dakle, to se sve nasljeđivalo. To je organizovana grupa. Zašto su oni, postali izvršna vlast ne treba objašnjavati. Ja sam negdje saopštio moj osjećaj prema tome i ne bih to da ponavljam, ali najbolje je to njih pitati. Jer, ako pogledate zbog čega su oni to uradili, možda su oni vjernici. I to treba poštovati. Ali, trebali bi da objasne čime su to bile ugrožene te svetinje koje su oni navodno štitali, koje niko nije dirao i napadao itd. To je situacija koja govori koliko je naše društvo klerikalizovano ili koliko je crkva ušla u društveni život, čak i u Univerzitet i da je povukla veliki broj ljudi da je podržavaju. Jer, to je organizovano od crkve, nije to bilo spontano da su oni izašli na litije, nego ih je crkva pozvala i oni su se odazvali tome.

Važno pitanje o kojem se očigledno ne govori dovoljno je pitanje školstva i obrazovanja. Po vašoj procjeni, kakvo je danas crnogorsko školstvo? Na koji način mi odgajamo i njegujemo djecu? Na kojim znanjima, na kojim vrijednostima prije svega?

To je pitanje koje prijeti državi Crnoj Gori i jednim dijelom posljedica tog lošeg obrazovanja, čak i visokoškolskog obrazovanja. Jedan dio mladih ljudi koji su završili naše fakultete (posebno društvene), našao se u insti-

tucijama države. Samo pogledajte kojim znanjem i kojim vještinama oni raspolazu pa će vam jasno biti koje su oni to znanje i vještine stekli. To je s jedne strane. S druge strane, douniverzitetsko obrazovanje je u strašno velikoj krizi. Dakle, mi u tom segmentu obrazovanja ne stvaramo djecu ili mlade ljude koji razmišljaju, posebno kritički, nego stvaramo poslušnike. Nudite im nešto i oni tome treba da vjeruju bespogovorno. O tome govore svi rezultati istraživanja koje imamo od međunarodnih do domaćih. Tome su krivi naši reformatori koji su doveli do toga. Pojasniću... Bila je ideja o rasterećenju učenika – pitanje je otkud ideja da se djeca rasterete od učenja, mada je poznato da se uči u tom mladalačkom periodu, da kasnije mogu samo da douče nešto. Zašto ih je trebalo oslobađati da uče, to nije jasno. Možda ih je trebalo oslobađati da uče nepotrebno ili da uče i da razvijaju kritičko mišljenje. Znači, mi smo ih praktično učili da uče napamet i da ponavljaju „ko papagaji“ to što su učili i time da budu vrednovani. To je osnovni problem našeg obrazovanja, to je bilo i najlakše, a tome je doprinijelo smanjivanje broja sati boravka djece u školi, pa smo na zadnjem mjestu u Evropi po broju sati koje djeca provode u obaveznom obrazovanju. Pazite, imate primjer Singapura koji je u svim istraživanjima PISA-e na svim testovima prvi, i u čitalačkoj pismenosti, i u matematičkoj, i u naučnoj pismenosti. Ali, ta djeca borave čitav dan u školi. Mi iz Akademije sedam godina poručujemo: gradite škole, u Podgorici je katastrofa. Mislite da se neko osvrnuo na to?! Oni grade vjersku školu, a ne grade drugu gimnaziju. Ne grade nijednu osnovnu školu. Jedina škola koja je napravljena je škola koja je donacija, koju su ignorisali. I onda su počele priče kako i što. Dakle, ako djeca ne budu više boravila u školi i ako im ne obezbijedimo cjelodnevni boravak u školi, kao što radi čitava Evropa i razvijeni svijet (Amerika, Kina, Singapur...) mi ne možemo računati da ćemo imati bolje obrazovanje. Dijete mora da osjeća školu kao svoju, da razvija sve svoje mogućnosti do maksimuma u toj školi, da ga nastavnici upoznaju i prepoznaju što je to kod njega dobro pa da stimulišu to. Mi imamo neku čudnu situaciju da se novac populistički opredjeljuje na neke stvari koje ne doprinose boljitku, nego čuvanju socijalnog mira a da ne pravimo škole. Podgorici nedostaje 11 škola. 11 škola – znači mi smo mogli da radimo četiri škole godišnje, to je negdje oko 20 i nešto miliona,

i to je manje od penzije majkama s troje i više djece koje imaju već unuke pa dobijaju penzije. Ne stimuliramo majke koje će da rode djecu i da ih stimuliramo da rađaju više djece, što je veoma interesantno. Sjećam se Mađarske, dok sam radio na doktoratu u Dubni, tamo je bila velika mađarska grupa – žene koje su rodile drugo dijete Mađarska je tako stimulirala što su imale 7 godina plaćenog odsustva, bile su stimulirane da rađaju i povećavaju pulaciju Mađarske.

Bile su oslobođene egzistencijalnih problema...

Mađarska je imala oko 8 miliona stanovnika, i oko 8 miliona je bilo vani – prijetila je demografska katastrofa i onda su oni stimulirali rađanje djece, a bio je obezbijeđen i socijalni mir i ostalo. Mi to ne radimo. Mi plaćamo udžbenike. Nijedna zemlja u svijetu ne kupuje udžbenike djeci. To je bacanje novca zato što razvijene zemlje iznajmljuju udžbenike djeci: dođeš u školu, iznajmiš udžbenike, učiš i vratiš. Tri generacije uče iz istih udžbenika, a mi mijenjamo svake godine nesretne planove i programe pa onda svake godine štampamo udžbenike pa je to došlo ninašto. Propadaju zalihe. Zna li koliko je propalo zaliha udžbenika kod zadnjeg skraćivanja programa i smanjenja broja časova? Propalo je udžbenika u vrijednosti makar 500.000 eura. Ali, ovo da ne zaboravim, reći ću što je još veliki defekt: niko se nije sjetio da to promijeni način rada s djecom, jer to je teži način, drugačiji način rada s djecom. To je teže nego ući u učionicu pričati i pitati: ponovi to. Znači, morate se pripremiti da s djecom u kontaktu razgovarate, uvlačite ih u priču o problemu, o mišljenju njihovom itd. To kod nas ne postoji. Za sad! Mada, imali smo taj projekat aktivnog mišljenja koji su prošli svi nastavnici srednjih škola u moje vrijeme i onda su to zaboravili.

Hoću da kažem: naše obrazovanje ima dva veoma „opasna“ defekta koji je omogućio ulazak crkvenog mišljenja u obrazovanje. Oni su sljedeći: smanjenjem broja časova određenih predmeta u osnovnoj školi smanjen je nekim predmetima nedjeljni broj časova. To su bili geografija, istorija, biologija, pri čemu je biologiji dodata i ekologija, a smanjena je još informatika koja je spojena s tehničkim. Informatika je osnov savremenog

društva. Ali šta se desilo s biologijom? To da nemamo više Darvina i evolucije u programu. U tome je čitav problem. Zašto djeca počinju da dolaze u školu i kažu: mama mi je rekla, čitala je, da je Bog stvorio čovjeka – zato što nema više Darvina. Pošto ga nema u osnovnoj školi, znate gdje ga samo ima – u gimnaziji, u IV razredu. Ali, gimnaziju uči 30% srednjoškolaca, a 70% su stručne škole koje nemaju više biologiju. Stručne škole u I razredu imaju kao izborne predmete geografiju ili istoriju, tako da se praktično obrazovanje iz istorije, geografije i biologije završava u osnovnoj školi za većinu djece. Ova djeca nam dolaze na univerzitete jer smo omogućili stručnim školama da mogu na fakultet. Stručne škole su po programima različite škole od gimnazije. Imaju isti završni ispit, što su opet napravili reformatori. Bilo je predviđeno da ne može učenik stručne škole da se upiše na univerzitet ukoliko ne položi maturalnu dopunu. Imate praktično 2000 maturanata koji završe školsku godinu, 3500 četvorogodišnje stručne škole i 1000 trogodišnje. Njih ne računajte. Ostaje da 5500 može upisati univerzitet. Otprilike 1000 djece ode van da studira i to su gimnazijalci. Znači, 3500 učenika stručnih škola i 1000 gimnazijalaca upiše nam studije na univerzitetu. Treba imati u vidu da rezultati PISA istraživanja pokazuju da je kod učenika koji upisuju srednje strune škole funkcionalna nepismenost veoma visoka (prosjeak 70%) i da u postignućima zaostaju za gimnazijalcima dvije godine učenja. Onda, možete misliti s kakvim potencijalom rade naše univerzitetske jedinice. Čemu ih mogu naučiti? Je li već kasno da ih nauče, kad imaju već formirana i ustaljena mišljenja da mu je mama rekla jer je čitala knjige itd. To je veliki problem. To su napravili naši reformatori i ne treba nikoga drugoga okrivljavati. To je ono što je bolno.

Novi Vladin pohod ka osnivanju vjerskih škola – zašto je Vlada u vremenu kad mi nemamo regularne škole, sticajem okolnosti evo imam privatni podatak imamo vrtiće gdje u grupi po 52 djece jer nemaju gdje s njima. Kako je moguće da je ogroman novac opredijeljen za osnivanje vjerskih škola? To je novac svih poreskih obveznika.

Vidite da je moguće. To je stvar nekog dogovora između Crkve Srbije i vlasti iz 2020. koji poštuju sve vlasti do današnje. Oni smatraju da je to normalno. Jer, pazite, ovi su u budžet za prošlu godinu, stavili „podrška

vjerskim školama“ pa kažu da podrška znači: finansiranje rada ili osnivanje vjerskih škola. To „podrška“ oni tako tumače, a ako pogledate budžet imate makar stotinu puta podršku Univerzitetu Crne Gore, podršku ovome, onome... To je ono što mene nervira. Nije problem što se osnivaju vjerske škole, meni smeta što se osnivaju na račun budžetskih para, što je, po meni, protivustavno, protivzakonito i narušava sekularnost ove države a o čemu zvaničnici ne govore istinu. Koliko sam puta pitao Ministarstvo prosvjete da jasno odgovori kako je izdata licenca za školu, koji je to prostor te škole itd. Nijednog razloga nije bilo da bi opredijelili 900 hiljada za školu koja ne radi, koja nema prostor, koja nema učenike i zaposlene ljude. Oni se sprdaju s nama! To je ono što mene vrijeđa. To počinje ovako: postoji dogovor između SPC i tadašnje Vlade i ministarke Bratić da se osnuje vjerska škola jer nijesu uspjeli sa zahtjevom da se finansira Bogoslovija na Cetinju. Pošto Bogoslovija ne želi da promijeni (ili ne može da promijeni) nastavni plan i program jer je jedinstven za sve bogoslovije Srpske crkve, onda se pošlo na osnivanje vjerskih škola. Onda se pravi procedura, formira se Komisija za procjenu uslova i Komisija nalazi da su ispunjeni uslovi. Ne kažu bročano itd. Očigledno je da je to nezakonito. Izdaje se licenca u kojoj ne postoji ono što je po zakonu obavezna ministarka da propiše, maksimalan broj đaka na osnovu kojeg će se izračunati depozit koji se mora prije osnivanja škole uplatiti.

I dalje, veoma je interesantno njihovo objašnjenje da će vjerska škola da izvodi javni program opšte gimnazije i da nijesu dužni da prođu Nacionalni savjet, nego su oni sami preuzeli program. Vjerska škola, bez vjerskih predmeta, izvodi opšti program javne gimnazije. Oni su zaboravili – ako vi želite da uzmete javni program, tj. da izvodite javni program vi stičete neka javna ovlašćenja, ali ne možete da uzmete javni program i da sami steknete javno ovlašćenje. To mora da vam dâ neki državni organ. To je Nacionalni savjet ili Ministarstvo prosvjete. Znači, potpis kojim vi izvodite javno obrazovni program opšte gimnazije i stičete javno ovlašćenje da izdajete dokumenta, svršenim đacima svjedočanstva itd. Dakle, oni nemaju to. I na osnovu čega oni mogu da izdaju to, nije mi jasno. I onda se ide u dalju priču – nije im bilo to potrebno. Onda već dolazi ova fenomenalna stvar da oni daju školi koja ne postoji 900.000 eura. I što se još otkriva? Na skupštinskom razgo-

voru ministara s Odborom za prosvjetu činovnik iz Ministarstva prosvjete izjavljuje da Medresa (koja dobija pare od 2018. godine) nema licencu. Je li onda prolazila Nacionalni savjet? To je veoma interesantno zato što je Medresa do dana današnjeg dobila 2 miliona i 800 hiljada eura. Posljednju godinu Medresa je dobila 800.000 eura ili po učeniku skoro 2000 eura. To je sličan iznos koji dobija Univerzitet Crne Gore po studentu.

Oni se ponašaju kao da nama nijesu važne regularnosti srednje škole...

Škola „Sveti Sava“ dobila je beskonačno po đaku jer nemaju nijednog đaka?! E sad, nova vijest je da je kompanija „KIPS“ ustupila svoj prostor – i ja pozdravljam kompaniju „KIPS“ što želi da gradi zgradu vjerske škole. Međutim, protiv sam toga da se vjerska škola finansira iz budžeta u sekularnoj državi. A znate ko je omogućio to? Onaj ko je u zakon o obrazovanju stavio mogućnost da se vjerska škola može finansirati iz budžeta Crne Gore. Ali što je još nezakonito u vezi sa školom „Sveti Sava“? U Zakonu je stavljeno da se vjerska škola može finansirati tek kad izvodi cjelokupni program, znači četiri godine tj. kad ima učenika. Ova škola nema nijednog upisanog – a dobija pare. Taj član Zakona je protivustavan jer sekularna država ne može da finansira ni vjeru niti jednu vjersku djelatnost iz budžeta. To mora da finansira vjerska zajednica ili vjernici, ili donatori, kao što rade druge sekularne države. Oni će naći upoređenje vjerovatno kako se to radi u Holandiji, Belgiji, Austriji itd. Ali, zaboravljaju da su to drugačije uređene države i da se te vjerske škole, koje se i finansiraju iz budžeta, počele da se finansiraju davnih dana, ali da moraju da ispunjavaju stroge uslove za rad i za to jesu li to sekularne države ili ne. Crkve se ne miješaju u državne poslove pomenutih država. Ustavno sekularna država, kao što smo mi, kao što je Slovenija, kao što je Amerika... one iz svojih budžeta ne finansiraju rad vjerskih škola. Stvar vjere je privatna stvar i ona se ne može finansirati iz sredstava svih građana, odnosno, državnog budžeta.

Kako smo uopšte stigli dovdje? Prije dvije i po godine Crna Gora je doživjela promjene, društveno-političke promjene. Međutim, upravo je to period, odnosno, godinu već dana prije toga

kad kreću litije – kad Crna Gora mijenja svoj karakter i prelazi iz sekularnog uređenja u jednu čvrsto teokratsko. Kako se vama danas čine te promjene, odnosno od 30. avgusta do danas?

Pa, ona nije prešla u čvrstu teokratsku državu, ali tendencije postoje. Znači, teokratska država postaje kad se državna vlast i crkvena vlast spoje i kad državna vlast počinje da upravlja u ime Boga, odnosno u ime crkvenih pravila, pri čemu na formiranje državnih zakona primjenjuje vjerske zakone. Nije još do toga došlo, ali je počelo onog trenutka kad je vladu Crkva izabrala, kada su premijer i ministri počeli da se krste na svakom mjestu. Meni je smetalo u tom trenutku, kao i danas, što su oni počeli javno da ispoljavaju svoja vjerska opredjeljenja. Dakle, u sekularnoj državi nijedan državni zvaničnik javno ne može da ispoljava svoje vjersko opredjeljenje. Ja sam njima naveo primjer – Bajden je vjernik, ali Bajden nedjeljno ide u svoju crkvu u tom mjestu u kojem živi, ali ga ne prate kamere. To je njegova privatna stvar. Pročitao sam interesantan članak, mislim da ga je pisao neki crkvenjak, otišao je iz Crne Gore da ga ne pominjemo... što je liječio koronu tamjanom. On se oduševio Amerikom. Veli: „U Senatu postoji kapela“. I onda sam ja u nekom komentaru napisao: „Kapela postoji, ali znate zašto – da bi neki član Senata, koji je vjernik, mogao da ode u kapelu da se pomoli, a ne zato da sveštenik iz kapele ide po Senatu i pita ko hoće da se pomoli, kao što je kod nas pop kadio po Kliničkom centru Crne Gore, da pita bolesnike hoće li se pomoliti“.

U katoličkim zemljama skoro sve bolnice imaju kapelice, ali tamo ne defiluju sveštena lica...

Boravio sam mjesec dana u koledžu u Londonu. On ima svoju kapelu, ali ne ide sveštenik po koledžu da poziva studente. Student koji želi i ima potrebu da se pomoli, ispovijedi – pođe u kapelu. Dakle, mi smo sve strašno pomiješali. SPC je vjeru i privatnost počela da prenosi na javni plan, u javni prostor i time klerikalizuje društvo. Sjećate li se da su popovi izašli po Beranama da kade ulice? Pazite, Vlada nam je svakog dana mirisala na tamjan. U suterenu su palili tamjan da bi činovnici kad uđu u Vladu imali prijatan osjećaj da su u nekom vjerskom objektu. Svi zvaničnici u Vladi imali su ili ikone ili statue vjerskih poglavara itd. u svojim kancelarijama.

Mislite li da je to bilo slučajno?

Nije slučajno – namjera je bila. O čemu se radi? To je bio plan i tako je Vlada i napravljena. Direktori škola – 80% postavljenih direktora škola imalo je neku vezu s crkvom. Više od polovine članova Vlade imalo je neku vezu sa Srpskom crkvom. Dakle, to je bilo jako vidljivo... i neka su oni imali vezu sa Crkvom – smetalo je to što oni meni kao građaninu počinju da nameću u javnom prostoru svoju vjeru i svoja vjerska osjećanja. Recimo, ja sam mogao da budem vjernik druge konfesije... To nije bilo primjereno i to je vodilo ovome što se zove klerikalizacija. Neki nastavnici su kao sveštenici počeli direktno da propagiraju među djecom i vjerska učenja i ostalo. Tako je to bilo organizovano i jako je loše za naše obrazovanje i našu djecu. Ako se tome ne stane na put doći ćemo u teokratiju, kako ste rekli – u teokratski sistem, teokratsko društvo.

Ko su zapravo bili nosioci promjena u Crnoj Gori? Znamo za SPC.

SPC je imala svoje izvođače radova. Ja ću da se vratim na 2004. godinu, to dobro pamtim, kad smo mi u obrazovne programe uveli pored srpskog jezika, crnogorski jezik, hrvatski i bošnjački. Znači, naziv predmeta u nastavnom planu je uvijek bio maternji jezik, ali predmetni program je nosio srpski jezik. Mi smo tad to izmijenili i stavili da bude srpski, crnogorski, bošnjački i hrvatski. Tad je nastala pobuna, navodno sa zaštitom srpskog jezika koji niko nije ugrožavao, ali je bila protiv pojave crnogorskog jezika. Crnogorski jezik se zvanično u dokumentima ove države pojavljuje 2004. godine u dokumentima prosvjete. Pobunu je vodila Crkva. Pokojni vladika je sazvao lidere prosrpskih stranaka u Reževiću, manastir Reževići, i napravio plan, dao im je instrukcije za njihovo djelovanje.

Oni, političke partije, po instrukcijama Crkve su napravili štrajk, opstrukciju, u Nikšiću, u Gimnaziji i stručnim školama. Pozivali su djecu da ne idu na časove, da nastavnici ne idu na časove. Ovo je pokušano i u stručnim školama u Beranama, Pljevljima itd.

Crkva je preko Filozofskog fakulteta i njenog eksponenta koji nam je slao faksove tad iz Parohijskog doma, sa zaglavljem Crkve jer nijesu mogli da

izbrišu s faksa da je to crkveni faks. Organizovali su štrajk studenata Filozofskog fakulteta. Organizatori svega su bili opet ljudi koji su bili nalonjeni na Crkvu ili rođački ili na neki drugi način. Organizovali su na Univerzitetu Crne Gore potpisivanje peticije, opet preko nekih ljudi koji su danas važni ljudi na Univerzitetu. Crkva je tad pokazala da ima moć da organizuje akcije po Crnoj Gori. Nejasno mi je zašto tad to nije uzeto u obzir i napravljen plan kontrareakcija.

Tad smo mi napravili sljedeće: da su ljudi koji nijesu držali časove (nijesu bili na poslu), po Zakonu o radu, na Sudu izgubili posao. I dan-danas pričaju da smo ljude ostavili bez posla zato što su branili srpski jezik. Ali, su zaboravili da su oni na sudu izgubili posao zato što nijesu radili. Srpski jezik su pogrešno branili – neradom. Da su ga branili na drugi način ne bi izgubili posao. Ali, nijesu po Zakonu o radu radili onaj predviđeni broj dana i izgubili su časove i dan-danas me apostrofiraju kao nekom ko je napravio lošu stvar, a ja mislim da sam napravio dobru stvar zato što je bilo u pitanju obrazovanje djece. A obrazovanje djece po svim konvencijama je u prvom planu, obrazovanje djece je ispred i štrajka, i nerada nastavnika... Mnogi od aktera štrajka su danas aktuelni ljudi i u Elektroprivredi itd. Oni su organizovali oko Gimnazije (u toku nastave) šetnje, viku, upadali su u školu... To je sve bilo organizovano od Crkve i, na žalost, nije se dovoljno shvatilo da će SPC nastaviti da radi to što je radila. I došli smo do toga da je Crkva na kraju izabrala vladu.

Crnogorska 42. vlada, koju je izabrala crkva, izglasala je novi Zakon o crkvama i vjerskim zajednicama. Takozvani Temeljni ugovor potpisala je 43. vlada. Što ovi akti znače za Crnu Goru?

Mislim da bi neko trebao da pokrene pred Ustavnim sudom pitanje ustavnosti ovog Zakona jer, po meni, tamo postoje makar tri stvari koje su u koliziji s Ustavom. Pokušaću da nabrojim. Jedna je, recimo, da je u Zakonu određeno koje su crkve tradicionalne, koje nijesu. Mislim da u ustavno sekularnoj državi – država nema pravo da određuje razliku među crkvama. Za ustavno sekularnu državu sve crkve ili sve vjerske zajednice treba da su u istoj ravni. Druga stvar, samim tim što je država napravila taj presedan da su se neke crkve mogle evidentirati, a neke da se upišu u regi-

star, napravljena je diskriminacija. To je, opet, član Ustava koji zabranjuje diskriminaciju po bilo kom osnovu. Diskriminacija je po Ustavu zabranjena. Neke crkve koje moraju da se registruju, a neke samo da se upišu posebno crkve koje, veli, imaju sjedište u drugoj državi. Pazite, ta Crkva je privilegovana. I druge crkve su diskreditovane, odnosno diskriminisane. Time je narušen ustavni član koji kaže da nije dozvoljena diskriminacija. I treći član koji treba ukinuti je ovaj Zakon uopštem obrazovanju koji dozvoljava da se iz budžeta finansira rad vjerskih škola. To treba ukinuti. Pogledati Rješenje Ustavnog suda Slovenije, pogledati rješenja Vrhovnog suda Amerike, države Francuske, presude Evropskog suda za ljudska prava. Što se kaže u tim presudama i valjda će biti nekome jasno da to ne može ustavno sekularna država dozvoliti.

Što se tiče Temelnog ugovora, ja bih rekao da je tu Akademija nauka dala korektan prigovor, ali, na žalost, poslali su ga premijeru koji ga je sakrio. I tu su pogriješili. Trebali su to da pošalju medijima da bude javno. To su bila dva prigovora: jedan koji se tiče istorije, to je preambula da u Crnoj Gori nije postojala autokefalna Crnogorska crkva, nije postojala ni pravoslavna crkva u Crnoj Gori po zadnjim odlukama Mitropolije. Sve je to bačeno pod noge i odjednom ne znam koliko godina (od 1219. godine), a ova od 1830. ima kontinuitet tamo. I drugo je bilo: ne mogu se Temeljnim ugovorom uređivati svojinski odnosi u Crnoj Gori vjerskih objekata, imovine itd. Ono što ja mislim da Crna Gora mora da uvede pod hitno, to je da izmijeni i Zakon i Temeljni ugovor i da uvede porez crkvi i da pokrene spor pred sudovima na osnovu čega je crkva stekla pravo na imovinu, vjerske objekte, zemlju, groblja itd. Pazite, pravni sistemi poznaju ja mislim četiri načina sticanja imovine. Imovinu možeš steći ako je kupiš, ako je naslijediš, ako je dobiješ na poklon ili po zakonu. Oni moraju na sudu da pokažu, ali mora neko to da radi, da radi da na sudu pokažu dokumenta na osnovu kojih oni polažu pravo na vlasništvo nad imovinom. Ali, to je drugi posao. To je isto kao ovo. Pazite, otvorite *Wikipediju*, bilo šta da otvorite a tiče se Crne Gore, niđe nema Crne Gore. Znae što vrijeda: da nikome u Ministarstvu kulture nije palo na pamet da napravi Departman za *Wikipediju*, da nađe pet ljudi koji će da rade na *Wikipediji*, kao što se radi tamo.

Gledala sam prije nekih godinu, godinu i po na Wikipediji za Cetinjski manastir – piše da je najznačajniji srpski manastir pored Dečana.

To je sve, ja mislim da su Balšići, sve naše dinastije, sve je srpsko. To je tragično.

Mitropolit SPC u Crnoj Gori nedavno je izjavio kako je Crna Gora projektovana da bude mala Ukrajina. Kako tumačite njegove riječi? Što SPC hoće od Crne Gore?

Što hoće? Jeste li čitali istorijski roman Živka Andrijaševića? Tamo piše da je 1905. godine car Nikolaj II Romanov na sastanku sa svojim ministrima, šefovima policije itd... rekao ko će biti glavni igrač njihove politike i transmitter njihove politike na Balkanu, i što će biti s Crnom Gorom. Od tad do danas izgleda da se to realizuje. Jedan od važnih instrumenata ruske spoljne politike je Ruska pravoslavna crkva. Ja sam u Rusiji tri godine prisustvovao tim skupovima gdje se „ruski svet“ promovisao, gdje je patrijarh govorio i gdje se vidjelo da se „ruski svet“ finansira i radi po instrukcijama Ruske pravoslavne crkve. Dakle, „ruski svet“ i Ruska pravoslavna crkva imali su zadatke koje im je nametala ruska spoljna politika i tu nema ništa neobično.

Po istom principu i SPC funkcioniše.

Ona je samo produžetak ove Ruske pravoslavne crkve. Ona, SPC, kad ide na konsultacije – ide tamo da dobije zadatke, i sl.

I što je namjera u odnosu na Crnu Goru?

Namjera je da se Crnoj Gori vjerovatno ponovi 1918. godina. Plan je da mi dozvolimo da naš susjed ima izlaz na more preko nas jer ga nije dobio preko Albanije u svoje vrijeme, a imao je obećanje da ga dobiti preko nas. Jer, Nikolaj je bukvalno i tad rekao: traže izlaz preko Albanije, što će im preko Albanije kad će ga imati preko Crne Gore.

Vjerovatno ste bili svjedok, ne lično, mitropolit Amfilohije je negdje 1992. godine, kad su već buktali ratovi u Hrvatskoj, Bo-

sni, zagovarao da pod hitno treba vratiti granice, odnosno državu iz 1918. Ali ovoga puta državu svih Srba.

Zato što bi crkva vratila nadležnost koju je imala nad teritorijama 1918. godine. Hoće da zadrže te nadležnosti. Postoji nova realnost i treba da se prilagode toj novoj realnosti, oni uporno rade da se vrate na 1918, što bogami ne može biti lako.

Ni dobro, ali izgleda da uspijevaju.

Neće biti tako.

Bili ste ambasador u Rusiji. Kakvo je vaše iskustvo?

Dobro. Veoma pozitivno. Imali smo dobre odnose s njima, rekao bih čak prijateljske. S njima smo tad imali dva otvorena pitanja. Jedno je priznanje Kosova, i drugo ulazak u NATO. Što se tiče priznanja Kosova – bilo im je jasno da ćemo mi priznati Kosovo. Meni je u jednom trenutku bilo rečeno: nemojte žuriti, ali mi smo sutra dan priznali Kosovo tako da je to bio završen posao, a oni su sutra dan ušli u Sjevernu Osetiju. Oni to vezuju za globalne stvari. Što se tiče NATO-a, oni su imali razumijevanje da mi želimo da postanemo članica NATO-a zbog regionalne i državne stabilnosti i svega drugog, ali su bili protiv.

Slijede predsjednički izbori. Da li vam je neobično da kandidatu Jakovu Milatoviću, koga podržava i SPC, podršku daju Aleksandar Vučić, Vojislav Šešelj, Aleksandar Raković...? Doduše, on ima podršku i dijela crnogorskih suverenista.

Nije mi nimalo čudno zato što oni računaju da preko njega mogu doći do ciljeva koje oni imaju.

Je li vam neobična podrška suverenista? Jednog dijela suverenista...

Ti suverenisti ne gledaju dalje od sutra. Njima, što bi rekli, ne dolazi im na pamet što će biti prekosutra. Eto u tome je problem.

Kako vidite medijsku scenu u Crnoj Gori?

Nekako sam naklonjen jednom dijelu medijske scene...Mislim i da smo preplavljeni medijima, da je većina ljudi izložena medijskom pritisku, i da to što mediji saopšte ljudi prihvataju zdravo za gotovo – ne razmišljajući što može biti na jesen. Kao što su naučeni u školi – to vam je tako, ne misli dalje od toga.

Što vam znači informacija da od pet televizija s nacionalnom pokrivenošću, četiri imaju vlasnika u državi Srbiji?

To samo govori to da su oni ciljano uložili pare da bi mogli da šire propagandu.

A državni vrh Crne Gore ciljano nije znao da se odbrani...

Niko nije vodio računa od 2004.godine što radi crkva. Je li iko reagovao na snimak iz 2022. godine gdje crkva iznosi iz kripe hrama vreće i unosi ih u kombije NLB banke? Što može da se unosi u vrećama u NLB banku? Pisma ili novac? Logično je da iznose novac. I taj novac ide u trezor NLB banke. Za što se koristi taj novac i otkuda im taj novac? To je pitanje za državu, ne za nas.

Kako vidite tezu o tzv. asimptomatskom crnogorskom nacionalizmu?

To je neki pokušaj, ne znam, neobično čudan. Čudno da se izjednači to što ljudi brane svoju domovinu Crnu Goru... ne ugrožavaju nikog s klasičnim nacionalizmom. Je li nekad Crna Gora ugrožavala koga u okruženju u ovo novije vrijeme? Naravno, imamo period kad je Crna Gora za vrijeme Balkanskih ratova ušla u Metohiju i Skadar, pa je vraćena. I poslije toga nikad više. Nikad iz granica koje su zacrtane na Berlinskom kongresu Crna Gora nije izašla, niti je tražila bilo što van granica. Koga ugrožava taj nacionalizam crnogorski? Ja znam za ovo kukanje da su neki ugroženi, ali mogu li dokazati da su ugroženi. Toga nema i nije bilo.

Mnogi analitičari, politikolozi, poznavaoi prilika u Crnoj Gori porede situaciju u kojoj je Crna Gora danas sa situacijom iz devedesetih godina prošlog vijeka. Da li se to vama čini?

Ima nekih sličnosti, ali nema više Miroslava Šolevića da šeta ovuda... Bilo je u Nikšiću da su pojedinci upadali, donosili pare... isto se dešavalo i u Budvi. Sad mislim nije bilo toga. Evo, vidjećemo kad budu parlamentarni izbori.

Srpski episkop i srpski političari i dalje govore o ugroženom srpstvu u Crnoj Gori.

Oni će stalno kukati. To im je kao Kalimero u svoje vrijeme. O čemu će da pričaju ako ne pričaju o tome?! A zauzeli su i pozicije, i stekli bogatstvo, i imovinu – normalno žive. Hajde, recite mi nekoga da je eliminisan bio s posla, iz službe, ili poziciju izgubio zato što je Srbin. Ima li toga da mi kaže? Imao sam raspravu u svoje vrijeme s Mehmedom Bardijem, koji je o tome imao istu priču. Ja sam tvrdio da nema takvih slučajeva u državnoj službi. „Dragi moj Bardi, možeš li mi navesti primjer da je iz državne službe eliminisan neki Albanac zato što je Albanac ili zato što ne zna službeni jezik? Potrudi se, trudi se da ti govore službeni jezik, a ne samo albanski ako ih hoćeš u državnoj upravi, i završio si posao.“ I ućutao je. I kad smo razgovarali o Fakultetu za učitelje na albanskom jeziku. Ali to je bilo: ugrožen, a ti ih učiš jednom jeziku i osuđuješ ih da ne znaju službeni jezik.

Gdje je, po vašem mišljenju, krenula Crna Gora i gdje može da stigne?

Meni su predsjednički izbori važni zbog parlamentarnih izbora. Jer, ako tu ne obezbijedimo da izvršna vlast ne bude klerikalna kao ove dosadašnje – može biti loše. Onda prijetite scenariji o kojima se već priča – da će nam mijenjati Ustav, da će popis namjestiti, da će promjenom Ustava napraviti, ne građansku državu, nego nacionalnu državu... itd. To je već sumrak svijeta. Ja se nadam da to neće biti skoro, da to neću doživjeti.

BRANKO BALETIĆ

REDITELJ

Branko Baletić je rođen 1946. godine u Beogradu gdje je diplomirao na Odsjeku filmske režije FDU. Sedamdesetih godina, počev od TV filma „Laka lova“, režirao je čitav niz TV serija, između ostalog: „Drži vodu dok majstori odu“, „Zeleni signal“... Radio je dokumentarne muzičke i TV filmove, kao i putopisne iz Afrike. Snimio je dugometražni igrani film „Sok od šljiva“, potom danas već kulturni film „Balkan-express“ koji je 1983. proglašen od kritičara filmom godine u SFRJ.

Baletić je bio direktor najveće yu-producentske kuće „Avala-film“ u Beogradu, a kao producent i ko-producent potpisivao je filmove koji su dobili značajan broj festivalskih priznanja u zemlji i inostranstvu. Baletić je bio na čelu više institucija, radi kao univerzitetski profesor, vanredni je član CANU. Od 1990-91. bio je kolumnista beogradskog nezavisnog nedjeljnika *Vreme*, a 1992. bio je jedan od osnivača Beogradskog „Krug“, asocijacije intelektualaca građanske orijentacije koji su se usprotivili ratu i nacionalističkoj histeriji.

Godine 1997. Baletić postaje prvi predsjednik Ogranka Matice crnogorske u Beogradu. Danas je u rukovodstvu *Građanske inicijative 21. maj*, na mjestu potpredsjednika Savjeta.

PODGORICA
20. april 2023. godine

Uzalud moderni putevi ako idemo u pogrešnom smjeru

Dobar dio života posvetili ste kinematografiji. Od devedesetih naovamo takođe ste i društveno angažovani intelektualac. Kako vam sad, u par slika, rediteljski, djeluje sve što ste preživjeli?

Deluje zanimljivo. Živim još uvek u tim slikama. Međutim, prije nego sam se odlučio da se bavim filmom, bavio sam se automobilima. Jedan dobar deo životnog iskustva sam proveo u potpuno drugom okruženju i otkriće sveta, otkriće mnogih stvari je bilo vezano za automobile. S njima sam obišao i deo sveta, osetio šta je pobeda a šta poraz. Tu je bilo nešto više pravila igre i poštenije nego u kasnijem filmskom periodu. Bio sam na izvestan način pripremljen za te kompleksnije društvene odnose. Film je skupa igračka, vezana je za puno ljudi, vezana je za velika finansijska sredstva. Ali, onda je bilo lakše. Jugoslavija je 70-ih i 80-ih godina bila ozbiljna država s kulturom koja je imala više centara, što mi se čini da je jedna od najvećih prednosti. Tako da ako se nekad i zamerite nekome, npr. iz TV Beograd, odete u Zagreb itd. Dakle, bilo je mnogo više mogućnosti iako je i sama Jugoslavija na kraju i platila ceh centralizacije, njen nestanak je vezan za to. U kulturi mislim da su neuporedivo bili bolji i odnosi i uslovi nego što je danas. To nije pitanje samo što su danas bivše jugoslovenske republike manje, manji su im budžeti itd. To je bio jedan kriterijum, jedan vrednosni sistem koji je bio stameniji, bolji od ovoga danas i te priče o teškom ideološkom pritisku uglavnom pričaju oni koji nisu ništa uradili. Tačno je da je bilo izvesne partijske cenzure, međutim recimo ljudi koji su bili najviše eksponirani, govorim o svetlu filma ako je ta reč adekvatna, sjajni reditelji Dušan Makavejev, Saša Petrović i Živojin Pavlović, to su svetska

imena, oni su u doba svih tih rasprava snimali filmove. U redu, bio je to jedan neprijatan dijalog koji je povremeno postajao grublji ali snimalo se i filmovi su ulazili i u naše bioskope, izlazili u svet i donosili neuporedive pobjede, i kulturne i svake druge vrste.

Postali ste član Udruženja filmskih umetnika 1970. godine. Mi i danas gledamo neke filmove iz perioda SFRJ i s današnje perspektive gledano sjajna ostvarenja...

Vrlo je važan taj podatak, da sam zapravo sa 23 godine postao član Udruženja, desetak godina kasnije imao i status umetnika. Mladi ljudi koji su završavali škole neuporedivo lakše su dolazili do posla pre svega na televiziji, ali i na filmu. Znači, bio je obezbeđen jedan put kojim svako ko je bio uporan mogao da dođe do toga. Navešću primer: U Jugoslaviji, odnosno u Beogradu je tad bila poznata filmska kuća „Dunav film“, uglavnom je radio dokumentarne filmove i kratke igrane filmove. Nešto preko 40 reditelja je radilo za tu kuću. Jedan od direktora je bio iz Crne Gore. Od tih 40 reditelja, gotovo polovina su bili ljudi iz Crne Gore. Većina tih imena, da spomenem – Vlatko Gilić, Živko Nikolić, Milo Đukanović, Nikša Jovičević, Bane Bastać, glavne nagrade su dobijali na velikim svetskim festivalima. Ja to ne pričam kako bi se pravili važni kako smo mi Crnogorci samim tim talentovani i dobri. Ne. Oni su tamo radili jer mi nismo imali institucije. To je suština čitavog problema, i kinematografije i kulture uopšte. Morate imati institucije. Da su ostali ovde čuvali bi ovce verovatno. Da spomenem i one druge – koji su otišli u Zagreb, poput Veljka Bulajića ili velikog evropskog reditelja Krsta Papića... Mogu da nabrajam još... puno imena koja su dobijala nagrade na velikim filmskim festivalima koji su poreklom odavde i rođeni ovde i otišli zato što mi nismo imali kinematografiju. Sećam se dok sam bio direktor „Avala filma“ da smo za 4–5 godina napravili 20-tak filmova u koprodukciji sa svim republičkim centrima sem sa Crnom Gorom, jer ovde nije postojala kinematografija. U jednom susretu sa Živkom Nikolićem rekao sam: „Ajde da uradimo nešto, da napraviš neki film preko ‘Avala’, da ti pomognemo“... ponudili smo mu neke scenarije, ali Živko je čudo, rekao je: „Bale, ja mogu da radim samo po svojim idejama“. Da podsetim,

desetak godina nakon sjajnog perioda u razvoju crnogorske kinematografije imali smo reditelja Velju Stojanovića, scenaristu Ratka Đurovića i čitav niz sjajnih ljudi koji su počeli, pa smo imali institucije „Zeta film“, „Lovćen film“, pa „Studio Titograd“ i poslije gašenja tih insitucija bilo je desetak godina potpunog mraka u Crnoj Gori što se tiče kinematografije. A što se tiče televizije, ona nije imala ni sredstva, ni energiju, ni ljude – ono što je u najposvećenijem periodu delovanja imala Televizija Srbije. Znam što danas ljudi imaju kakve-takve televizije, ali onaj period koji ja pamtim 70-tih godina samo onaj ko nije hteo taj nije radio na televiziji. Samo donesete projekat. Bilo je nekoliko izvanrednih urednika, da spomenem samo 2–3 s kojima sam pričao, svi trojica su iz Crne Gore: Lola Đukić, Bora Radović, veliki pesnik, zatim dramski pisac Stojanović. Jednostavno to su bili sjajni ljudi. Danas kad pogledate ko su urednici televizija, kao i ko su ljudi koji odlučuju o kulturi... to nije taj kapacitet i to je jedan od razloga zašto stagniramo. Napravili smo jedan pomak pre desetak godina, osnovane su škole, izlaze školovani i opet se dešava isto, sva ova talentovana deca, znam jer sam im bio profesor, opet idu van, sve je opet stalo. Tu dolazimo do Ministarstva kulture, dolazimo do sledećeg pitanja: kakva je kultura, gde je kultura u Crnoj Gori...

Prvo recite što znači film za jednu kulturu, za jedan narod...

Kad društvo, država, tačnije – vlast, odluči da postoji kinematografija onda ona postoji. Navešću primer mađarske kinematografije. Prije no što su se oslobodili Rusije, tj. Sovjetskog Saveza oni su pobeđivali na svim svetskim festivalima jer su ulagali puno u kinematografiju. To su bili filmovi koji su kritički govorili o celoj situaciji, veliki su to bili mađarski reditelji. Kako se Mađarska oslobodila? Oni su ugasili kinematografiju, ona postoji, ali to ni iz bliza nije ono što je bilo... Tako je bilo sa poljskom kinematografijom, to je period koji traje 4–5 godina... Jugoslovenska se nije gasila, ona je prolazila kroz te mene, ali je uvek bila izuzetna. Sećam se, jedan moj film je bio na festivalu u Valensiji, kad je bio osnovan taj festival. Iduće godine se javio čovek i rekao da je zaboravio da nas zove i da mu za sledeću godinu pošaljemo film za festival. Čekajte, treba da pogledate film pa onda... On kaže: svaki jugoslovenski film je ukras festivala.

Mi smo imali sreću još od početka da je Tito bio veliki ljubitelj filma. Bio sam prisutan kada je bila priča o situaciji u kinematografiji i kad je Tito pitao kakva je situacija. Neko mu je rekao da je teško, da su pare potrošene za ratne filmove... On je rekao da to vojska plaća i, nekom tamo je rekao, zapiši da to malo pogledamo. Neko će reći da je on bio apsolutista itd. Ali ne, on je voleo film. On je imao projektore i na Brionima i u Beogradu i dnevno gledao po dva filma.

Mi danas živimo u zemljama razlupanih bioskopa.

Postoji tzv. kinematografski krug. Njega sačinjava: škola, gde se ljudi školuju; filmska preduzeća, koja proizvode filmove; distributeri, bioskopi koji prikazuju... Kad taj krug, svi elementi funkcionišu – postoji kinematografija. Okvirno je, naravno, Zakon o kinematografiji kao deo Zakona o kulturi i onda postoji kinematografija. Sad mi nemamo bioskope. Napravili smo akademiju, a nemamo bioskop. Treba u svakom gradu imati mali bioskop gde bi se emitovalo ovo što mi radimo. Nema volje, nema energije i nema plana u kulturi uopšte, a ni u kinematografiji. Treba se vratiti na jednu stvar. Društvo koje je osnovalo prvi Univerzitet pre 50 godina, Akademiju isto pre 50 godina, Televiziju pre 60 godina, ne može da očekuje da... kad smo mi osnivali fakultete pre 50 godina Bolonja je slavila 800 godina fakulteta. Ima divan film Makavejeva „Čovek nije tica“, ne možete preleteti probleme i vreme!

Upravo zato, da ste slučajno na poziciji čovjeka koji može da kreira javne politike, da imate tu moć – što bi prvo uradili?

Toga bi se odrekao. Ja verujem u sistemska rešenja. Ovde se uporno veruje u jaku ličnost... nekad je to upalilo, nekad nije. Naš problem je dublji. Naša sklonost da nas neko vodi nas je i dovela dovdje. Da budemo građani pa snaće se jedna ekipa, ali kod nas se dešava druga stvar. Ja sam stalno govorio kad vidim, recimo: ko je ministar kulture... Znam da Vlada zaseda četvrtkom i znam da kad se sastavlja Vlada i obično kad sve važne resore podele onda se sete da daju nekom i Ministarstvo kulture. Mislim da treba da uvedu novi princip. U četvrtak kad odlučuju ko je ministar kulture da budu na prozoru i pogledaju – prvi prolaznik koji prođe ulicom, siguran sam da će biti bolji ministar kulture nego onaj kojeg na Vladi izaberu.

U Crnoj Gori, na žalost, sve rjeđe se govori o kulturi. Gdje je ona danas? Koji je značaj kulture u Crnoj Gori?

Kad se bude sastavljala neka buduća vlada znate kako treba da se zovu ti ministri – ministar kulture unutrašnjih poslova, ministar kulture spoljnih poslova, ministar kulture privrede. Da je Milo Đukanović bio ministar kulture bio bi to njegov najteži mandat u celoj političkoj karijeri. To je jedno od najodgovornijih mesta u čitavom sistemu. Taj mora da bude prisutan u koordinaciji sa svim drugim ministarstvima, pre svega finansija, taj mora da diktira promene odnosa prema kulturi, a to je naravno moguće ako i ovi drugi budu kulturni. Napravite malu analizu poslednjih tridesetak ministara, ne morate ništa da govorite, dovoljno je da oni govore, pa čak i iz resora koje oni pokrivaju, formalno pokrivaju a suštinski nema veze sa tim što mu je dodeljeno, pa ćete videti u čemu je problem, jedan od velikih problema Crne Gore. Ne može neko ko pripada nekom drugom sistemu vrednosti da odlučuje o kulturi danas.

Prije dvije i po godine Crna Gora je doživjela promjenu vlasti. Možete li u najkraćem da opišete Crnu Goru do 30. avgusta i Crnu Goru nakon 30. avgusta?

Neko je od kolumnista nedavno napravio jednu dobru analizu i rekao je da je tačno da je jedan čovek 30 godina bio na vlasti, ali je za tih 30 godina politika vlasti bila različita. Hteo je da kaže da pored grešaka treba ipak shvatiti da, imajući u vidu naše kapacitete da je uspela te 3–4 stvari. Prvo je bilo odvajanje od štamparije novca u Topčideru, a pre toga je bio odnos prema NATO bombardovanju. To je bio prvi znak zrelosti Crne Gore. Nije DPS sam doneo odlukom kojom smo se izuzeli, nego je to bila i opoziciona Narodna sloga, što je pokazivalo da jedan razuman broj ljudi odlučuje o sudbini države. Zatim je to bila nezavisnost, Referendum koji je sproveden kao da smo Švajcarci, bez obzira kako ga poslije tumačili, i ulazak u NATO. Da je vlast bila još bolja i da je više mislila o državi i društvu nego o sebi mi bi bili bliži Evropi, možda bi i ušli, imali smo tu šansu, i deo ogromnih problema koje ima Crna Gora sad bi bio izbegnut. Ovo što Crna Gora preživljava zadnje 3–4 godine je očaj. Paradoksalno je da je dobro što je došlo do promene. Međutim, šta se nama desilo – zbog nefunkcionisanja institu-

cija, našeg mentaliteta itd. – kod nas su nastupile promene na gore. Mislim da se ljudi varaju ako misle da će se ovo prevazići u sledeće 3–4 godine. Mislim da Crna Gora ulazi u period od 10–15 godina nestabilne situacije u kojoj mi malo ličimo na slepog čoveka koga su u najvećoj gužvi ostavili svi. Beli štapić ne pomaže. Crna Gora je jednostavno vihor iz poznatog teksta i predmet igre. Mi smo zaboravili da su slični problemi bili i 1918. i pred Podgoričku skupštinu. Mi smo poslednji narod koji bi smeo da zaboravi kako je lako izgubiti državu i kako je teško vratiti to sve, ali izgleda da nas pamćenje ne služi najbolje.

Evo jedne priče koja ponešto objašnjava iz perioda dok sam bio direktor „Avala filma“. Neko nam je javio iz MIP-a Jugoslavije da dolazi jedan čuveni francuski istoričar, čovek je napisao fantastičnu studiju o Staljinu, on je bio u KP Francuske koja je bila vrlo demagoška u doba IB-a, ali je on 1968. napustio KP zbog Čehoslovačke i Avganistana, bio je liberalniji. Bio je u nekim godinama, stekao je neke pare, i pravi film o Titu. On je došao, a Šešelj tih dana hoće da probije kocem Titov grob, mi pitamo gde sad da praviš film, a on da ga interesuje 1940–48. to jest, period koji je teško osporiti. Nije hteo da ode od nas, skupljao je sve informacije i mi ga na kraju povedemo na Pulski festival. On je tražio da mu se prevede sve što govorimo. Sve je beležio. Družio se sa nama iz sveta filma. Među nama, u kinematografiji, sem par izuzetaka nije bilo nacionalista. Pre svega i zato što smo mi zajedno 40 godina proizvodili filmove. Zadnje veče se slavile neke nagrade, pobede, svi smo sedeli zajedno, filmski ljudi iz čitave Jugoslavije, malo smo popili i redom „kukamo“. Kažu Slovenci: gde bi nama bio kraj da smo van Jugoslavije; Hrvati: nas je Jugoslavija... Faruk Begoli sa Kosova... svi mi smo bili sjajni samo nam je, eto, Jugoslavija smetala, naravno neko je spomenuo i komunizam. A ovaj čovek kaže: „Znate šta, postoje narodi koji mogu da osvoje određeni stepen demokratije i oni funkcionišu u tom sistemu. Vi ste sad kukali protiv Tita i Jugoslavije. On je vama omogućio da putujete, dao vam je određene oblike slobode i demokratija, nije vam dao višepartijski sistem. Ja mislim da je on procenio da ćete teško to prihvatiti, da će biti iskakanja, prosto prihvatite tu činjenicu da pojedini narodi eto to su uslovi, mentalitet, česti ratovi, vaši narodi i narodnosti nemaju sposobnost za usvajanje vi-

ših demokratskih načela“. Bilo je tu malo alkohola, malo šale... Ali, šest mjeseci kasnije počinje rat u Jugoslaviji. I kad se danas setim toga, ovi što stalno pljuju Jugoslaviju, navodni komunizam itd. Čekajte, Tito je umro pre četrdeset i nešto godina, komunizam je propao pre 45 godina, šta smo mi uradili? A da nije u pitanju samo komunizam i apsolutisti na vlasti svedoče primeri iz zemalja koje su u tom trenutku kasnile po 30 godina iza Jugoslavije, poput Rumunije, Bugarske i Mađarske i koje, pogotovo ove koje se graniče sa Sovjetskim Savezom, koji su bili pritegnuti, a gde su te zemlje danas u odnosu na nas. Nešto nije u redu s nama. Ovo što se danas dešava u Crnoj Gori je odsustvo svakog demokratskog kapaciteta. Ovde kao i u regionu žive narodi sa smetnjama u razvoju.

Po vašem mišljenju, šta su iza sebe ostavile 42. i 43. vlada?

Ako gledamo ukupan učinak, sem te ideje i činjenice da je došlo do promene, one su učinile mnogo toga lošeg, ali to je pre svega problem onoga ko stoji iza njih. Jedna od najvećih grešaka DPS-a, pored mnogih drugih, je bilo podcenjivanje SPC-a. Guranje tog problema pod tepih kao i to što su izgubili svaku sposobnost koalicije sa drugim, do te mere samouvereni u doživotnu nepobedivost. Sećam se nekoliko sastanaka na kojima je, ne puno, možda desetak ljudi upozoravalo na opasnost od SPC-a koja je ekspozitura jedne od najmračnijih organizacija u današnjoj ukupnoj društvenoj stvarnosti, ne mislim samo na srpsku nego na rusku. Ako patrijarh ruski kaže da blagosilja rat u Ukrajini i svakog ko ide u taj rat, gde je, koji je to ekumenizam, o čemu se tu radi? To ne treba shvatiti kao suprotstavljanje religiji, naprotiv. Ali politici koju vode određene crkvene strukture, svakako se mora stati na rep. Način na koji su naši političari prihvatili pregovore pokazuje do koje loše pozicije smo mi došli. Postoji jedan jedini način – da se zabrani delovanje te crkve do onog dana dok se ne registruje u Crnoj Gori. Tog dana s uvažavanjem sesti s njima i razgovarati o suštinskim problemima i naći rešenje. Međutim, došli ste u poziciju kao da je SPC bila u pravu, na brzinu donet onaj loš Zakon, odsustvo dijaloga koji je njima odgovarao, i došli smo u nemoguću, izgublenu poziciju. Litije su samo potvrdile našu nemoć.

Moram da primijetim: kako odsustvo dijaloga kad je više puta pokušano da se održi javna rasprava gdje upravo pristalice SPC-a nijesu dozvolili da ljudi iz drugih crkava, vjerskih zajednica uđu na samu raspravu? Oni su blokirali dijalog između svih crkava i vjerskih zajednica i tražili za sebe neku vrstu ekskluzivnog prava da oni pregovaraju s predstavnicima države...

To je tačno. Ja govorim o zakašnjenju. Nije SPC bila 25 godina u toj poziciji. Pogledaćete kadrove o podizanju crkve na Rumiji. Crkva na Rumiji je podignuta uz punu saglasnost naših vlasti, čak u jednom kadru Amfilohije Radović se na Rumiji onako veselo unosi u kameru i kaže: Hvala Vladi Crne Gore. Da je sve rađeno u startu s greškom svedoči činjenica da je na kraju bila doneta odluka da zbog ugrožavanja prostora, nađene su i zakonske osnove, da se crkva demontira, da se sruši. I ako su svi rokovi bili istekli, crkva i dalje tamo stoji. Sjajna vekovna manifestacija zajedničkog uspona svih verskih zajednica je tog trenutka prekinuta. Bitka za CPC je upravo tu izgubljena i DPS je učinila najviše da onemogući brži razvoj i povratak Crnogorske pravoslavne crkve. Pitanje naknadnog dijaloga mogli ste čuti u najavi i izjavi pre neki dan izabranog predsednika Crne Gore. U jednom trenutku, govoreći o problemima koji su pred nama rekao: ali je dobro što je pitanje crkve stavljeno *ad acta*. Prvo, to nije njegova nadležnost. Da je predsednik svih građana Crne Gore onda bi mogao da kaže: neka ljudi povedu sudski spor i neka odluče instance da li je ovo zakonito, da li je u redu ili nije. Oni smatraju da jeste. Ako Crna Gora bude dozvolila da to ode *ad acta* ona se oprašta od ogromnog dela svog kulturnog blaga, svog identiteta i svoje istorije, kao i zemljišta. Tu će se tek otkrivati kako su parcele, delovi zemljišta upisivani u katastre, ko je sve kumovao... verujte, kad se sve to bude saznalo 90% tog posla je završila ova država ili njeni činovnici. Onog trenutka kad su videli da će se Crna Gora odvojiti brže-bolje su prebacivali u katastru parcele, crkve, manastire na ime SPC i da ne zaboravimo – i groblja!

Postoji i snimak kako pokojni pop Krivokapić iz Kotora priča kako je osamdesetih godina uspio za SPC da kupi jednu parcelu, a čovjek u katastru zamijenio je taj plac za veći i bolji i oslo-

bodio ih je retroaktivno plaćanja obaveza. I Krivokapić kaže: Ja sad to mogu da kažem jer taj čovjek nije živ tako da neće trpjeti nikakve konsekvence. Gdje je reakcija nadležnih organa?

Žrtva je država, žrtva je društvo. Kad sam rekao da je SPC u nekim stvarima formalno bila u pravu, mi smo obavili sve te poslove, nisu oni mogli sve sami, oni su radili svoj posao... To se videlo najbolje – gospodin Amfilohije Radović se nije ni „ohladio“, sve ono što je on zadržao, i najmanju vrstu autonomije u Crnoj Gori prosuto je posle nekoliko dana.

Zbog čega njegove pristalice nijesu reagovala? Zašto su pustili da se razvali svaki njegov amanet? Da se oduzme titula? Da se raspusti Episkopski savjet? Da se oduzme mitropolitu Mitropolije u Crnoj Gori titula?

U crkvi se ne postavljaju pitanja i tu se negde izvesno... Iako slovim kao građanski aktivista, podržavam da svako ima pravo na svoju crkvu itd., izvesna beslovesnost naša se videla na litijama. Oni su iskoristili povod, iskoristili su nezadovoljstvo velikog broja ljudi koji su se tome pridružili i to je sve u redu. Ali, posle 3–4 dana neko ko iole promišlja život oko sebe, svet u kome živi morao je znati šta je pozadina i šta će se zapravo desiti sa tim. Znate zbog čega mislim da sam u pravu? Litije se ovde više ne potežu jer ni izbliza ne bi imali onaj broj ljudi. Fantastično su iskoristili veliko nezadovoljstvo naroda uopšte, a kamo li pitanja crkve. Na kraju ispostavi se da je licemeran odnos Crnogoraca prema sopstvenoj Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Svi očekuju da im to neko drugi reši. Pa ne može. Ako ste vi vernik, izađite na ulicu, tražite, podržite. Bio sam iz nekih razloga 2–3 puta na Cetinju kod našega vladike. Ima nekoliko različite stolice, sto koji se ljulja u bašti, mali frižider, neko mu nekad donese lozu i sad gosti koji dolaze oni tu sede dok ima loze i odu. To su naši veliki vernici, borci za povratak CPC. To je spalo na nekoliko ljudi. Sa nekima od tih ljudi spremamo materijale, bavimo se tim na duže staze. Mislim da bi potegli to pitanje, da bi ga uveli u sudske tokove morate imati dokumenta. Mi smo dočekali to da ministar pravde uveče izjavi da ne zna kad će biti potpisivanje ugovora sa SPC, a ujutro predvodi ekipu i

potpisuje ugovor. Ministar pravde koji laže. Njega je tu funkciju postavila SPC i čim je obavio zadatak, oni su ga otpustili.

Mi tri godine na javnoj sceni gledamo obećanja, laži, netačne informacije, nepostojanje bilo kakve odgovornosti. Bili bismo iznenađeni da neko kaže tačnu, pravovremenu informaciju.

Nije ovo veliko iznenađenje što se dešava u Crnoj Gori. Već duže mi svi pričamo, kao vi, kao građanski aktivista, mi pokušavamo ali očigledno s malo uspeha da animiramo da se građanska Crna Gora probudi. To se ne bi desilo. I vlast i opozicija imali su jedan zajednički zadatak a to je bitka protiv građana. U sredini, neko ko misli da je građanin i da ispunjava građansku dužnost samim tim što pripada nekoj partiji, nekoj verskoj organizaciji ili nekom plemenu da je on izvršio svoju građansku dužnost. To je ustaljeno i zato smo mi svedeni na glasače, ne čak ni na birače. Birač znači da prihvatate da neko može da bira ... Ali ono što sve partije rade, tzv. sigurni glasovi, vlast tj. partitokrate u ovoj sredini svodi vas samo na taj glas i tvrdi – vi ste građanin zato što ste glasali za njih, a to je na suprotnoj strani od svake premise šta je građanin – čovek koji promišlja svet oko sebe, svet u kojem živi i donosi samostalno odluke. Znači, ima jedna definicija režije koju bi bilo dobro da znaju i političari: *Režija je neprekidno donošenje neopozivih odluka*. Što više znate to je mogućnost greške manja. Čovek koji ima predstavu o svetu u kojem živi, ona može biti i pogrešna ali je njegova. Ne formiraju je novine, platforme, televizije nego on sam zaključuje u kakvom društvu živi i šta bi trebalo da preduzme da živi bolje za sebe i za društvo u celini!

Balkan ne žudi za građanima nego za podanicima.

Tako je. I to smo prihvatili i sad se čudimo šta nas ovo snađe.

Mitropolit SPC u Crnoj Gori, Joanikije, izjavio je da je Crna Gora projektovana da bude mala Ukrajina. A sveštenik iste te crkve, Femić, par meseci kasnije, da će doći ili do ujedinjenja sa Srbijom ili do ukrajinizacije. Treba li ih ozbiljno shvatati?

Veoma ozbiljno. Kad pogledate unazad 30–35 godina, od raspada Jugoslavije pa do ratova, ta sila nacionalistička (ovdje se govori pre svega o velikoj Srbiji), nije prezala ni od čega, nije odustajala, ja to stalno govorim – uvek idu do kraja. U jednom trenutku u Bosni, kad je već ova nesretna Republika Srpska bila tu na vidiku, uz ogromne žrtve ne samo Bošnjaka nego i Srba, oni su odustali od Vens-Ovenovog plana da bi u Hrvatskoj Tuđman ponudio onaj Z-4. Ljudi u Hrvatskoj su se hvatali za glavu šta je sve nuđeno Srbima u Hrvatskoj. Velika Srbija je to odbila pa su usledile one Oluje. Tako se sve završilo. Tako se završilo Kosovo, i sa Bosnom, i sa Hrvatskom. Mislim da su u Crnoj Gori osetili trenutnu našu slabost, pronašli slabe tačke, iskoristili sve društvene okolnosti pa i međunarodne i da će opet ići do kraja. I tu negde se krije svaka opasnost, mi smo svaki pa i najmanji problem u svojoj istoriji rešavali radikalno pa će se verovatno i taj, na žalost, problem bitke za državu i bitke za identitet morati braniti svim sredstvima. Treba ih shvatiti veoma, veoma ozbiljno. Teško da će se rešenje naći razumnim dijalogom političara jer su na sceni nedovršeni ljudi sa naše strane i ostrašćeni nacionalisti srpskog sveta. Ako se ovo nastavi, pukla nam je pogibija – svima zajedno. Tad nam ni Bog ne može pomoći! Anđeli s nama – anđeli sa svima nama!

A kako tumačite činjenicu da se, u posljednje tri-četiri godine konstantno nameće teza o tzv. crnogorskom asimptomatskom nacionalizmu?

Ne znam pravo značenje tog termina. Stalno se pravi paralela. Eto, jeste, postoji velikosrpski nacionalizam, a postoji i crnogorski. Čak u nekim blažim formama možda i postoji. Ali, on je nastao kao odgovor na težnju jednog moćnog projekta – da nestane Crna Gora. Pominje se termin „pomirenje“. To je nešto najgluplje što sam čuo. Pod tim terminom „pomirenje“, svi govore o tome, i ovi novokomponovani političari u ove zadnje dve vlade, to podrazumeva da mi prihvatimo da ne postoji država Crna Gora, da ne postojimo mi Crnogorci – znači, pomirimo se s tim!

...I da su četnici i partizani isto, što je urađeno zakonom 2004/5. u Srbiji. Tu je došlo do pomirenja, i na tom osnovu partizani i četnici su isto, i jedni i drugi su kao antifašisti. A kad smo mi u pitanju – svi smo mi dio „srpskog sveta“.

Mislim da se tu pre svega radi, da ovi „neočetnici“ zloupotrebljavaju to. Zvučaće vam čudno da ja to izgovorim, ali četnici jesu naša braća. Mnogo je kompleksniji problem, kao što je bio problem bjelaša i zelenaša, pa zatim problem partizana i četnika. Do pomirenja treba doći ali samo na bazi istine, a ne na konsenzusu 2–3 političara – evo, mi smo se pomirili. Do daljnjeg treba da dođe ali na istini. Neko je bio saradnik okupatora, neko je za to možda platio preveliku cenu, ali se zna ko se borio za slobodu a ko je bio sa okupatorom. Tu svaka sličnost prestaje, ali činjenica je da je to bio bratoubilački rat, pored toga što je bio oslobodilački. To govorim između ostalog i što privodim kraju jednu dokumentarnu arhivsku seriju „Crna Gora i Drugi svetski rat“, gde sam se dokopao nekih zanimljivih materijala vezano za to i najbolji primer bratoubilačkog rata je: kada je Italija kapitulirala dobar deo italijanskih vojnika i oficira, tzv. Garibaldinci, prešli su na stranu partizana, a jedan deo je ostao s Nemcima i borio se protiv nas. I bilo je odmah, od oktobra 1943. bilo je bitaka u kojima su s jedne strane bili četnici i Italijani fašisti, a s druge strane partizani i Italijani Garibaldinci, znači republikanci. Bratoubilački rat, znači, nije naša specijalnost, taj obračun na kraju koji jeste bacio mrlju na fantastična dostignuća Narodnooslobodilačkog rata. Dan-dva nakon oslobađanja Francuske, koju su uglavnom Amerikanci oslobodili, 9500 Francuza likvidirano je po kratkom postupku, a u sljedeća 3–4 meseca je 4000 ljudi pred sudovima osuđeno na smrt. Kolaboracija se nije praštala nigde u svim tim zemljama. Znači, meni više smeta što se sad s tim manipuliše i reinterpreтира. Ljudi zaboravljaju da se ove godine obeležava 80 godina Neretve, 80 godina Sutjeske i 80 godina AVNOJ-a. Videćemo kako će to ova vlast obeležiti.

Mislite da će biti drugačije u odnosu na crkveni stav?

Ne. Ja mislim da mora biti zato što je to krucijalni deo istorije i to ne samo naše nego svih naroda i narodnosti kao i deo istorije čitavog sveta.

Od 30. avgusta smo mi slušali kako smo oslobođeni nakon 75 godina.

Ta priča o oslobađanju i priča o početku u stvari pokazuje nivo neznanja i gluposti nove političke elite. Svako od njih: živela sloboda, mi smo došli,

oslobodioci su došli itd. To je tolika pretencioznost da ih otkriva u startu. Svet počinje od njih. Ali to govori i o onom ko prima i prelazi preko toga što oni izgovaraju a to izgleda jednom, ne malom broju, ljudi u Crnoj Gori vrlo je prihvatljivo: evo, sad je došla sloboda. Obrisi te „slobode“ su ipak za ove dve i po godine mogli da se vide.

Izabrani predsjednik Milatović kaže da je obaranjem režima Mila Đukanovića probuđena nova, moderna, evropska i pomirena Crna Gora. Gdje tu vidite modernost, evropeizaciju?

Odlično što je to izgovorio. On je u direktnom izboru pobedio Mila Đukanovića. On je predsednik Crne Gore. To je lako izgovoriti, ostvarite to! Vreme će pokazati!

Kako tumačite da čovjek vaga da li će inauguracija biti na Cetinju i kaže da je to bezbjedonosno pitanje. S druge strane, čujemo analitičare koji kažu da nije bezbjedonosno ali jeste političko i da li je to, u stvari, getoizacija Cetinja?

Može se i tako reći. Ali pre svega u odsustvu svake institucije u Crnoj Gori. Zna se tačno šta je Ustavom predviđeno i zakonima. Na kraju krajeva, ako će tamo biti inaugurisan, on može da pošalje poruku Cetinjanima: dolazim i spreman sam na razgovor. Prićaćemo opet. Mi od osude toga nemo ništa. Stalno o tome pričamo ali nema građana. Nema građana koji će braniti državu... iz ovoga se može izaći uglavnom dijalogom. A ako ne bude dijaloga, tamo gde nema dijaloga počinje rat. To je stara, ofucana ali tačna ... Ovi mladi ljudi su neiskusni... Nije to prvi put. Sazrevanje mladih političara je Crna Gora uvek puno plaćala. Znamo mi cenu sazrevanja. Mislim da je to sada jedan od većih problema. Bio sam predavač režije na fakultetima i zaključio sam posle 30 godina da je suština celog posla skratiti sazrevanje. Ako je meni da nešto saznam vezano za film i za to... trebalo 6 meseci, ja sa svojim đacima to moram da pređem za dva ili tri meseca jer oni nemaju više vremena. Moraju brže ulaziti u problema, rešavati ih. Skraćivanje sazrevanja se najbolje vidi kod naših političara. Novinari-istraživači, daću vam jedan mali savet: uzmite bilo kog političara od dana kad se pojavio na sceni, od prve njegove izjave i samo nalepите, bez

komentara, od prve do poslednje izjave. Tako ćete videti da tu saznajnog puta i nema, nego samo stavova koje diktira trenutak ili su to opšte floskule, a mi ne vidimo da ti ljudi polako... ajde osvojio je mandat, ajde dajte mu šansu... ima ona priča o 100 dana, pa prva godina, dajte čoveku šansu... Ali niko ne pita za odgovornost.

U julu treba da se održe parlamentarni izbori. Šta od njih očekujete?

Ja lično ne očekujem ništa. Pokazalo se dokle nas je dovela partitokratija, a odsustvo građana. Ja sam to lično proverio, kao što znate, kad su bili lokalni izbori u Danilovgradu nije mi bilo muka, stavio sam se na čelo Građanske liste „21. maj“, istakli smo mlade ljude, sa željom da ako osvojimo jedan ili dva mandata da ti mladi ljudi zastupaju građane makar na lokalnu. Imali smo jedno osećanje da će jedan broj tzv. državotvornih ljudi koji osećaju svoju državu i vole je a razočarani su DPS-om glasati za nas. Nijedan glas nismo dobili od razočaranog DPS-a. Svi su se okrenuli ka „Evropi sad“, što pokazuje samo goli interes. Partije su dovele do toga da nema građanske svesti... Ta podela se pokazala pogrešnom na državotvorne partije i one druge jer je sve prepušteno partijama bez građanskih lista. Uzgred, kad smo imali nekakav televizijski duel pred izbore, trebalo je čuti šta ti ljudi pričaju, a od toga neki koji su sada formirali vlast su dobili dva minuta da kažu nešto o partiji koju predstavljaju/zastupaju i oni su ta dva minuta čitali, neskriveno čitali. Neko hoće da bude odbornik ili predsednik Opštine, 120 sekundi ne može da govori iz glave, da ispriča o čemu se radi nego čita. Od tih koji su čitali formirana je vlast u Danilovgradu. Da je bilo više građanskih asocijacija koje bi ušle ili uticale, ne bi bili u ovoj situaciji. Pa o čemu je onda reč? Nema građana, samo podanici!

Kako vidite odnos Podgorice i Beograda nakon ovih sad izbora? Izabrani predsednik Milatović ističe značaj istorijskih veza između Srbije i Crne Gore, te njihovo podizanje na najviši nivo. Da li je ovdje riječ o zalaganju za dobrosusjedske odnose ili je u pitanju puna operacija potčinjavanja Crne Gore i njenih institucija uticaju zvaničnog Beograda?

Veći deo ljudi verovatno sluti da se iza toga krije nešto što je sad jako teško definisati. Međutim, vratimo se na ono da ljudima treba dati šansu, pa i dugogodišnji predsednik Crne Gore, Milo Đukanović, je u početku zagovarao jednu drugu politiku, iz pragmatških razloga. Međutim, razvoj situacije... znate kad neko postane predsednik, oseti vlast, veliko je pitanje da li će oni koji su mu omogućili da li će moći baš sve preko njega da ostvare. Ne zato što dolazi do nekog prosvetljenja, nego iz praktičnih razloga. Setite se – jeste li za Mila ili Momira. Ja slutim ponovo jedno pitanje jeste li za ovog ili onog. Momir će imati bolje, važnije mesto u Crnoj Gori od mnogih današnjih političara nego što je izgledalo do skoro.

Crnoj Gori je potreban širok politički konsenzus za izglasavanje reformi neophodnih za povratak države na leadersku poziciju među aspirantima za članstvo u EU. Kakvi su izgledi za tu vrstu dogovora u perspektivi i smatra li da je deblokada našeg internacionalnog procesa uopšte više u našoj moći? Evo, sada se govori o *Otvorenom Balkanu*.

Otvoreni Balkan je zapravo jedan drzak test. Crnoj Gori je nepotreban jer pre svega mi nismo izvoznici. Priča o slobodnim granicama – pa one su i sad slobodne. Možda neke male olakšice, brži saobraćaj itd. Berlin je mnogo važniji, a EU da ne govorimo. Ovo je izmišljeno kao jedno opravdanje s jedne strane, Srbija očigledno zna da neće ući uskoro, a po raspoloženju tamo je oko 35% ljudi za ulazak u EU. Ako je ovaj procenat tačan, jasno je da će oni teško i sprovesti postupak. Mislim da je ovo kompenzacija – da mi ne uđemo, da zaustave i Makedoniju. Da je to moguće pokazuje i primer Makedonije koja je ranije bežala i Crnoj Gori 10 godina a evo gde je sad. A iza toga se možda krije da je to plan šire međunarodne zajednice, stvaranje te tri veće i stabilne države da bi se raskupusale Bosna i Crna Gora... To je samo uvod u krvaviji rat od 90-ih godina. Nije samo Crna Gora u pitanju. Kosovo neće ni da čuje, ni Bosna neće da čuje. To je samo priča. To je zapravo nemoguće napraviti ili, ako su toliko sigurni, pa nek naprave ove države koje hoće. Što uvlače one koje neće? Odlična je politička igra albanskog naroda koji je zapravo na obe strane i što god se desi oni će reći: evo, mi smo bili za. Sva prozirnost te igre mislim da je jasna svakome ko iole promišlja, a sve u funkciji odugovlačenja ulaska u Evropsku uniju.

Jeste li čuli poslednju izjavu Milojka Spajića koji je u jednoj dužem intervjuu obrazlagao kako Evropljani nas vide kao periferiju, jer smo periferija, niko za nas nije zainteresovan i kako su oni samo kurtoazni pa nam kažu: imate divnu prirodu?

Ja njega ne vidim kao ideološkog protivnika Crne Gore nego interesno vezanog. Da, to je možda rečeno da se ljudi polako privikavaju, ono što se priča i u Srbiji, šta će nama EU, možemo mi i bez toga. Mislim da je to priprema za takvu neku priču. Meni se čini da je velika nada, zapravo, da ovi momci koji su se dokopali vlasti zapravo naslućuju da će samo pomoću Evrope ostati, da moraju da ispune te zadatke da bi ostali na vlasti.

Početakom devedesetih aktivno ste se zalagali protiv ratnohuškačke politike Slobodana Miloševića. S više značajnih adresa tad se čuo glas otpora. Ovih dana slušamo kako je atmosfera u današnjoj Crnoj Gori slična tom periodu. Češće se poredi ta dva perioda. Da li su slična? Ima li na isti način otpora? Da li se na isti način čuju intelektualci?

Ja ne bih direktno poredio devedesete i ove godine, mada ima sličnosti. Crna Gora je ipak u ovih trideset godina uspela da obnovi nezavisnost i postane članica NATO-a. Mislim da je to najbitnije, tj. očuvanje države. Mi smo se tada borili za tu mogućnost da dođe do referenduma. Što se tiče Srbije, možda ima sličnosti i ona je, na žalost, gora nego 90-ih godina. Mi smo tada imali Beogradski krug. Bili su to sjajni ljudi – Rade Konstantinović, Miladin Životić, Mirko Kovač... Svi su bili prisutni u Beogradu, na osnivanju Matice crnogorske – Ogranak Beograd. Postoji filmski materijal. To govori da je taj neki internacionalni, taj liberalni duh u Srbiji tad postojao, u Srbiji sad ne postoje tragovi Beogradskog kruga. Izumro je, najkraće rečeno. Nemate tu vrstu otpora. Imate opoziciju koja bazira svoju politiku na istim vrednostima na kojima je i vlast. Pa dobro, tako su se i ovi pojavili. Oni su bili protiv Miloševića jer je izgubio rat, a ne što ih je vodio. Međutim, kompleksna je previše situacija u Srbiji. Bilo bi bolje da se jedni drugima manje mešamo u život. Mislim da Crna Gora ima neuporedivo veće šanse, pa čak i zbog ovog što se sad desilo. Znaite zašto? To je suočavanje sa realnošću. Kao što je 1918. nestala tzv. antička Crna Gora,

danas pred nama nestaje jedna romansirana verzija Crne Gore i to joj se dešava pod surovim uslovima. Ali, mi smo se suočili sa sobom, sa svojim slabostima, sa svojim problemima. Srbija se nije suočila s tim. Ja to zovem „veliki tresak“. To je ... kad se Srbija bude suočila s onim što je uradila ili s onim što nije uradila a trebala je. Te zablude traju duže od trideset godina. Počelo je od VIII sednice, u istoriji Srbije je to počelo i rušenjem liberala itd., ali VIII sednica je bila ključna, kad su se nacionalisti dokopali vlasti, i taj projekat traje. I Slobodan Milošević, za sve one koji veruju u zagrobni život, da se on negde smeje. On jeste umro, ali projekat je živ. Većina ljudi koji su bili s njim na vlasti i danas su na vlasti u Srbiji. Stvari treba gledati i iz tog ugla. Oni uporno odbijaju da se sretnu sa realnošću... Opozicija, po meni, u Srbiji pravi katastrofalnu grešku što ne igra na tu kartu suočavanja. Oni igraju samo na kartu – da su protiv Vučića. Bilo bi hrabro, ima jedna ekipa, GDF je zovemo, koja istinu saopštava, ali ima mali građanski forum, mali broj ljudi koji ih prate. Bili su naši gosti u okviru „21. maja“. Tragična je priča o situaciji tamo. Srbija odbija da se suoči. I to traje. Da li je moguće da posle 30-ak godina, posle svih ovih ratova, Evropa ne vidi jasnije situaciju u kojoj se nalazi čitav Zapadni Balkan. To već postaje za karikiranje.

Da završim – jedan bosanski intelektualac, objašnjavajući gde je Bosna danas, kaže: „Pa naš automobil ide polako pravo, ali mi sve vreme gledamo u retrovizor“. To je sjajna misao koja objašnjava puno toga. A sjajni ruski pisac je rekao kako on vidi Rusiju – to je jedan rasklimatani, stari autobus koji je pun pijanih putnika koji pevaju na glas. Ide tim putem, otpadaju mu delovi i točkovi ali on ide dalje. Što se tiče zapadnog Balkana – isto tako, to su automobili koji noću voze bez svetla, nemaju ni retrovizor čak, a idu u rikverc i to zabranjenim smerom. Džabe nam autoput ako idemo u zabranjenom smeru. Eto to smo mi. Ja tako nas vidim. Čak nema ni one vesele muzike koja se čuje u ruskom autobusu. Srpski ima 4 brzine u nazad, a samo jednu napred. Mislim da smo i mi u tom automobilu i kad god menjamo brzine iz manje u veću idemo još brže u rikverc. Ipak se krećemo...

JASMINA NIKČEVIĆ

UNIVERZITETSKA PROFESORICA

Jasmina Nikčević je rođena u Nikšiću 1964. godine, gdje je pohađala osnovnu i srednju školu, a diplomirala je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Magistarske i doktorske studije završila je u Francuskoj. Poslije desetogodišnjeg rada u osnovnim i srednjim vaspitno-obrazovnim institucijama u Nikšiću, od 2004. godine radi na Filozofskom/Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore, na studentskom programu za francuski jezik i književnost.

Autorka je brojnih knjiga i stručnih radova u međunarodnim časopisima i zbornicima. Jedna je od osnivača i dugogodišnja potpredsjednica Udruženja profesora francuskog jezika Crne Gore, članica Evropskog udruženja frankofonih studija, članica tijela za obnovu crnogorske nezavisnosti 2006. godine, predsjednica je nikšićkog ogranka Matice crnogorske od 2015. godine i od nedavno članica Upravnog odbora Matice crnogorske.

Članica je Predsjedništva UBNOR-a i antifašista Nikšića i članica PEN-a Crne Gore. Kao nestranačka ličnost odbornica je Evropskog tima za Nikšić od 2021. godine.

Antifašizam se uči kući, kao i lijepo vaspitanje

U junu prošle godine kad ste izabrani za predsjednicu Žirija Trinaestojulske nagrade pokušao je da vas uvrijedi aktuelni predsjednik Opštine Nikšić, Marko Kovačević. Nijeste odgovorili njemu, ali jeste crnogorskoj javnosti. Zašto ste se opredijelili za takav pristup?

Prije godinu dana, kad se to dešavalo, ja sam već imala, kao i svi mi koji govorimo o tome, jasan utisak o kakvoj se osobi radi i zapravo kakve ideje proizilaze iz bilo kojih stavova koje nažalost predstavlja aktuelni gradonačelnik Nikšića, tako da zaista nijesam željela niti mi je padalo na pamet da polemishem s takvim stavovima i s personom koja je pokazala na mnoge načine zapravo ko je i što misli i o nama koji drugačije mislimo i o Crnoj Gori. Ali, kao što sam tad napisala u tom saopštenju, imala sam potrebu, moralnu i porodičnu, da se obratim javnosti, da na taj način objasnim ili odgovorim na te uvrede, a naročito zbog toga što sam cijenila svoju tadašnju poziciju, u to vrijeme, predsjednice Žirija za dodjelu Trinaestojulske nagrade u smislu poštovanja prema takvoj instituciji kakvo je najviše državno priznanje. Nikakva polemika, koja se mogla kasnije nastaviti, iskreno, nije me dodirivala niti ljudski, niti profesionalno, ni u kakvom smislu.

Crna Gora vaših predaka, Nikšić vašeg deda i oca, i slika zemlje i pomenutog grada danas veoma su različite. Zamolila bih da iznesete par crtica i ovom prilikom, kao što ste u tom odgovoru, o vašem dedu Luki Nikčeviću i ocu Slobodanu.

Razumjećete da o članovima porodice koji više nijesu s nama, a koji su ostavili dubok trag, ne samo u ličnom, porodičnom i emotivnom nego i u širem nekom smislu zasluga i za grad i Crnu Goru, volim i s velikim poštovanjem ću da govorim. Moj deda Luka Nikčević, koji je rođen 1901. godine, bio je profesor srpskohrvatskog jezika i južnoslovenske književnosti, završio je fakultet u Beogradu i radio je sve do izbijanja Drugog svjetskog rata kao profesor u nikšićkoj gimnaziji. Negdje pred kraj rata dobio je poziv da priprema situaciju za obnovu zemlje, odnosno obnovu školstva, prekinutog školovanja brojnih učenika nikšićke gimnazije i postavili su ga za prvog posleratnog direktora gimnazije. Ono što je takođe važno i što mi je negdje, ne samo lično značajno nego povezujem i s brojnim sudbinama crnogorskih porodica, Luka je bio potomak junčkih Crnogoraca. Odogajao ga je s njegovim braćom i sestrama njegov deda Marko Zelen Nikčević koji je bio učesnik Vučedolske bitke i bitke na Grahovcu, oficir crnogorske vojske koji je, eto, zahvaljujući tim zaslugama (a dugo je poživio – preko 100 godina), od te oficirske crkavice školovao unuke, budući da su ostali siročad jer je njegov sin, a njihov otac, poginuo na Skadru. I opet crnogorske sudbine – moj praded Niko je otišao u Ameriku da po rudokopima zaradi nešto, na zov otadžbine vratio se i ostavio kosti na Skadru. Tako su se poslije očeve pogibije podizali i školovali njegovi potomci, ostavljeni sa dedom i babom. Ta crnogorska priča se nije tendenciozno niti eksplicitno prenosila u našoj kući. Deca kao deca, normalno smo odrastali, čitajući knjige, imajući deda kao zaista deda. Kad ste okruženi ljubavlju, ne zanima vas što vaš deda zna ili što je bio, kakve su mu zasluge, nego vam je predивно jer vam čita knjige, jer vas čuva ili izvede do nikšićkog hotela da bi žene po kući, od vas malih, mogle nešto uraditi. Zaista, bez idiličnih prikaza ali to su moja sjećanja, jer je deda relativno mlad umro, ja sam imala 9 godina. Moj otac je bio zaista nasljednik svoga oca u svestranom intelektualnom smislu; i sam je želio da studira književnost, međutim, negdje je poslušao savjet svoga oca i otišao na medicinu. Bio je ugledan ljekar specijalista, pulmolog, bio je direktor Medicinskog centra u Nikšiću, dugogodišnji direktor brezovačke bolnice, član Matice crnogorske od osnivanja, uglednik u predstavljanju tadašnjih stavova društvenih u Skupštini Crne Gore, humanista koji je

bio i u međunarodnoj organizaciji Crvenog krsta i jugoslovenskim organizacijama i, ono što volim recentnije da kažem, pred 2006. bio je na čelu Koordinacionog tijela za *Nikšić Pokreta za obnovu nezavisnosti Crne Gore*. Humanista, kosmopolita, čovjek visoke tolerancije koji nas je tako vaspitavao. On i moja majka, koja nije bila Crnogorka i koja je ponosno, do kraja svog života (a provela je 56 godina u Crnoj Gori), čuvala svoju makedonsku ekavicu i u kući Crnogoraca, intelektualaca, patrijarhalnoj kući, niko joj to nije zamjerao, vaspitavali su nas da budemo prijatelji i prenosioci svih časnih, čestitih ideja ljudi, građana i zaista na neki način nas zadojili ljubavlju prema Crnoj Gori.

Pitala sam za vašeg đeda i oca, jer u mojoj percepciji oni predstavljaju jednu sliku Nikšića. Marko Kovačević predstavljao sa svim različitu.

Osobe koje u periodu od evo gotovo tri godine obnašaju različite funkcije gradonačelnika u Nikšiću, i drugim gradovima naše države i uopšte, oni koji su na pozicijama vlasti sad, mnogi među njima su došli na te pozicije iz kompletne anonimnosti. Mi smo duboko svjesni toga. Ne želim da cijelim ljudske kvalitete, niti govorim da su bolji, niti lošiji od nas, od drugih, od predašnjih... Samo govorim da su drugačiji zato što su bili anonimni i zato što apsolutno nijesu bili potvrđeni niti u svojim profesijama, niti u svojim okruženjima, u gradovima u kojima su rođeni ili ih izabrali za svoj život. Onda iz takve anonimnosti, ovo vrijeme koje je u zadnjih nekoliko godina tako dominantno i sva ova dešavanja, sve im to da za pravo ili sami uzmu to pravo da vrijeđaju ljude, da pokazuju nešto najprimitivnije i nešto što je upitno kad je riječ o njihovom vaspitanju, time što koriste slobodu govora i brojne uvrede i to prema ljudima koji su samo možda neistomišljenici u smislu ideoloških nazora. Imate mnogo takvih primjera. Toga nekad nije bilo. Stari ljudi to pamte i znaju, moj otac je, između ostalog, bio i gradonačelnik Nikšića u periodu od 1985. do 1988. godine i ne samo on nego i prethodnici i mnogi poslije njega gradonačelnici, bili su predstavnici, prvi ljudi grada koji nijesu došli na osnovu partijsko-političkih zasluga (istina, nije bio višepartijski sistem), međutim, oni su prije svega bili ljudi koji su se istakli i u svojim profesijama; znači, imali su pot-

puno ostvarene vrlo cijenjene karijere čiji rezultati su i doveli do toga da ih izaberu za predstavnike grada, a drugo, oni su se isticali po istinskoj brizi za građane, po istinskoj brizi za opšte dobro i razvoj Nikšića i bilo koje druge sredine i ukupan boljitak stanovništva u njemu. Nije bilo podjele po partijskoj liniji, najmanje u našem jugoslovenskom vremenu koje vi možda i ne pamtite ili kao sasvim malo dijete, ja pamtim kao Titov pionir i omladinac, omladinka da zaista nije bilo nikakvih podjela. Ali, pritom, i te kako smo se poštovali mi Crnogorci i Crnogorke, kao i svi ostali.

Od 30. avgusta 2020. godine došlo je do promjene vlasti. U najkraćem, što se desilo od tad do danas?

Ja zaista nijesam analitičar niti bih željela da se miješam u nešto što mi ne pripada, ali ću vam dati moj lični osjećaj. Ja sam taj 30. avgust doživjela kao zaista civilizacijski sunovrat. I sve poslije toga. Poslije tog prvobitnog šoka, ne zbog promjene vlasti, jer sam i u periodu prije toga bila s pravom kulturna i vaspitan kritičar prethodne vlasti; dakle, ne zbog toga nego upravo na ovom nivou: civilizacijski se nešto onako suštastveno promijenilo u mojoj percepciji moga grada, moje države. Naše stvarnosti. Onda, poslije tog prvobitnog šoka počela je da tinja nada da neće biti dugog vijeka sve te promjene zato što ste osjećali da se nekako neprirodno kaleme na neku podlogu koja nije podesna za tako nešto. I osjećali ste se kao da neko vrijeme prosto teče, njihovo, novo, koje je suprotno našoj dijalektici. Kad kažem „našoj“ mislim na građanski koncept i Nikšića kao grada i države. Mislim na antifašizam kao dominantnu, ne ideologiju nego dominantni princip, *modus vivendi* brojnih generacija, mislim na potpunu toleranciju i ljubav prema različitostima koje su svuda u nama i oko nas. E, to novo vrijeme je nekako teklo paralelno, nije imalo nikakvih dodirnih tačaka. Predstavnici tog novog vremena svojim stavovima, svojim iskazima, bojom glasa, agresijom u stavovima, načinom kako ih saopštavaju nijesu imali ništa zajedničko s ovom podlogom o kojoj govorim. Pitala sam se, kao i mnogi istomišljenici, otkud su ovi ljudi došli iako su nam bili sugrađani. Nije važno što ih ja nijesam poznavala, generacijski ili profesionalno ili bilo kako, ali otkud sad to da je njihovo djelovanje do te mjere, u mom sistemu vrijednosti, anticivilizacijski. Na žalost, traje i

dalje. Malo modificirano ili smo svikli (nikad se nećemo navići), nego prosto, već se dešava toliko puta ponovljeno nešto, pa kažete da, to je, ali još traje i ja i dalje imam taj osjećaj da je ovo neko drugo vrijeme koje nije prirodno i onoj herojskoj, istinski junačkoj, crnogorskoj ideji slobode jer su Crnogorci bili odvajkada, čak i službeno, slobodni i pod Otomanskom imperijom mnogo ranije od drugih naroda i od svih onih junačkih i bitaka i svega što su svi ti ljudi pronosili i prenosili nama. Dakle, nešto je sad neprirodno, nešto nije u jednom koherentnom nizu razvoja i progressa crnogorskog društva.

Da li ste se iznenadili kad su svi listom, u tom periodu, počeli da govore kako je Crna Gora oslobođena poslije 75 godina? Od čega je to oslobođena?

Naravno da je bilo ne samo iznenađenje nego zgražavanje. U nekim situacijama sam bila konsternirana kad bih čula neku izjavu tadašnjeg premijera upravo s tim značenjem: Živjela sloboda! Poslije toliko godina! Na našu žalost, opet su došle do izražaja one suprotne antifašizmu ideje koje su odjednom počele da, potpuno nelogično i neprirodno, pokušavaju da pomire nešto što su potpuno suprotni elementi. Tu jedinstva suprotnosti nema. Ne možete miriti antifašizam s idejama koje su zapravo pronosili oni koji su borce antifašiste uništavali i fizički i na svaki mogući način. Ne možete ih miriti, koliko god mi mislili o budućnosti, ali tu nema osim vještačkog pomirenja. I kad su takvi oslobodioci došli, koji žele da potpuno ne samo minimiziraju nego i da unište istinsku ideologiju antifašizma i sve ono što je i 13. jul, ustanak koji je zadivio Evropu, sve ono što su njihove žrtve učinile i sad odjednom smatrate da je poslije 75 godina konačno došla sloboda. S kim? S onima koji su, zajedno s okupatorom, učestvovali u povećanju broja žrtava – antifašista i komunusta!

Evo tri godine imamo generisanje raznih promjena. Kako vam izgleda crnogorsko društvo danas?

Izgleda mi da tumara, da se pokušava spasiti od haosa koji je napravljen poslije 30. avgusta, da budemo potpuno iskreni, koji je, nažalost, jednim nečinjenjem ili nedovoljnom brigom pripreman i prije 30. avgusta. Po-

kušavaju da nametnu to kao pravilo. To se vidjelo, to se vidi. Opet nova, anonimna lica koja odjednom, ko zna otkuda, dolaze u Crnu Goru, mlade osobe, s nekim nazovi profesionalnim, studentskim ili akademskim karijerama, kojima treba sad predati vladanje državom u svakom smislu. Sigurna sam da to nije dobro rješenje, pogotovo što je i tu stalna priča o tobožnjem pomirenju. Bio mi je ciničan tekst koji sam nalazila na predizbornom letku koji je promovisao Demokratski front i stranke oko njega... gdje je bio izražen narativ pomirenja, čak evropskih ideja kojima želimo da se zaigramo, a iznutra da s kokardom slavite Evropu ili da sa tuđim zastavama ili tuđim uniformama, do karikature, pričate o evropskim idejama i pomirenju, a zapravo zna se da nema ništa od toga. U tom smislu i dalje smo vrlo obojeni. Ono što je još strašno, ne samo u političkom smislu nego ono što je teže i ostavlja nesagledive posljedice – kultura i obrazovanje su ne zaraženi, nego su do te mjere kontaminirani ovim slojem koji pokušavam na ovaj način, pošto nijesam političar, objasnim u svom doživljaju. Mislim da će ovo društvo, nezavisno od toga kako će se desiti ovi izbori, sljedeći... da će imati veliki posao i velike teškoće da se oporavi od svega toga.

Ono što smo dočekali u posljednje tri godine, a vidim da se to dešava i u regionu, u susjednoj Bosni – skrnave se spomenici narodnim herojima. U kojoj mjeri je ugušen antifašizam kao vrijednost i kao ideja i u Crnoj Gori, i u okruženju, i ko mislite da je generator tih dešavanja?

Veoma mnogo je ugrožen. Ako govorimo o okruženju, to sam javno već pričala, tad je bio sasvim recentan događaj koji se desio i u našem jugoslovenskom doživljaju i u stvarnosti multietničkom i multikulturalnom velikom gradu kakav je Novi Sad i regija Vojvodina, kad su se desili u školama i u vrtićima nevjerovatne slike, nevjerovatni događaji da se nacionalistički najružnije, najprimitivnije pjesme nameću od strane učiteljica maloj djeci koja onda igraju i zabavljaju se, u vaspitno-obrazovnim institucijama, uz takvu muziku. Da se na nivou vršnjačkog nasilja, zapravo, dešava nešto što je etničko, i nacionalističko, i konfesionalno nasilje. Kod tako mladih generacija. Toliko je primjera u okruženju i negdje tad kad su se dešavali

znali smo da ne mogu mimoići ni Crnu Goru i sve naše gradove. Ono što se desilo kao vrlo brza ilustracija svega što su novi oslobodioci donijeli desilo se upravo u Nikšiću – skrnavljenje spomenika simbolu antifašističke herojske borbe i tog herojskog univerzalnog osmijeha. Spomenik Ljubu Čupiću je oskrnavljen na najprimitivniji način, najvulgarniji. Ono što je dodatno poslije toga strašno, ako uopšte možete zamisliti individuu koja je u stanju da na takav način postupi, da urinira po samom spomeniku, osjećate užasnu nepravdu i užasan stid što dijelite isti pločnik ikad s takvim osobama, ali onda ide dalje. Sljedeća stvar je da je povodom tog događaja pomenuti gradonačelnik (govorimo o funkciji), obrazlažući taj događaj, na neki način dajući određenu kritiku, fokus svoje kritike stavio na činjenicu da je zaista nepristojno i neprimjereno što se to desilo u centru grada. Znači, bila je jedna nesuvisla, cinična, neću reći nespretna, nego je to u stvari poruka koja pokazuje da je to fokus, a ne što je oskrnavljen spomenik. Dalje, imate priču o zastavama, o uklanjanju zastave Crne Gore sa zgrade Opštine, imate dešavanja u Nikšiću prošle godine... Toliko je mnogo toga u kratkom vremenskom periodu... 13. jul koji sam već pomenula i rekla da je najznačajniji istorijski praznik u kolektivnoj svijesti crnogorskog naroda od vjekada i imate miran građanski skup gdje nije bilo jako ozvučenje zato što nismo imali dozvolu da dobijemo binu da bi se to u zvučnom i svakom drugom smislu organizovalo bolje, pa je uz ne pretjerano glasnu prigodnu muziku i uz prigodne govore mladih ljudi, učestvovalo i nas par zrelih osoba. Ja sam učestvovala posvetivši taj dan sjećanju na žene, Crnogorke, heroine i Trinaestojulskog ustanka i NOR-a. I dešava se odmah poslije, naravno da je bilo izrežirano, nije bilo spontano okupljanje agresivno nastrojenih oslobodilaca nego je bio u nekoj, ma kakvoj korelaciji s, nažalost, predstavnicima gradskih vlasti najstrašniji, opasni napad. Ljudi koje ste mogli da vidite na onim snimcima, mislim da njihove fizionomije i agresivnost dovoljno govori što su htjeli, kakve ideje pronose i kakva je to opasnost za antifašističku ideju Nikšića i Crne Gore. I niz takvih slučajeva. Neko ko je sad novi gradonačelnik u nekim drugim gradovima smatra da može, jer on je odgovoran za to, da postavi na institucijama zastavu tuđe države. Dešava se potpuna anarhija. Zapravo, u ovoj našoj državi nekako to prolazi.

Mislite li da je to spontano ili je to kreirani kaos? Prisjetite se da su predsjednici opština ne tako davno išli u Beograd na raport. Mislite li da je to sve usaglašeno?

Apsolutno. S tim što isto kao i u nekim prethodnim istorijskim periodima, uvijek imaju jako dobre izvršioce radova među našima, među domaćima. Ne volim da javno govorim o stvarima za koje nijesam stručnjak, ali jasno je da su u pitanju tajne službe iz Srbije, a znamo spregu Srbije s većim silama, s onom silom koja u 21. vijeku napada najstrašnije susjednu, evropsku državu. I možete zamisliti da u ovom 21. vijeku ima onih koji aplaudiraju tim dešavanjima i onda shvatate da smo u zoni sumraka. Sve te sile, sve te službe su i te kakvi kreatori ovoga što se dešava. Ne zaboravimo da se na *Hepi* televiziji, u Beogradu i drugim gradovima Srbije vodila bitka za Nikšić pred lokalne izbore u Nikšiću.

S obzirom na to da premijer Crne Gore u tehničkom mandatu uporno govori kako je Crna Gora pomirena, nikad pomirenija kaže, začutale su komite i niko više ne pominje Temeljni ugovor. Kako vi vidite potpisivanje Temelnog ugovora između Vlade Crne Gore i beogradske Patrijaršije?

Vezano za komite, kad sam govorila o prošlosti svoje porodice, zaboravila sam da pomenem upravo tu slavnu komitsku prošlost. Moj ded je, kao maturant (mislim da nije bio ni punoljetan), učestvovao u komitskim borbama protiv austrougarske okupacije, budući da je u Pješivcima bio vrlo izražen komitski pokret, a njegova majka s maloljetnom decom, njegovom braćom, kao udovica, bila je u nikšićkim, crnogorskim zatvorima upravo zbog komitske istine i ideja koje je prenosila i zbog činjenice da nijesu htjeli da potpišu zakletvu kralju Petru Karađorđeviću. Naglasiću s ponosom da je upravo moj otac, još prije 25 godina, dao inicijativu u Skupštini opštine Nikšić da se podigne spomenik komitama u Nikšiću. Ta je ideja realizovana ne tako davno, ali upravo zaslugom onih koji su shvatili važnost te ideje 1918. godine i pred tim spomenikom jednako se uvijek treba pokloniti; 9. maja, na Dan pobjede, odali smo poštu i kod Spomenika pod Trebjesom palim borcima 1942. godine i, naravno, svim komitama u borbi za slobodu Crne Gore. Brojne komite su, naravno, i poslije

austrougarskog sloma nastavili borbu protiv srpskih okupacionih snaga. O istini treba govoriti upravo da bismo došli do stvarnih, neću reći pominjenja, nego do čistih odnosa sa istinom. I na neki način pravili evropski, i savremeni dijalog, u ovoj nevelikoj državi, u smislu broja stanovnika.

Ovo što ste pomenuli za Temeljni ugovor, taj 3. avgust mislim da nikad neću kao datum zaboraviti i svoj osjećaj. Ako sam rekla za 30. avgust da je osjećaj civilizacijskog sunovrata, tad je bio sunovrat i onaj pečat na potpunom slomu ne samo savremene Crne Gore nego na uništavanje svega onoga predačkog. Jer, nijesu tim Temeljnim ugovorom samo potpuno neustavno djelovali, dakle, van Zakona, u neskladu sa Zakonom o slobodi vjeroispovijesti, da ne kažem uz protivljenje civilnog sektora, i opozicije, i intelektualaca... doduše, nije bila organizovana ni valjana i dugotrajna javna rasprava, ali je bilo ljudi koji su upozoravali, između ostalih i CANU, tad se na dobar način oglasila, s prijedlozima rješenja, s mišljenjima... A premijer radi u tajnosti, koji dan prije potpisivanja, zna da će se potpisati, a kaže da ne zna ništa o tome. To isto govori i njegov ministar pravde. Nije samo protivno Ustavu i zakonima već i moralu i čovječnosti! Mislim da će ta slika, ona slika koja je napravljena tokom potpisivanja tog zaista sramnog Ugovora, slika prisutnih ministara, potpredsjednika Vlade... ostati za njih, kad-tad, jer nije vječnost ova sadašnjost, u nekoj budućnosti će biti jedan sraman dokaz njihove izdaje Crne Gore, crnogorskih sakralnih, kulturnih, duhovnih, kompletnog nasljeđa i plus ličnog – predali su groblja naših predaka koja se nalaze oko svih tih crkava. Crnogorska pravoslavna crkva je isto ukazivala na činjenicu da 750 crkvenih prostora koje su u vlasništvu SPC-a, Crnogorska pravoslavna crkva više nema nikakve mogućnosti niti da koristi niti da im budu dostupni.

Po čemu ćete vi pamtiti 42. i 42. vladu? Prva je bila apostolska, a druga je potpisala Temeljni ugovor.

Na osnovu svega do sad kazanog, uspomene mogu da budu užasno gorke. Pošto je apsurdno, vjerujem da se to nama desilo, i užasno je. A nekad se od tog užasa čini: pa je li moguće, gdje ste ovo?!. Zaista, i kao žensko biće, i kao majka, i kao biće koje misli na drugačiji način od ovoga što je pričinjeno da živi, ja zaista ponekad pomislim da se i nije desilo. Apostolsku vladu pamtim kao skup ljudi koji je nažalost iznjedrila SPC.

Da li je Crna Gora više sekularna država?

Pa, nije. Sve ovo što smo govorili, ja s naglašenim, a vjerujte mi, ne i preuveličanim, dakle, naglašeno užasavajućim utiskom od svega toga u čemu smo, ne bi se dešavalo da je ovo sekularna država. Iako je, po Ustavu, Crna Gora i dalje sekularna država, u našim školama se dešavaju stvari koje se ne bi smjele nikako desiti. Bile bi automatski kažnjive, sankcionisane i ljudi bi, po pravilu, bez ikakvog sažaljenja morali zvanično, zakonski ostajati bez posla zbog takvih postupaka u školama. Vi ne možete voditi djecu na bilo kakve molebane, ne možete im pričati o tome jer su to vaša lična uvjerenja. Govorim o profesiji u školama, imali smo ideal učitelja. Pošto znamo da i dalje naša djeca slijepo vjeruju učiteljima, to je predivno, svi nosimo neke drage likove i uspomene iz školskih vremena. Ali, kad znamo da učitelji danas zloupotrebljavaju i to na takav način, onda to u sekularnoj državi ne bi bilo moguće. Na svim stranama imate dokaze toga. Sama činjenica da su se organizovale litije, tako nešto u istinskoj sekularnoj državi, kakva je Francuska, ne bi bilo moguće. Hrišćanstvo, katolička vjeroispovijest, bilo koja druga... imate pravo u Ustavom zagaranтовanoj laičkoj državi na praktikovanje jedino u vjerskim školama i jedino u okviru vjerskih institucija. Nemate pravo kretanja kroz javni prostor, kakve su ulice, gradovi, avenije; nemate pravo u istinski sekularnim državama, koje vode računa o multikulturalnosti i multietničnosti, o činjenici da imate toliko različitosti u svakom smislu među svojim građanima, ne bi bilo moguće da niti profesori niti bilo koje javno zanimanje nose nakit ili oznake na odjeći koje prikazuju pripadnost ovoj ili onoj vjeri. Ne bi bilo moguće u sekularnoj državi, da ne pominjem koliko ja to doživljavam kao primjer nečega zaista negativnog, kad odete kod ljekara kojem, po pravilu, treba da vjerujete, idete jer vas je bolest vaša ili vašeg bližnjeg tamo dovela, i kad vidite, kao što sam vidjela u nikšićkom domu zdravlja, ne samo u jednoj ordinaciji već u više njih, imate prostore ukrašene ikonama i to ne samo na zidu nego je i kompjuter oblijepljen sličicama ili prigodnim ukrasima takve vrste. Još nijesam imala prilike da u nekoj od učionica ili univerzitetskih sala vidim nešto slično ali to je kažnjivo i apsolutno nemoguće da se dešava u sekularnoj državi...

Kao što bi trebalo da bude nemoguće, naknadno smo saznali, da prethodni premijer Zdravko Krivokapić, kaže da vjeruje da je zemlja ravna ploča.

Ili da se mogu snagom volje pomjerati brda i planine... Znete kako, u neke stvari možete duboko da vjerujete, ali stvar religije, ako je istinska, to je potpuno stvar intime. Smatram da pristojni ljudi niti treba da govore niti ih treba pitati da li su vjerujući, nevjerujući i ostalo, prije svega, to je pitanje koje ostaje u sferi duboko ličnog. A zamislite onda kad ti vjerujući o tome pričaju na sva zvona, zamislite kad nameću sve ono što su rituali uobičajeni za crkvene prostorije, za sakralna mjesta, kad ih iznose u potpuno građanske prostore, da ne kažem u institucije poput vrtića, škola, univerziteta. Zaista sunovrat.

Čula sam da su osveštavane prostorije u Vladi...

To se dešava. Koliko god živjeli u ovakvim vremenima, ima situacija kad za neki detalj koji čujete, kažete: nije valjda, jer do te mjere je karikaturalno, užasno neznaveno, primitivno, da ne želite još i to da primite k znanju.

Kako vidite tezu o tzv. asimptomatskom crnogorskom nacionalizmu? Kako vidite ulogu medija koji su plasirali i godina-ma, po svaku cijenu, osnažuju ovaj i ovakav narativ. Novinarka istog tog medija je pravila listu crnogorskih komita i vjerskih ekstremista.

Asimptomatski crnogorski nacionalizam. Oduvijek sam tvrdila, kad su počele ove naše teške godine što ih proživljavamo, uvijek sam tvrdila da crnogorskog nacionalizma nema. To je bilo tako normalno što ga nema.

Znete što Miljenko Jergović u tekstu od prije 20 godina zamjera Crnoj Gori? „Dok je Balkan stradao zbog srpskog i hrvatskog nacionalizma, Crna Gora strada zbog nepostojanja nacionalizma“.

Upravo je tako. Crnogorski nacionalizam ne postoji. Ako govorimo o ovom vremenu, to nešto što bi drugi nazvali asimptomatskim, a mediji i te kako relativizovali i opet u tom čudesnom pomiriteljskom stavu i

političara aktuelnih i medija koji ih prate, onda govore o tome na jednoj strani crnogorski, na jednoj strani srpski, veličanje srpskog sveta. Kakav crnogorski svijet, je li to ikad postojalo?! Nije. I moguće da smo zbog toga izgubili vrijeme u iščudavanju i nesnalaženju u novonastalim agresivnim situacijama.

Koja je uloga medijskih koncerna u Crnoj Gori, i što znači ta priča o asimptomatskom nacionalizmu? Da li je to bila priprema za sve ovo što se dešava danas, kao i s onim što je Srbija uradila 2004/05. godine kad je rehabilitovala četnički pokret i izjednačila partizane i četnike? Što radi koncern *Vijesti*?

Rade isto. I upravo prave kategoriju koja se po njihovom zove asimptomatski crnogorski nacionalizam u želji da umanje sve ono što se čini od velesrpskog nacionalizma. Zašto to rade – mislim da su duboki trago-vi tako da ta novinarska medijska svemoć je zastrašujuća, pa još kad je u sprezi s crkvenim vlastima, kad je u sprezi sa svim što je zaista protiv antifashiističkih ideja, protiv istinske prirodne evropske budućnosti Crne Gore... nešto što čovjek ne može da objasni.

Crnogorski nacionalizam, kako ga oni zovu, može bit baš to, samo reakcija i to vjerujte usporena. Reakcija i, vjerujte, blaga jer je takva u pokušaju da se odbrani, u pokušaju da dokažemo da nijesmo tuđini i nepostojeća nacija u svojoj državi koja se zove Crna Gora, baš kao što se zove i naša nacija. A definitivno se svodimo od svih onih drugih, ugroženih od crnogorskog „nacionalizma“ čiji je broj tako značajno narastao. Što da radimo? Svodimo se na to da smo mi nepostojeća, i po tome smo valjda, ta asimptomatska većina u svojoj državi.

Zašto Crna Gora nije imala jasniju identitetsku kulturnu politiku u posljednjih dvadesetak godina i koliko nas je, zapravo, to koštalo?

Dobro nas je koštalo. Vidi se po posljedicama. Ovo su rezultati i tog nedovoljnog vođenja računa o značaju kulturnih institucija, državnih institucija s jasnim predznakom crnogorski. U jezičkom smislu, bez ikakvih nacionalističkih poriva, primisli, nesvjesnog, svjesnog, velika je razlika ako

kažete „crnogorska institucija“ ili „institucija Crne Gore“. Kod nas je vrlo često, i u govoru političara za koje vjerujemo da su dobro radili i mislili ovoj državi, ali je bila potreba za „atenuacijom“ – pokušajem ublažavanja jezičkog, da ne bude „ubi me prejaka riječ“. Ali, riječ „crnogorski“ ne može da ubije, nego je valjda u svojoj istini postojana. Ulaganje u kulturu, obrazovanje, u stvarne elemente fundamentalne crnogorskog identiteta izostalo je. Vođenje računa o kadrovskoj projekciji na takvim mjestima. U nekim drugim segmentima, u fabrikama, firmama... Ne mora se baš toliko voditi računa. Interesuju nas, naravno, kompetentni ljudi. Ali, zašto nas ne bi interesovali istinski patriote? Zašto to ne bi bio pozitivan kvalifikativ? Ne partijski. Kad imate kompetentnog čovjeka i pri tome u patriotskom smislu jasno određenog, a takva određenost govori o njegovom kosmopolitskom i tolerantnom svjetonazoru i kad takvog čovjeka istjerate iz institucija kulture, s nekih rukovodećih položaja, kad takve ljude ne zapošljavate u obrazovnim institucijama pa dobijete negativnu selekciju tolikih generacija, dobijete negativne kulturne rezultate i gubite mnogo toga u identitetu.

Jeste li primijetili da su kadrovi SPC-a jako dobro pozicionirani, i to se vidjelo za vrijeme litija kad su se odjedanput pojavili izvjesni profesori koji se nikad ranije nijesu čuli, kao i ljekari u znatnom broju, što znači da je neko u međuvremenu vrlo dobro kadrirao, dok prethodna vlast očigledno nije vodila računa o tome.

Prethodna vlast nije vodila računa o tome. Govorila sam: sve čestitke za spoljnu politiku, međutim nedovoljno i u kadrovskom i u drugom, ako hoćete, reprezentativnom smislu, kad je u pitanju prethodna vlast. Neki ljudi nijesu znali da predstavljaju zaista onu vlast kakva je Crnoj Gori bila potrebna. Oni sa nedovoljno sluha za sve ove propuste koje pominjemo. Kad se govori o pozicioniranju oslobođioca, ja čvrsto vjerujem da u ogromnoj većini ljudi koji su drugog ideološkog stava ima ljudi koji su građani Crne Gore ali koji se izjašnjavaju kao pripadnici druge nacionalnosti – ja to poštujem. Ne mogu da poštujem zato što ne razumijem onaj drugi nivo, a to je njihovu želju da pripadaju istinski drugoj državi, koji

ljube simbole te neke druge države. Kad je u pitanju ideološko nacionalno izjašnjavanje, ali da su lojalni građani Crne Gore, to potpuno poštujem. Međutim, čvrsto vjerujem, oni nijesu bili uopšte ugroženi ni u prethodnoj vlasti. To znamo, to se vidjelo, to se uvijek pričalo, bio je taj narativ da udovoljimo prije svega onima koji će se žrtveno osjećati ugroženim. Imate u literaturi, u umjetnosti, mogla bih da pričam ne znam kakav traktat o tom fenomenu žrtve, fenomenu ugroženosti. I onda stiže sa svih strana veoma dobra nagrada.

Mislite li da je problem Crne Gore što Crnogorci ne znaju da izigravaju žrtve? Što god se desilo Crnogorci nijesu trčali po ambasadama, nijesu plakali, nijesu bili žrtve. Je li to mentalitetski?

Može da bude mentalitetski, a istoričari i antropolozi bi nam to objasnili. Međutim, ja opet želim da kažem: ovu tezu o ugroženosti srpskog korpusa u Crnoj Gori su često opovrgavali upravo pripadnici časnih Srba koji su znali da se izjasne ili da napišu. Sjećam se jedne kolegice s primorja, njene priče kako nikad nije bila ugrožena, a Srpkinja je i s ponosom to ističe. Crnogorci nikad neće pokazati da su žrtve, a mislim da duboko već svi možemo konstatovati određenu ugroženost koja nije naša lična, ali osjećamo da nam je ugrožena država. Mislim da svi to tako vidimo. Ugrožena je država čim su ugrožene institucije, odavno je već na neki način negiran jezik, crkva, kultura... sve ono što pravi biće i identitetske komponente crnogorske države – to je ugroženo.

Kako cijenite doprinos crnogorskih intelektualaca i dobrog djela civilnog sektora posljednje tri godine u borbi za očuvanje vrijednosti i pružanju otpora klerikalizaciji društva. Jedan broj ljudi se čuje uporno već tri godine. Što je sa ostalima?

Kad govorimo o stavu slobodnog mislioca, kako se nekad kazivalo u Evropi za intelektualca, ne znam što bih rekla. Pokušavam da nađem razloge zbog čega pojedini ljudi čute, veća grupa njih; u manjini smo mi koji kažemo suvislu, javno, glasno izgovorenu riječ u korist ove države i pokušaja da nešto doprinesemo nekom spasenju. Pokušavam da nađem objašnjenja. Imate ljudi koji su izvanredni stručnjaci, koji

su izvanredni u svom poslu, koji nose taj naziv intelektualca, ali koje možda dosadašnji način života nije navikao i izgubili su potrebu da se oni bave i nekim društvenim angažmanom, ne mislim političkim niti partijskim, nego upravo širim društvenim. Ja zaista mislim da intelektualac ne može biti samo onaj koji obavlja svoj posao i intelektualno uzdiže bilo svoju ličnost ili ljude oko sebe nego i neko ko zaista u određenoj budnoj fazi promišlja svijet oko sebe, svijet u kojem živi. Ne libi se zato što teži da bude slobodno biće, slobodouman, slobodan sa svim onim što znači i da slobodno govori ono o čemu misli, pri tom ne vrijeđajući nikoga, vodeći računa o diskursu, vodeći računa o gestikulaciji (što pomenuti odlazeći premijer nikad neće naučiti) i niz drugih stvari. U manjini su ljudi koji su se iz različitih branši javili, ali ih ima. Ima ih. Zašto još čute? Ljudi su oportunisti. I kad govorimo o ljudima koji neće iz dostojanstva i iz nesnalaženja u situaciji da budu žrtve i da se željakaju svuda okolo. Sjećate se onih nekada besprizornih situacija: odeš u stranu državu, Italija je bila u pitanju, a blasfemišeš svoju Crnu Goru, a primaš poslaničku platu ili penziju. Tako da imate ljudi koji su oportunisti i mi treba da demistifikujemo ono čojstvo crnogorsko, veliko, svih građana u Crnoj Gori. Oportunisti čuvaju svoje pozicije, jer je tako zgodnije; imaš opravdanje: a što ja jedan mogu da utičem; ja bih to i rekao da me hoće ko čuti...

Mislite li da je razlog strah, opreznost ili lukrativni motiv?

Sve zajedno, različiti su ljudi, različite individue. Imate ljude koji vole da prespavaju neke periode, koji vole da zažmure na stvarnost, koji nađu sebi druga interesovanja i prosto to što se dešava prolazi mimo njih. To može u sredeanim društvima, u Skandinaviji, ili u tradicionalno izgrađenim evropskim društvima, da kažete: presrećan sam, pojma nemam ko mi je premijer, ko mi je predsjednik... Fantastično.

**Je li njihova ćutnja pomogla izgradnji ovoga što danas imamo?
Meni je interesantna Leni Rifenštal, i vrlo je često pominjem, na suđenjima nakon Drugog svjetskog rata ona se uporno branila da je nju interesovala samo umjetnost.**

Jeste. Imamo puno umjetnika. Izaberete svjesno onaj po vas lakši put, a ćutanje ko zna kad odjekne, ali ne onako dobro. Ja zaista nemam iluzija da mogu promijeniti svijet, čak i da sam mlađa ne bih imala takve iluzije. Savjest, istinska briga oko budućnosti moje djece i svih njihovih vršnjaka i briga o ćuvanju ćasti mojih predaka i sa sviješću da ste vi tu ona nit, ako želite da ostavite trag dovoljno je da spajate to. Takvu vrstu prošlosti i one još nerođene. U tom smislu mi je ćista savjest i smatram da iako se neko opredijeli za ćutanje, nekada napornim pokušajem da nešto uradite (meni bi bilo napor da ćutim) dajete makar neki doprinos, kamićak gurnete, smatrate da je tako bolje nego da okrenete glavu ili zabijate poput noja u pijesak. Intelktualci vole i to, svoju izolaciju, svoj intelektualni komoditet... Možemo ljudski razumjeti mnogo toga, ali ne možemo... nemojte da zaboravimo da je ipak bilo mnogo ljudi, vrlo ćasnih, dragih, razlićitih generacija, i vrlo mladih, i znaćajno starijih, koji su izlazili na proteste, koji su pomagali na bilo koji naćin, koji su potpisivali brojne peticije koje su se okupljale oko krucijalnih i vaćznih tema. Mnogo ćasnijih nego što su bile podrške litijama, podrške ministricama ili nekim drugim, i bili izloćeni na ovaj ili onaj naćin bilo progonu, bilo vrijeđanju...

U Beogradu su poćele promjene 1996. godine sa studentskim protestima, tad su studenti izašli na ulice. Bila sam bruoćkinja i sjećam se profesora Milana Podunavca, on nije govorio, samo je otvorio vrata i rekao: „Danas ućite graćansku neposlućnost, izvolite“. I mi smo svi izašli. Zašto se u Crnoj Gori studenti, kao mlada, progresivna snaga, ne bune? Pitam za spontani protest studenata. Kako je moguće?

Mislim da je slićna prića kao o intelektualcima, odnosno o nedostatku kritiće mase koja neće praviti proteste anarhistićkog reda ili rušiteljskog, ali primjetan je nedostatak te kritiće mase, nedostajuć osjećaj da nas je mnogo više koji želimo istinsko dobro ovoj državi, koji nijesmo oportunisti, koji ne želimo da se lukrativno zaštitimo, šćućurimo u neakvom virtuelnom svijetu... I ti koji odrastu nekad su bili mlada bića. Ja mislim da se taj koncept mentalno-intelektualni i ljudski zapravo vrlo rano formira tako da i ti mladi ljudi, koji uopšte ne žive u dobrim vremenima, slijede

trag odraslih. Dalje, pod uticajem su različitih porodica, različitih svojih korijena i ima toliko toga što mene užasava, a to je i razlika između 90-ih i sadašnjeg vremena ne zato što smo mi bili mlađi, mi koji sada govorimo o tome, nego zato što su tad, neposredno u predreferendumskom vremenu, one grupacije, koje su zaista živjele za to da Crna Gora obnovi svoju nezavisnost, bile pune mladog svijeta, maloljetne omladine ili tek punoljetne, mladih ljudi koji su zapravo nosili taj žar. Vi sad imate, što je poražavajuće, kad su u pitanju litije i crkvene svetkovine, uz sva poštovanja ali to nije sekularna država, tu imate ogroman broj mladog svijeta. Vi u takvim organizacijama, institucijama, dešavanjima vidite jako mnogo omladine. To ranije nije bilo. Ranije biste na takvim mjestima našli pripadnike starije generacije. A kad su u pitanju studenti, Francuzi, ja ih pominjem zato što, eto, blisko su vezani za ono čime se čitavog života bavim, pojedini francuski filozofi XX vijeka su smatrali da, ukoliko ste dobar nastavnik, dobar profesor, vaš je zadatak da navedete mlade ljude na otpor. Nije se tad mislilo samo na politički ili kasnije na šezdesetosmaški bunt, nego uopšte na otpor u mišljenju, pokazivanju konkretnog kritičkog stava i rasuđivanja. To je sve što se prirodno očekuje od mlade populacije. Sjećam se prije nekoliko godina bili su neki protesti studenata. Ja sam ih zapamtila s jednim negativnim okvirom, nije tad bilo zbog stanja u domovima, bilo je instruisano politički pa se poslije pripremao i državni udar, itd. Dakle, bilo je time obojeno, uz sve možda i neke druge ideje koje su pronosili. Ja sam lično iskusila, nijesam znala o čemu se radi i Fakultet na koji sam došla da odradim radni dan je bio oblijepljen onim trakama kojima se zagradi mjesto gdje se dalje ne može proći, nije mi bilo jasno što je, a oni su zapravo na taj način željeli da simbolički pokažu da Fakultet pripada njima. Ušla sam u učionicu i radila čas s malom grupom na romanističkim studijama i u sred časa ušao je mladić koji je tad bio predstavnik studenata Filozofskog fakulteta (još je Fakultet bio zajednički), on je bio normalne građe, nedovoljno korpulentan, a oko njega su bili dvojica značajno korpulentnih mladića koje nijesam prepoznala, a djelovali su kao njegovi tjelohranitelji. Meni je to odmah bilo vizuelno i kulturološki odbojno, ali sam rekla: „Izvolite“, iako prekidaju moj čas, a oni su nastupili: „Profesorice, morate prekinuti čas jer Fakultet pripada nama i počinje protest za pet-

naestak minuta“. Ja sam rekla da je to u redu i istakla: „Fakultet oduvijek, naravno, pripada vama i dogovorićemo se samo s vašim kolegama da li da prvo ipak završimo čas“. Moji su studenti bili raspoloženi da mi do kraja završimo čas. Silazeći u prizemlje, ja sam vidjela na što taj protest liči: u holu Fakulteta bile su poluispijene ili prevrnutе flaše od piva i srazglasa je treštala muzika vokalne solistkinje Cece Ražnatović. U takvoj ikonografiji ništa napredno, ništa protestno u ono finom smislu mladih generacija, pa još studentske, akademske populacije nijesam vidjela. Nešto se slično poslije i na ulicama dešavalo, tako da i studente uvijek zloupotrijebe neki spoljni faktori a zašto oni sami ćute, nažalost mislim da oni pametni i dobri, a ima ih mnogo koji nijesu slučajno zalutali u fakultetske hodnike, mislim da su svjesni nekih stvari i da žele da postanu ono što se nepopularno zove „odliv mozgova“ iz Crne Gore.

**Svoj životni vijek posvetili ste obrazovanju i radu sa mladima.
Da li vas čudi odluka Dritana Abazovića, vječito odlazećeg premijera, da državni novac opredijeli za otvaranje vjerskih škola?**

Iz svega ovoga što smo do sad i pričali i što smo doživjeli u posljednjem periodu, mene od te osobe baš ništa ne čudi, kao što me ne čudi ni činjenica da je on taj koji je slavodobitno potpisao Temeljni ugovor, a nije ga potpisao prethodni premijer Zdravko Krivokapić. Ni to me više ne čudi. Kad je u pitanju vjerska škola, opet govorimo o užasnom dešavanju u Ustavom zagarantovanoj sekularnoj državi. Vjerske škole mogu da postoje, ali se zna kako se one osnivaju, a naročito se zna da ne mogu biti finansirane budžetskim novcem. A naročito se u ovom slučaju zna da gotovo milion eura, tačnije 900.000, ne može biti dato za školu koja nema niti jednog đaka, koja još ne postoji u fizičkom, graditeljskom smislu, i koja je zapravo onaj posljednji pečat, na brzinu napravljen, tad odlazeće ministarke. To što se sve dešava je neobjašnjivo... umjesto da se ulaže drugačije; taj po godinama mladi čovjek, odlazeći premijer ili neki budući po godinama mladi, vjerujem, budući premijer, umjesto da je svjestan koliko je potrebno ulagati u stvarne državne škole, u poboljšavanje uslova rada i života te djece... Podgorica naročito vapi za školskim prostorom, npr. u školi „Oktoih“ je nemoguće izvoditi nastavu zbog kapaciteta i raznih

drugih teškoća.. Dakle, umjesto ulaganja značajno manjeg od tih milion eura u poboljšanje takvih struktura, oni rade te bezumne stvari. Naravno da stoji iza toga svo ovo zamešateljstvo spoljašnje, crkveno, i jedan užasan dokaz upliva zapravo crkvenih vlasti u državna pitanja.

Gdje je Crna Gora, a vidimo gdje je krenula?

Pominjali smo kroz razgovor i one užasne, ratne devedesete, na rubovima naše države, ako nijesmo bili direktno involvirani u ratna dešavanja, ali značajno jesmo, čini mi se da je sad gora situacija nego tad. Zato što su devedesete bile tek otklon ili tek izlaženje iz one velike, zajedničke Jugoslavije i zato što je tek bilo navikavanje na neki novi isječak i onda odjednom višepartijski sistem, odjednom snalaženje u svemu tome i, naravno, užasi koji su nam se dešavali. Ali, mi koji smo i tad mislili ovako kako sad mislimo, imali smo mnogo snažniju nadu i čvrsto vjerovanje, istinsko uvjerenje da te godine užasa moraju proći i da je tek pred nama ta snažna borba za nezavisnost i za potvrđivanje te nezavisnosti, a onda kad smo nezavisnost obnovili, nekako smo previše naivno povjerovali da smo je obnovili i da je ne treba grčevito čuvati. I sama sam bila među tim naivnim, vjerujte, i mislila da su oni stariji, vrlo bliski, iz porodice koji su ukazivali na opasnosti spoljašnjeg okruženja, da su pomalo starački paranoični. Međutim, vrlo brzo se sve pokazalo. Poslije kratkog perioda, a toliko se mnogo uradilo, opet smo na toj nekoj klackalici, na toj užasnom sunovratu i toj promjeni, ugroženosti države. Mislim, ne smijem da budem potpuni pesimista, ne dozvoljavam sebi da budem potpuni pesimista, ali pribojavam se svega što se može dešavati.

Da li možemo s obrazovanjem i s mladim ljudima da mijenjamo stvari?

Možemo. Uvijek ću vjerovati u mlade ljude, ali, ponavljam, ogromne su posljedice napravljene u samoj sferi obrazovanja koje je, zapravo, kolijevka ne samo vaspitno-obrazovnog jednog segmenta nego kolijevka budućnosti savremene države. Mislim da je tu potreban posao, a mislim da ljudi koji su sad u dominantnoj većini, a valjda neće biti stalno u toj dominantnoj većini, nemaju sluha; zapravo, to im razoreno društvo u smislu obra-

zovnog sistema odgovara zato što je škola takav podijum gdje možete da učinite najbolje, ali možete da učinite i zlodjela za dalekosežnu budućnost.

Ali, politički i društveni negativitet mora biti pobijeđen... Nećemo ga iskorijeniti, već smo to vidjeli, ali mora biti pobijeđen!

Ja čvrsto vjerujem u to. Ne znam što je s borbom dobra i zla, ali zlo je sveprisutno. To govorim, nažalost, da sve podteme koje smo negdje načeli ili malo razgovarali o njima, imaju opasnost od zla u sebi. Priča o antifašizmu. I tu smo povjerovali, a antifašizam nam je bio glavna odrednica poslije Drugog svjetskog rata zajedničke države. Što nam je onda poslije bilo? Desile su se tragične devedesete. A mi smo poslije obnove nezavisnosti bili među rijetkima u regionu: Crna Gora s jasnom antifašističkom politikom, zvaničnom, ove države. I imali smo pravo da budemo ponosni na taj segment potpuno. Na taj državotvorni i ono što je pokazivanje toga u svijetu kad je u pitanju naša stvarnost. Što se onda dešavalo? Antifašizam se nauči i u kući, nosi se iz kuće ne samo kao priča o istoriji i jačanju kolektivne svijesti nego baš ono kao kad odaberete da slušate dobru muziku a ne šund, to vas u kući nauče, pa i pored povremenih incidenata ili uticaja društva, vi ćete se ipak vratiti onome što vam je kolijevka, kao što u kući naučite neke osnovne estetike i lijepog vaspitanja, svega onoga što znači umijeće dobre komunikacije i dijaloga. Poslije, kad porastete, kad odete od kuće, sve je to antifašizam, na taj način široko shvaćen. Kad shvatite da se to ruši mladim generacijama, onda shvatite prisutnost zla na koje ste zaboravili i potrebne su nove borbe, potrebne su nove strategije. Priča o obrazovanju i vaspitanju i kulturi nikad neće presahnuti.

DRAGUTIN LALOVIĆ

POLITOLOG

Dragutin Lalović (1947), hrvatski politolog, sveučilišni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu (1975–2012). Uže znanstveno-istraživačko usmjerenje razvijao na kolegijima Povijest političkih ideja, Povijest političkih doktrina, Teorija države i Politika i država. U javnom stručnom djelovanju, angažirao se u časopisnom i izdavačkom radu. Časopisi: *Pitanja* (1972–1976), *Naše teme* (1985–1990), *Politička misao* (2001–2012), *Ljetopis crnogorski* (2002–2012). Biblioteke: *Pitanja* (1977–1981), *Politička misao* (1984–1994), *Čari političkoga* (od 2002), *Luča* (2007–2024), *Svjedočanstva vremena* (2007–2024), *Povijest izvan mitova* (2013–2016). Član predsjedništva Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske (2001–2014) i Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske (2003–2011). Povjerenik Matice crnogorske za Hrvatsku (od 2013).

U znanstvenoj produkciji, knjigama, monografijama i studijama, prvenstveno predstavlja i kritički vrednuje klasične moderne političke mislioce (Bodin, Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel, Marx), kao i moderne političke teoretičare i filozofe (H. Arendt, Lefort, Strauss, Abensour, Althusser, Bidet, Gauchet, B. Kriegel, Renaut, Prpić, D. Strpić). Knjige: „Društveni čovjek i njegovo vlasništvo“ (1986), „Mogućnosti političkoga. Preko građanina ka čovjeku“ (2006), „Države na kušnji“ (2008), „Doba države Država – između republike i carstva“ (2020), „Crnogorski izazovi“ (u koautorstvu s D. Ivezićem, 2021). Važnije studije: *Demokratska invencija pred totalitarnim izazovom* (predgovor knjizi C. Leforta, „Demokratska invencija“, 2000), *Plaidoyer za državu u Bodinovoj ‘science politique’* (pogovor knjizi J. Bodina, „Šest knjiga o republici, 2002), *Hannah Arendt i makijavelijevski moment XX. stoljeća* (pogovor knjizi H. Arendt, „Što je politika?“, 2013), *Marxovo nasljeđe kao zadaća mišljenja* (pogovor knjizi D. Strpića, „Robna proizvodnja i udruženi rad u Marxovoj kritici političke ekonomije“, 2017), *Montesquieu kao politički znanstvenik (uz Althusserovo čitanje „Duha zakonâ“)*, (pogovor knjizi L. Althussera, „Montesquieu. Politika i povijest“, 2023).

PODGORICA
23. novembar 2023. godine

Nije problem crnogorski nacionalizam, već to što ga nema

Ovaj razgovor započela bih pričom o knjizi „Crnogorski izazovi“, koju ste radili 2021. godine u koautorstvu s Danilom Ivezićem. U knjizi se bavite Crnom Gorom i njenom državnošću, kao i izazovima s kojima se Crna Gora u kontinuitetu susreće. Opisujete i početak procesa koji nastoji da politički, ideološki i vrijednosno promijeni Crnu Goru. Kako vam sad izgleda taj period, tih prvih godinu i po dana, od 30. avgusta 2020. do izlaska knjige?

Dozvolite da ponajprije iznesem preliminarnu napomenu koja bi barem dijelom, čini mi se, trebala da objasni jednu vrstu suzdržanosti koju, po mom sudu, treba da ima svatko tko sa strane, kao „izvanjac“, pretendira da ne samo sa subjektivnim simpatijama nego i analitički objektivno progovori o Crnoj Gori. Usudio sam se upustiti u takvu vrstu politološke analize na nagovor i uz kreativnu suradnju kolege Danila Ivezića, vrsnoga politologa i našeg dugogodišnjeg člника Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske. Njegova je suradnja bila dragocjena na konkretnoj razini tumačenja političkih prilika, glavnih likova, partija i grupacija na političkoj sceni Crne Gore. Tako je u našoj knjizi ogled „Crnogorska država pred izazovima demokratije“ plod naše suradnje i punog suglasja u razumijevanju toga kapitalnoga političkog izazova s kojim se crnogorska država najzad suočila nakon pada depesovskog ancien regimea.

U knjizi sam se najviše fokusirao na istraživanje glavnog izazova, koji poput more već desetljećima kinji crnogorski „tranzicioni Diznilend“ (D.

Radulović), a to je, dakako, crnogorski crkveni pravoslavni čvor. Upustio sam se u proučavanje relevantne dokumentacije o ulozi i djelovanju Srpske pravoslavne crkve, što je bila zahtjevna zadaća. Svjesno sam tu problematiku izbjegavao godinama. Zahvaljujem na prilici da u ovakvom razgovoru iznesem neke od zaključaka do kojih sam došao u svojem istraživanju.

Da krenem od sljedećeg uvida: nema nikakve dvojbe da je glavni problem u Crnoj Gori bila i ostala SPC (skraćeno: Srpska crkva), a i bit će još neko vrijeme. Pri čemu je uobičajena dijagnoza da je ta crkva država u državi. Drugim riječima, da se ne pokorava ni Ustavu, ni pozitivnim zakonima, da djeluje kao osiljeni feudalac koji se prkosno opire političkoj vlasti i da, iako ne pretendira na presto, ima veto power u odnosu na gotovo sve strateške odluke državne politike. Koliko god se takva kritička predodžba činila samorazumljivom, ona ipak ne iskazuje pravu sliku o karakteru Srpske crkve u političkome i društvenom životu Crne Gore. Imam u vidu odlučujuće upozorenje najuglednijeg crnogorskog politikologa, našeg doajena Radovana Radonjića, kojemu dugujemo uvid da SPC nije „država u državi“ nego da bi mnogo točnije bilo reći da je ona zapravo „država iznad države“, odnosno da je jača od države. Radonjić je svoju tezu iznio kao svojevrsnu političku provokaciju, bez obrazloženja, kao neupitnu istinu. Da bih podrobnije istražio utemeljenost te teze, pomaknuo sam težište prema preispitivanju političke i društvene moći čelnika te crkve mitropolita Amfilohija. Posve jednostavno, ako je doista (bila) na djelu nadmoć Srpske crkve nad crnogorskom državom, onda nas fokusiranje na personalizaciju i te crkve i te države, upućuje na propitivanje odnosa između crkvenoga (a zapravo naddržavnog) poglavara Crne Gore Amfilohija i državnog poglavara Mila Đukanovića. Pokazalo se da je Radonjićeva smiona teza utoliko točna ukoliko se za mitropolita Amfilohija može bez krzmanja ustvrditi da on od „velikog prijeloma“ (1997) s Miloševićem, pa sve do njegove smrti (2020), nije imao nadređenoga ni u Srbiji, ni u Crnoj Gori. Dakle, ne samo da nije bio inferiorna vlast u odnosu na političku vlast u Crnoj Gori, nego to nije bio čak ni u odnosu spram formalno mu nadređene crkvene centrale u Beogradu. Otkad više nema Amfilohija, koji se izborio za titulu „arhiepiskopa cetinjskoga“, nije to više ista crkva. Doduše, pod izravnim Amfilohijevim

vodstvom osvojila je političku vlast na povijesnim parlamentarnim izborima 2020, ali je već samim time prestala biti nadržavna. Da je Amfilohije poživio moglo bi se reći da bi tad njegova crkva postala država. Otuda se nametnuo zaključak o Amfilohiju kao ličnosti izuzetnih političkih, organizacijskih, mobilizacijskih i ideologijskih sposobnosti. Ne možete a da ne budete impresionirani njegovom nezajažljivom voljom za moć, kao varijantom crnogorskog beskrajnog samopouzdanja da nema toga što čovjek ne može ako hoće. Nakon Amfilohija ništa više nije kao što je bilo – o tome ćemo kasnije – moja je hipoteza da je Srpska crkva otad bitno slabija nego što je bila, ali bi tu trebalo biti oprezan. Po mom sudu, ona je dvostruko slabija zbog toga što više nije samostalna u odnosu na beogradsku centralu, a i zbog toga što je preuzela vlast pa više nije iznad vlasti nego je preuzela vlast pa mora imati i odgovornosti, mora djelovati u skladu sa zakonima. Premda nije lako do kraja dokučiti karakter prijeloma iz 2020, očito je da se politička scena u potpunosti mijenja silaskom sa scene najprije Amfilohija (2020), a potom i drugoga velikog aktera Mila Đukanovića (2023). Analizirajući pažljivo njihovu višedecenijsku čas mekšu čas tvrđu kohabitaciju, kao njihov duumvirat u vladavini nad Crnom Gorom (vidi u knjizi, str. 94–112), spoznao sam da je njihov složeni odnos počivao na trima strateškim točkama, u kojima su našli zajednički jezik. Zajedničkim snagama su se uporno borili i uspješno izborili: prvo, da je Crna Gora nezavisna država koja ne smije biti podređena Srbiji, ni po crkvenoj ni po civilnoj liniji; drugo, da se mora spriječiti unutrašnji sukob u izrazito polariziranom društvu u Crnoj Gori, koji bi je doveo na rub ili preko ruba građanskog rata. Ali je njihov povijesni sporazum sklopljen uz fatalnu cijenu. Cijena je bila Crnogorska pravoslavna crkva. Naveo sam u knjizi izjavu Mila Đukanovića koji je prije nekoliko godina saopćio da su sve crnogorske crkve i manastiri posve arbitrarnom odlukom vlasti prebačeni u ruke SPC 1993–1996. godine. To nije mogao učiniti nitko drugi doli on sam jer je tad bio premijer. Na tome čvrstom interesnom tlu bila je sazdana bratska sloga, da bratskija ne može biti, naših duumvira. Kad se čovek zapita zašto se to dogodilo baš 1993, odgovor je – zato što je baš tad formirana (obnovljena) konkurentna Crnogorska pravoslavna crkva.

Kad promatramo što se dogodilo u Crnoj Gori počevši od 2020. pa do 2023, teško da je itko mogao predvidjeti da će se dugo priželjkivana demokratska smjena na vlasti odvijati bez ikakvih potresa i neizvjesnosti. Politički sistem je izdržao smjenu, premda se u demokratskom izazovu našao u čudnoj stupici: znalo se da stara vlast mora da ode, toliko se bila blamirala, ali nije bilo sumnje da na vlast mogu doći i mnogo gori. Građani većinski priželjkuju demokraciju, ali kad se proces demokratizacije izborima napokon konkretno najavio nije im se osobito svidio. Pri vrednovanju ove ipak povijesne smjene na vlasti valja uočiti nešto što se nedovoljno primjećuje, a to je da je prvi put još od predsjedničkih izbora 1997. pa sve do 2020. poraženi takmac u izborima dostojanstveno i demokratski priznao poraz. Nikad ni na jednim izborima do 2020, bilo predsjedničkim bilo parlamentarnim, uključujući referendum i beogradski sporazum, poražene stranke i pojedinci nisu priznali poraz, nisu čestitali pobjedniku nego su bilo spremni i na nasilno osporavanje same legitimnosti izbornog procesa. Zadržimo se, uzgred, na famoznom Beogradskom sporazumu (2002). Beogradski sporazum je najveći državnički potez koji je Milo Đukanović odigrao. Naišao je na žestok otpor i sa crnogorske (uključujući i njegovu partiju) i sa srpske strane, da o srbijanskoj i ne govorimo. Odigrao ga je sam protiv svih, na vlastitu odgovornost. Ne baš protiv svih jer je imao odlučujuću prešutnu Amfilohijevu podršku. Pređena je glavna crta prema punom političkom subjektivitetu Crne Gore i uspostavljen je savez dviju suverenih država, s mogućnošću da se i taj savez razvrgne ako ugovorne strane ocijene da to žele ili moraju učiniti.

No, da nastavim s našom temom i ponovno istaknem da tek na parlamentarnim izborima 2020. nema osporavanja legitimnosti i legalnosti rezultata izbora. Nezaboravna je slika kad predsjednik poraženog DPS-a Milo Đukanović takoreći radosno predaje vlast, s obrazloženjem da su ovi izbori dokaz da je Crna Gora zrela demokracija. Na slici iza njega vidimo kisela i zaprepaštena lica depesovskih čelnika, koji nipošto ne shvaćaju zašto bi se trebalo radovati činjenici da je DPS sišao s vlasti. U Đukanovićevu obrazloženju prepoznaje se ipak stari vlastodržački mentalitet, jer on ne kaže: sad smo mi prešli u opoziciju nego da je vlast prešla u opoziciju! Stranka je bila toliko privatizirala vlast da on smjenu svoje stranke sa vla-

sti doživljava kao smjenu vlasti. Po toj bi logici slijedilo da je demokratija bila – rušenje vlasti!? A kad je na predsjedničkim izborima 2023. i sam Đukanović detroniziran, opet je dostojanstveno priznao legitimnost izbornih rezultata i čestitao pobjedniku. No za razliku od poraženog DPS-a, izborni pobjednici odmah su svojim ponašanjem iskazali goleme deficite svoje političke kulture. Umjesto skladne demokratske većine koja bi zrelim međustranačkim sporazumom vladu izabrala u parlamentu, vlada se formira u manastiru Ostrog. Nasuprot parlamentarnoj većini, Amfilohije, pravi pobjednik parlamentarnih izbora 2020, oktroira manjinsku vladu, tzv. manastirsko-ekspertsku, s Krivokapićem na čelu. A nakon smjene te vlade, dolazi još gora, i još manjinskija, s Abazovićem na njezinu čelu. Prvu je čvrsto podržavalo barem 14, a drugu samo 4 zastupnika! Od ukupno 81! Umjesto normalizacije demokratskog procesa, s legitimnom vladom većine, imali ste dvije manjinske nelegitimne vlade, što je svjedočilo da Crna Gora nije zakoračila u demokratsku i pravnu tranziciju, nego da se nasuprot tome survala u izvanredno stanje. Kulminaciju te patologije nesumnjivo predstavlja posve nelegitimna tzv. tehnička vlada, kojoj je parlament izglasao nepovjerenje u kolovozu 2022. Državom otad volontaristički vlada čovjek koji ima samo četiri mandata, kao da je rimski diktator, ali za razliku od rimskog ovaj naš bio je sebi dao zadatak ne da rješava izvanredno stanje nego da ga stvara i u principu onemogućiti povratak na normalno stanje. Tek se nakon novih redovnih parlamentarnih izbora u ožujku 2023. stječu uvjeti, ali uz velika iskušenja, da se formira većinska vlada, što je silan, odlučujući, pomak prema normalnosti, koji čini mi se ako ne dokazuje, a ono utire put prema demokraciji. Crnogorski građani i njihove političke stranke suočile su se s ključnim izazovom: može li Crna Gora kao država da izdrži demokraciju kao politički pluralizam? Nema demokracije bez pluralizma, ali je nema ni kad taj pluralizam nije umjeren nego konfliktan, koji razara državni okvir. Takav je polarizirajući pluralizam bio odlika crnogorskog političkog procesa i prije i poslije prekretničke 2020. godine. Nakon tih izbora zbiva se temeljna promjena u samoj logici demokratskoga političkog procesa. Naime, posve paradoksalno, sve do tad Crna Gora uopće nije imala iole relevantnu opoziciju. Ali je zato imala oporbu, ako uvažimo kategorijalno razlikovanje između oporbe i opozicije (na kojoj inzistiram već godinama, ali čini se uza-

ludno). Najkraće: opozicija konstruktivno čuva državu od vlasti, vazda sklonoj da javnu moć privatizira i zloupotrebljava. A oporba destruktivno napada i vlast ali i državu samu. Takvu je protudržavnu oporbu činio Demokratski front, kao primjer ekstremističke formacije (koalicije) koja ne spada u politički sistem, koja onemogućuje demokraciju. A da stvar bude još ljepša, Demokratski front i nakon što je postao parlamentarna većina nastavio se ponašati kao destruktivna oporba. Prisjetimo se kako se DF krajnje oštro, otvoreno neprijateljski ponašao prema Krivokapićevoj vladi, mnogo oštrije od opozicionog DPS-a. Nije ni čudo, mentalitet se teško mijenja, pogotovo nabolje, DF je godinama njegovao kulturu nepoštovanja pravila demokratske igre. Neću reći ništa novo ako naglasim da nijedna vlast ne može u demokratskoj državi biti legitimna i uspješno funkcionirati ako nema kontrolnu sposobnu i dovoljno moćnu opoziciju. Da vam navedem iz svojeg iskustva. Svojevremeno sam pitao Mila Đukanovića: kako uopće možete funkcionirati kad je očito da nemate opoziciju nego oporbu? Nalazite se u jedva pojmljivoj situaciji da morate sami sebi biti opozicija, da morate braniti državu od sebe samih! Uopće nije razumio pitanje. Odgovorio je okolišno da je Crna Gora složeno društvo, konfliktno, podijeljeno po mnogim linijama... Ali, otkad je DPS „sišao s vlasti“, postao je konstruktivna opozicija koja čuva državu od voluntarizma nove vlasti – koliko uspješno neka ostane otvoreno pitanje. A kao što se DPS uči opozicijskom političkom djelovanju tako se i stranke koje su preuzele kormilo države uče obnašanju vlasti. Uzmimo samo primjer DF-a, koji se nakon izbora 2023. napokon dočepao najviših državnih funkcija, premda su mu rezultati mnogo lošiji nego 2020. Možemo očekivati da će ne samo promijeniti svoju ekstremističku retoriku ne bi li pokazao da njegovi čelnici nisu provincijalne efemerne sluge vučičevske centrale, nego da preuzimanjem vlasti postaju odgovorni ljudi, svjesni da je to njihova vlast, a ne nekog stranog elementa pa da je ruše. Postoji nešto što se zove logička prinuda institucija – ako osvojite vlast vi se morate ponašati onako kako logika obnašanja vlasti nalaže. Sad ćemo vidjeti tko doista ima vlast u Crnoj Gori. Nije zгорега napomenuti: osnovna je dilema da li ključni akteri političke scene u Crnoj Gori odlučuju po svojoj volji i pameti ili pak bez pameti i volje kao poslušnici nekog drugog.

Pošto se u posljednje tri godine vrlo često čula sintagma: Ovo vrijeme i kreiranja politika strašno podsjeća na početak devedesetih kad su na sličan način kreirane politike i na sličan način se, barem na području Zapadnog Balkana, pitao Beograd. Da li vi vidite tu paralelu?

Naravno da vidim, teško bi je bilo ne vidjeti, ali paralelu s „velikim prijelomom“ iz 1997/98. Nije Milo Đukanović tek tako okrenuo brod crnogorski prema nezavisnosti uz podršku Amfilohijevu, tako da njih dvojica zajedno preuzmu sudbinu Crne Gore u svoje ruke, kao njezini sugospodari. Povijesno oslobođanje iz fatalnog zagrljaja Miloševića, moglo se dogoditi tek tad kad se Srbija masovno digla protiv Vožda, koji je bio pokrao izbore u velikim gradovima. Nekoliko je mjeseci trajala pobuna samosvjesnih srpskih građana, samodržac je morao ustuknuti, što je bio početak pada cijelog režima. Sve se to sad događa novom Voždu. Srbija se diže protiv njega. Srbijanski Egokrat (Lefort) permanentno iritira i izaziva masovno nezadovoljstvo i gnjev građanstva. Kao i u prethodnom slučaju S. Miloševića, još se izrazitije u slučaju „Ace Srbina“ pokazuju granice apsolutističke vlasti. Dizala se Srbija s vremena na vrijeme, ali način na koji Vučić sad izaziva Srbiju da se dignu protiv njega slabi i njegov pritisak na Crnu Goru. To su granice apsolutističke vlasti. Slabljenjem apsolutizma u Srbiji nužno popušta i pritisak na ovdašnje igrače koji su bili puka ekspoziitura beogradskog Gazde. Prisjetimo se da je Crna Gora 1991. godine bila posve vazalna, poluokupirana zemlja koja je morala da vodi razboritu i lukavu politiku kako da zapravo ne bude previše involvirana u rat i kako da se na domaćoj uzavreloj sceni ne dogodi belaj „do neba“. Koliko je ta igra nadmudrivanja pametno odigrana, ostavimo to po strani, ali se „veliki prijelom“ ipak dogodio 1997. Taj prijelom povezujem s fascinantnim dostignućem kolektivnog uma Matice crnogorske, koja je pune tri godine, između 1996. i 1999. u najširoj javnoj debati svojeg članstva iznjedrila kapitalni strateški dokument „Crna Gora pred izazovima budućnosti“. To sjajno postignuće oduvijek sam smatrao malim čudom crnogorskim, ne znam nijedan sličan slučaj u Evropi. Pokušajte zamisliti da sad nekom padne na pamet da se upusti u sličan pothvat, da opet jednoj skupini od nekoliko stotina patriotskih intelektualaca omogućí višegodišnju javnu

raspravu o aktualnoj krizi i budućnosti zemlje. Povijesni Matičin program nije se samo analitički uzorno suočio s problematizacijom srpsko-crnogorskih relacija, nego mnogo fundamentalnije, s problemom svih problema Crne Gore. A to je: da li je Crna Gora uopće sposobna da bude održiva zajednica ili ona mora stalno da ima nekog velikog mentora koji će je financijski i kulturno, obrazovno, znanstveno itd. izdržavati. Program je besprijekorno obrazložio i dokazao ekonomsku i svaku drugu održivost Crne Gore kao države i društva. Milo Đukanović je preuzeo taj program, djelovao prema njemu, ali pritom nikad nije priznao da to čini niti je prepoznao i priznao Maticu u tom smislu te riječi, što je svojevrsni paradoks, koji zaslužuje da bude barem spomenut. Da ponovimo, kad je Đukanović okrenuo kurs državne politike prema suverenizmu, nije mu vjerovao tvrdi crnogorski patriotski korpus, poput liberala (po logici, znamo mi ovoga Srbina, koji nas je godinama kinjio, taj mijenja ćurak ali... to je isti čovjek). A tek crnogorski Srbi ne samo da mu nisu vjerovali, nego su ga ogorčeno smatrali nacionalnim izdajnikom. Možda je ipak najvažnije, nije mu vjerovala ni vlastita partija. Vjerovala je u njega kao lidera, više u smislu vlasti nego da je njegova suverenistička orijentacija jedina moguća. Ja se pitam već godinama kako je taj čovjek uopće (politički) preživio. Daka-ko, zahvaljujući svom nesumnjivom političkom umijeću, ali umnogome i zahvaljujući Amfilohiju Radoviću, koji je veoma uspješno kontrolirao srbocentrični dio crnogorske scene i kad god bi s te strane iskrsla prijetnja od izazivanja nereda i čak oružane pobune, Amfilohije je svojim neospornim autoritetom uspijevao da to zaustavi. Povijesna je pouka da je Milu Đukanoviću trebalo pokloniti povjerenje da to što strateški govori ozbiljno politički misli. Uvažimo li tu pouku, pitamo se da li ovima danas, koji su danas na vlasti, treba pokloniti povjerenje i povjerovati da su se doista okrenuli prema Evropi bez obzira na to što su prethodno protuevropski mislili i djelovali (orijentaciju koju slikovito sažima blasfemična izjava o Evropskoj uniji kao četvrtom Rajhu).

No valja uočiti da postoji i velika razlika između današnje situacije u usporedbi s devedesetim godinama prošlog stoljeća. Imam na umu rat Rusije protiv Ukrajine. Ja mislim da su se osvjedočene proruske grupacije i ličnosti u Crnoj Gori dobrim dijelom pragmatično okrenule prema

evropskim perspektivama zbog toga što je Rusija imperijalno zaratila sa Evropom i što ne dobija nego gubi taj rat. Pitanje je, doduše, da li ga do kraja gubi, da li će se agresija završiti pravednim mirom, ili je realističnije očekivati da će završiti nekim tzv. zamrznutim sukobom na razini situacije iz 2014. Rasplet je neizvjestan. U očekivanju raspleta, koji ne može završiti porazom Evrope, smijemo pretpostaviti da ovdašnji prosrpski i proruski akteri kao da iščekuju da li će Putin realizirati svoje imperijalne ambicije. Kažem Putin, a ne Rusi, nisu Rusi imperijalni narod, a Putin je najveći antirus kojega mogu zamisliti. Rusi nisu zaslužili da imaju takvog monstruma na čelu. Dakle, možemo sa sigurnošću ustvrditi da će ovi naši proruski akteri biti za evropsku orijentaciju ako Evropa dobije rat, o čemu za sad više svjedoči njihova retorika negoli njihova djela. No nisam siguran da li će, ako Rusi ipak prevladaju, ova ekipa koja je promijenila svoju retoriku, koja se čak formira kao Pokret Evropa sad (PES), odustati od te retorike i vratiti se u okrilje matuške. Uostalom, pitam se cijelo vreme da li uopće razumijem crnogorsku retoriku. Ne samo na javnoj sceni. Naime, svi akteri goropadno izgovaraju takve riječi jedni o drugima da čovjek pomisli da nakon toga ti ljudi više neće moći ni da se sretnu na ulici, a kamoli razgovarati. Obezvrijeđivanje riječi vodi obezvrijeđivanju povjerenja među ljudima. Nema ničega gorega nego ako više čovjek ne veruje nikome. Ako riječ ne znači ništa. A vladavina putem riječi jedini je način kojim u demokraciji možete vladati legitimno. Ako nećete putem riječi onda ćete putem sile. Ili ćete razmjenjivati mišljenja i vjerovati jedni drugima, kao u zreloj demokraciji, ili ćete odustati od demokracije i vladati golim nasiljem (koje može biti ne samo fizičko nego i verbalno).

Pomenuli ste premijera u tehničkom mandatu koji sve što je rekao sve je slagao, osim SPC. Njih nije slagao nigdje, tako da ta odgovornost za javno izgovorenu riječ i na sastancima i javno izgovorenu polako je počeo da kopni u Crnoj Gori. Godinu i po dana mi smo na sceni gledali čovjeka koji jedno govori, drugo radi, treće misli...

Taj čovjek je jedna vrsta „herojske“ političke pojave, da vam pravo kažem. Profesionalno me najviše vrijeđa što je politolog. Čak i od prosječnog

politologa morali bismo s pravom očekivati da unosi barem zrno racionalnosti u politički diskurs Crne Gore. Ali, ono što on radi sasvim je suprotno tome, politiku je srozao na sitna lukavstva, krupne manipulacije i svjesno obmanjivanje javnosti, a u političkim, a zapravo strančarskim i kadrovskim nadgornjavanjima, demonstrirao je krajnje makijavelističku političku tehniku, kojom je uspio da obrlati i prevari najprije Amfilohija, a potom i Đukanovića. Nakon takvih postignuća taj čovjek je umislio da može prevesti bilo koga žednog preko vode, što bi se reklo. Ali, ono što je teško razumjeti zašto taj mlad ili relativno mlad čovjek žrtvuje cijelu svoju karijeru igrajući tako prljavu igru nakon koje više nitko tko iole drži do sebe nema pravo da mu kaže dobar dan, niti ima pravo da mu išta vjeruje. Dakle, dotičnik je potpuno srozao sve kriterije uljudene komunikacije i ljudske lojalnosti, a njegov dosezi u izvrtanju i samog smisla riječi doista su nevjerovatni. Uzmimo samo najeklatantniji primjer: njegov tzv. temeljni sporazum ili ugovor sa Srpskom crkvom, koji je u ime crnogorske vlade potpisao s patrijarhom Porfirijem. Način na koji je to izveo ući će u anale beščašća kao čisto provincijalna ujdurma. Ni to još mu nije bilo dovoljno nego se izazivački sprda i s javnošću i s boljim običajima, pa izjavljuje: moja glavna zasluga u mom mandatu je što sam smanjio tenzije u Crnoj Gori. Kako si smanjio tenzije? Vidite, potpisao sam taj sporazum i šta? Je li se netko zbog toga pobunio, je li se digla Crna Gora, jesu li otišli u šume? Ništa od toga. Čovječe Božji, naravno da nema pobune kad nema tko da organizira litije. Ako si Srpskoj crkvi dao sve, neće valjda ona organizirati prosvjedne litije?! Nemojmo zaboraviti da je dotičnik potpisao sporazum koji nisu htjeli potpisati ni Krivokapić, ni Joanikije, usprkos ogromnim pritiscima na njih. Zašto nisu? Zato što to nije Amfilohijev sporazum nego je to sporazum koji je nametnut iz srpske centrale, a koji ukida autonomiju Pravoslavne crkve u Crnoj Gori, kako se zvala Amfilohijeva crkva. Abazovićev famozni temeljni sporazum mora se shvatiti kao krajnje bezobrazna provokacija, kao izazivački čin da se izazovu neredi i sukobi. Srećom, nije mu uspjelo, crnogorska je javnost reagirala hladnokrvno, uspjela je da suspregne strasti i da svoje ogorčenje izrazi oštrim javnim izjavama i komentarima, časteći dotičnika da je veleizdajnik kakvog nije bilo u povijesti Crne Gore. Međutim, Abazović naprosto griješi, tenzije nisu smanjene, naprotiv. Po mom sudu, vrlo je pametna odluka da

se ne ide ni na kakve velike demonstracije s neizvjesnim ishodom, jer bi se upravo time tome lažnom pravnom aktu dala nezaslužena težina. Naime, to uopće nije akt, „ludilo ne tvori pravo“ (Rousseau). Taj pravni akt je ništavan, bit će kad-tad poništen u regularnom pravnom postupku. Prvo ide ustavna tužba, pa ako bude potrebno ide se sve do najviše pravosudne instance, Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu. To mora biti poništeno. A čovjek koji na takav flagrantan način krši Ustav Crne Gore mora biti sankcioniran. Patologija Abazovićeve vladavine očituje se kako u apsolutnom manipuliranju smislom riječi i skandaloznom obesmišljavanju ideje dijaloga, tako i u destrukciji same jezgre pravne države time što ne priznaje i ne provodi odluke sudova. Bilo koja vlada u Crnoj Gori jednog dana morat će da provede pravovaljanu sudsku odluku o poništavanju toga protuustavnog tzv. temeljnog ugovora.

Ne znam da li ste imali informaciju: CANU, koja se nije glasнула u posljednje tri decenije ni o jednom pitanju, kad je bio u pitanju Temeljni ugovor napravili su priču, kvalitetnu analizu na 10 strana. Dritan Abazović je to sakrio. Stigla je do medija ta analiza, pa su mediji objavili, on je sakrio. On je svo vrijeme govorio kako nije dobio nijedan argument, kako se niko ne buni. Čak se pobunila i CANU.

Tu bih trebao iskazati stanoviti stupanj profesionalne kurtoazije. Meni je drago, naravno, da su se u tom slučaju akademici javili i vidio sam taj tekst. Stvarno je kvalitetan. Zvučat će cinično, ali zaglušnu šutnju CANU pripisao bih „višku samokritičnosti“ njezinih prvaka o tome da naprosto, avaj, nisu imali društveno relevantno i znanstveno kvalitetno stajalište o bilo kojem od temeljnih problema crnogorske zbiljnosti, pa je utoliko doista bilo bolje da se i nisu javljali.

U vašoj knjizi sam pronašla interesantnu tezu i hoću za nju da pitam. Kažete: Ustavom iz 2007. Crna Gora je definisana kao građanska država. Izostavljena je formulacija iz Ustava iz 1992. godine gdje se u Preambuli isticalo da je Crna Gora država između ostalog i zbog istorijskog prava crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečenu u vjekovnim borbama za slobodu. Vi

kritikujete zbog čega je izbačena ova formulacija i zbog čega je Crna Gora maltene oduzeta Crnogorcima, data je na pladanj svima, a prenebregnuto, odnosno, poništeno je sve ono što su vjekovi bili crnogorske borbe i za slobodu, i za državu. Danas se može čuti da je DPS pogrešno definisao i identitetsku politiku, i obrazovnu politiku, pa i ove formulacije.

To je sporno pitanje, čije se političko značenje ne smije podcijeniti. S politološkog gledišta, građanska država je ili besmislica ili je puka tautologija. Sintagma bi trebala valjda značiti da je to država građana, pa je otuda građanska. Međutim, građanska država odnosno država građana je demokratska država. Naime, vladavina naroda je vladavina građana, država zasnovana na principu narodne ili pučke suverenosti. Koliko mogu vidjeti, sintagma „građanska država“ ima još jedan semantički dodatak, u smislu da se njome podrazumijeva da je riječ o sekularnoj, a ne o teokratskoj državi. Pa funkcionira kao borbena parola protiv hegemonijskih presizanja Srpske crkve. Ali, očigledno je da je sintagma prije svega smišljena zato da bi se ustavno izrazilo to da crnogorska država nije nacionalna država. Čini se da je do toga došlo kad je u specifičnim povijesnim okolnostima političkog malodušja i manjka nacionalnog samopouzdanja DPS-a i Mila Đukanovića zbog porazne činjenice da etnički Crnogorci po popisu stanovništva nisu više većina u crnogorskom društvu (samo 43,16%). Ne znajući što da rade, ustuknuli su, zacijelo pred pritiskom sa srpske strane, jer Srbi po novom popisu više nisu bili manjina (1991. bilo ih je 9,34%), nego su nekim čudom narasli na čak 31,99% (2001). Takva drastična decrnogorizacija nedvojbeno je *magnum crimen* protiv Crne Gore u svih 30 godina do dana današnjeg. Uvažavajući takvo stanje stvari, iz toga je slijedilo da Crna Gora ne može biti nacionalna država, barem ne crnogorska, nego eventualno dvonacionalna. I onda se neki veleum dosjetio da unese odredbu o građanskoj državi, pa tako u Ustavu nalazimo: „građanska, demokratska“. Godinama objašnjavam, badava, da je društvo građansko, a ne država. Drugim riječima: Crna Gora je multinacionalno društvo a nije multinacionalna država. Građanska država je veliki problem ako se smatra da je ona, kao demokratska, suprotna nacionalnoj državi. Ti pojmovi nisu ni u kakvom antagonističkom odnosu, nego su naprotiv potpuno

komplementarni. Primjera radi, i na francuskom i na engleskom država se naziva Etat-nation ili State-Nation, dakle država-nacija ili nacionalna država. Prema tome, ako nećeš crnogorsku državu-naciju ili nacionalnu državu nemaš uopće državu, pa je svako inzistiranje na oznaci „građanska“ naprosto lišeno smisla. Na samo da se iz Preambule Ustava izbacila fundamentalna teza o *istorijskom pravu crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečenu u vjekovnim borbama za slobodu*, nego se još dalekosežno tumači, kao što čine neke vrlo ugledne kolege (kao I.Vujačić), kako je ideja građanske države veliki doprinos Crnogoraca, koji za razliku od ostalih nacija koje imaju anakronu nacionalnu državu, imaju superiornu nadnacionalnu ili građansku državu. Pa dobro, istovremeno se tvrdi da je ta i takva država nezamisliva bez Crnogoraca. Zašto bi bila nezamisliva ako je građanska država? Ne vidim zašto bi uopće bili potrebni bilo kakvi nacionalni Crnogorci. Uvažite da je svaka država partikularna a ne univerzalna forma. U smislu da je država jednoga konkretnog naroda, pa tako i crnogorskog naroda; strogo rečeno, zapravo svi u Crnoj Gori su politički Crnogorci, članovi crnogorskog demosa. Neovisno o tome kako se netko etnički opredjeljuje. Ići protiv ideje nacije ili nacionalne države samoubilačka je politika.

Gledajte, mogući politički smisao zagovaranja ideje građanske države u Crnoj Gori može biti u tome da se time želi pridobiti crnogorske Srbe da odustanu od svojeg zalaganja za Crnu Goru kao srpsku nacionalnu državu. Istovremeno, delegimira se težnja etničkih Crnogoraca da hoće svoju nacionalnu državu. Pa tko onda hoće ovu navodno nadnacionalnu građansku državu?! Hoće valjda nacionalne manjine (Albanci, Bošnjaci, Hrvati i ostali?) ili netko tko ne razumije o čemu se radi. Budimo ozbiljni! A kad dva najveća korpusa zapravo nisu za tu državu, kao navodnu državu svih svojih građana, tad se ne morate čuditi dojmu da je crnogorska država u permanentnoj opasnosti od nestajanja. Unaprijed gubi bitku za vlastitu državu tko god odbija razvijati vlastiti nacionalizam, dakako u plemenitom republikanskom i liberalnom a ne u mrzilačkom šovinističkom, ksenofobičnom ili čak rasističkom smislu te riječi. Jer nacionalizam, kao etnocentričnost, znak je vitalnosti i oblik subjektiviteta jednog naroda u suvremenoj epohi. Tko mnije da je nacionalizam po sebi nešto ne-

gativno taj ne zna o čemu govori. Nacionalizam je najmoćnija ideološka sila našeg vremena. I kad se tako heteronomno razoružate i ne branite crnogorsku ideju nemojte se čuditi da neminovno gubite bitku protiv samosvjesne srpske ideje.

U Crnoj Gori posljednje tri godine ili četiri, ili duže, provlači se teza o tzv. sukobu dva nacionalizma: srpskog i crnogorskog nacionalizma. To su sve domaće kuhinje, ovo nije sa strane. Slušali smo čak i neke univerzitetske profesore, naravno koji su priklonjeni sad vladajućoj većini, koji kažu kako Crnoj Gori vlada crnogorski fašizam, kako je crnogorski nacionalizam i fašizam taj koji ugrožava demokratiju, temelje države i kako se treba boriti protiv crnogorskog nacionalizma. Hoćete li reći na koji način vi vidite ovu tezu da je upravo crnogorski nacionalizam bomba u temeljima države?

Ta je teza, naravno, besmislena. Naprosto je nacionalistička u lošem, šovinističkom smislu te riječi. Ta teza ne brani srpski identitet nego osporava tuđi. I onda sama afirmacija tog drugog ili tuđeg identiteta srpskim šovinstima izgleda kao da ugrožava njihov vlastiti; ili barem tako prikazuju stvari. Ako netko nekome drastično ugrožava nacionalni identitet to je, prije i iznad svih, Srpska crkva u Crnoj Gori, tipom protucrnogorskog nacionalizma koji ona dosljedno proklamira i nesmiljeno provodi. Koliko uspješno, vidimo svih ovih godina. Tako da ta teza o dva nacionalizma, nažalost, nije točna. Nažalost, kažem, jer meni fali crnogorski nacionalizam. Međutim, ovdje se krije nešto drugo, a to je optužba sa srpske strane da je ideja građanske države puki paravan za razbuktavanje crnogorskog nacionalizma. Sva ta vaša priča o građanskoj državi priča je za naivne, iza koje se nameće politika koja inzistira na crnogorskom jeziku, crnogorskom pravopisu, crnogorskoj književnosti, crnogorskoj kulturi, crnogorskom etičkom kodeksu... Vaša fasadna građanska država zapravo je supstancijalno nacionalistička. Štoviše, već kad netko za sebe uznosito kaže da je etnocentrični Crnogorac, samim je time šovinistički žigosan kao okorjeli nacionalist. Ali, s moje točke gledišta meni fali crnogorski nacionalizam. Nema nacije koja nema nacionalizam. Među osviještenim

Crnogorcima prevladava začudna teza da crnogorski nacionalizam uopće ne postoji. Kad bi doista tako bilo, Crnogorci bi bili jedinstvena nacija u svemiru. Točnije, uopće ne bi bili nacija. Dakako, nije tako, nacionalizam se ne može izjednačavati s šovinizmom, kao ni ljubav s mržnjom. Dakle, nacionalizam je kad voliš svoje, kad goriš nacionalnom idejom, kad čuvaš svoju povijesnu tradiciju, štuješ pretke i njihove dosege, njeguješ svoj jezik i književnost. Nema nikakve dvojbe da je nacionalni identitet bitna komponenta subjektiviteta modernog čovjeka, u našoj Crnoj Gori možda i više nego drugdje.

Da li vam je neobično da su u ovoj atmosferi kako je kreirana, ovo što sam rekla o sukobu dva nacionalizma, pri čemu je crnogorski opasni, našli su se na udaru ljudi koji su kritikovali klerikalizam i sveprisutne SPC u Crnoj Gori pa je tako regionalna mreža BIRN, zahvaljujući saradnicima iz *Vijesti*, kreirala Mapu ekstremista na kojoj su među stvarnim ekstremistima našli crnogorski građanski aktivisti – novinari. Po toj Mapi ja sam bila proglašena za vjersku ekstremistkinju.

Vi znate sve što o tome treba znati. Mogu samo da izrazim svoje zgražanje nad tim, ali ne znam da li bi trebalo reći da bih vam ja zamjerio suprotno, naime da niste dovoljno crnogorski nacionalisti, ako već treba na takav način razgovarati. Jer, kao što sam već istaknuo, Crnogorci kao da se stide svog identiteta da ne bi povrijedili nacionalne osjećaje onog drugog. Vi prečesto imate obrambeni gard u odnosu ne spram srpskog nacionalizma, što bi se još i moglo razumjeti, nego spram najgore srpske šovinizacija Crne Gore. Svojom agresivnošću ona takoreći neminovno izaziva da reagirate na isti način, dakle šovinizmom na šovinizam. Drugim riječima, čovjek mora paziti kad ima konflikt s osobama ili grupacijama koja su krajnje agresivne da ne reagirate istim mrzilačkim tonom kojim oni govore, da žestoko ne uzvratite onima koji vas na sve moguće načine negiraju. I uzmimo vaš slučaj, ako ga smijem usput dotaknuti; vaš je krimen što samosvjesno branite svoje stajalište, što ne date na se i što naprosto kritički ocijenjujete da je na djelu klerikalizacija Crne Gore usmjerena protiv Crne Gore i njezinog identiteta. Pa bi vaše stajalište kao bilo vjerski ek-

stremističko. Ali kad ste ekstremno ugroženi, skoro ste osuđeni na to da ekstremno negirate ono što vas negira, što vas ugrožava u samoj biti. Ne može se očekivati da ćete uzvratiti obzirno: oprostite, malo pretjerujete, pa nije to baš tako itd. Morate reagirati odlučno i samosvjesno, a vi tako i reagirate, pa vas zbog toga ekstremistički optužuju za ekstremizam. Posrijedi je čista manipulacija, koja bi kako-tako, eventualno, mogla imati smisla kad bi srpski nacionalisti bili u stanju radikalno kritički govoriti o srpskom šovinizmu. No, za njih srpski nacionalizam je normalna pojava, a crnogorski pak nije jer je šovinistički ili antisrpski, pa utoliko po definiciji nije normalna pojava. Tako da vam mogu s moje strane samo pružiti punu moralnu podršku i zamoliti da odolite iskušenju kojemu ste izloženi da im odgovorite na isti način.

Ne odgovaram na isti način. Možemo li uvezati sve ove propagandne manipulacije koje je prihvatio i demonstrirao medij koji je bio i te kako procrnogorski orijentisan, govorim konkretno o *Vijestima*... da li možemo da uvežemo sve te manipulacije s nečim što počinje, odnosno nama vidljivo od 2018. godine, a to je propaganda širom svijeta o ugroženom hrišćanstvu u Crnoj Gori i ugroženim Srbima? Imate izjavu 2018. godine srpskog patrijarha Irineja koji je tad rekao da je u Crnoj Gori gore nego pod osmanlijama, a Srbima gore nego u NDH. Da li od ovog datuma, od 2018. godine kreće i zvanična propaganda. Kasnije su se pojavili i snimci gdje smo vidjeli sadašnjeg premijera Milojka Spajića kako je na nekim konferencijama u SAD-u upravo on govorio (to je bila 2019) o ugroženom hrišćanstvu, o ugroženim Srbima itd... Da li je Vučić ovoga puta pametnije odradio nego što je Milošević radio početkom devedesetih?

U ovom kontekstu, prisjećam se jedne iskrene Amfilohijeve izjave o položaju SPC u Crnoj Gori, položaju koji je navodno tako mizieran. Premda je Amfilohije inače i sam često pribjegavao tom tipu diskursa, omaklo mu se sljedeće fascinantno priznanje: „Meni je ovdje divno“. Naravno da mu je divno bilo. Po tome se može vrednovati stupanj vjerodostojnosti tih optužbi o ugroženosti, sav njihov nečuveni bezobrazluk. Imate crkvu koja

je iznad države, a ugrožena je od te iste države! Što na to čovjek da kaže nego: aman, zaman, ljudi, o čemu vi pričate?! A kad Milo Đukanović reagira na te optužbe i kaže: to samo lud čovjek može reći, tad ljubezni patrijarh krotko uzvraća: ako sredimo ove vlasničke odnose itd. ja povlačim to. Ogoljeno ucjenjivanje, SPC je progonjena i ugrožena samo zato što još nije definitivno potpisan famozni Temeljni ugovor kojim bi Srpskoj crkvi bilo priznato vlasništvo nad onim na što nema pravo. U knjizi sam to ovako formulirao: S kojim pravom nam oduzimate ono što ste nam bez prava dali? A ako se prisjetimo kako se spram Srpske crkve bio postavio premijer Marković, vidi se da je bio spreman popustiti u svemu, na koljenima je zavapio da neće dirati svetinje i tražio od crkve samo da se registruje. A sjećamo se osionog odgovora čelnika Srpske crkve: e baš nećemo, mi smo stariji od države, vi ćete kod mene da se registrujete. Dakle, ta crkva, ponavljamo i naglašavamo, koja je iznad zakona, iznad države same, gdje su oni apsolutno povlašteni, sad na takav način progovara. To je toliko kontrafaktualno, toliko protiv elementarnih činjenica da čovjek samo može da se divi. Svaka vam čast! Pa kako uspijevate tako nešto?! To je bila ta vrsta pritiska da se ospori legitimnost zakonske regulacije položaja Srpske crkve i njezinih relacija spram crnogorske države. A tek ta manipulativna priča o povijesnom primatu Srpske crkve Crnoj Gori nad državom! Postoji li doista Srpska crkva u Crnoj Gori u kontinuitetu punih osam stoljeća, kako je govorio Amfilohije, ili pak tek od 1920, kako uzvraćaju oponenti? Koliko mogu razumjeti, nijedna teza nije u potpunosti točna. A koliko je uopće Srpska crkva postojala u Crnoj Gori, može se barem približno zaključiti ako uvidimo da je postojala samo onda kad je Crna Gora bila pod srpskom okupacijom (bilo pod Nemanjićima, bilo pod Karađorđevićima). Nema tu nikakvog stoljetnog kontinuiteta, ali je SPC ipak postojala kao vladajuća barem nekoliko stoljeća. Otprilike onoliko vremena koliko je Crna Gora bila podređena Srbiji. Što Srpskoj crkvi zacijelo baš i ne služi na čast. A uvijek kad je Crna Gora postojala imala je i svoju crnogorsku pravoslavnu crkvu.

Na vaše pitanje da li je velika indoktrinacija o ugroženom srpstvu u Crnoj Gori bolje izvođena pod Vučićevom palicom nego što je bila ranije izvođena, nemam pouzdan odgovor. Odgovor bi podrazumijevao šire

povijesno pitanje koliko su bili moćni i učinkoviti ideološki aparati srbijskih režima, u usporedbi Miloševićeve politike (do 1997) s Vučićevom politikom (od 2012. do današnjih dana). Koliki je taj utjecaj u recentnom razdoblju pokazuje se na primjeru tzv. Temelnog ugovora između crnogorske vlade (Abazovića) i srpskog patrijarha Porfirija. Pogledajte kako srpska medijska mašinerija uzdiže Abazovića, kako mu svuda po svijetu otvaraju vrata. Kad čitate beogradske režimske medije, vidite da ga veličaju kao državnika velikog formata, hrabrog čovjeka... A nasuprot njemu su kukavički crnogorski Srbi, koji se nijesu usudili presjeći „gordijev čvor“. Vučić je očito zabranio svojim, napose u DF-u, da ga ruše, što su inače, da su htjeli, mogli učiniti u bilo kojem trenutku. Srpska jadikovka o ugroženosti pomalo je jedna vrsta ludila ali rekao bih i samozavaravanja. Moj je dojam da čelni ljudi Srpske crkve naprosto vjeruju u to što govore. Ali vjerovali ili ne, takve su im optužbe očito redovno služile za ucjenjivanje crnogorskih vlasti, koje bi svaki put ustuknule kad bi se narogušio Amfilohije i pripretio: pazite šta radite, krv će da padne. Siguran sam da ta prozirna igra može djelomično i privremeno uspijevati, ali da ipak ne može trajno uspjeti jer naprosto ne počiva na realnim temeljima.

Vratila bih se na 2020. godinu kad je 42. vlada napravljena i kadrirana u Manastiru Ostrog. Moje pitanje jeste: zašto je Amfilohije tad tražio da čelni ljudi DF-a ne budu dio vlasti?

Zato što nisu njegovi, nego Vučićevi. S Vučićem je Amfilohije imao krajnje zaoštrene odnose, kao što znate, dva puta mu je čak držao opijelo. Kad novinar pita Amfilohija: kako možete čovjeku koji je živ držati opijelo, on objašnjava: mogu jer on je za mene duhovni mrtvac. Sigurno je da se nije dao impresionirati Vučićem, njihovi državnički formati uopće nisu usporedivi. Amfilohije je u Crnoj Gori uživao takav autoritet da je sebi mogao da dozvoli da u svoje dvore u Ostrogu doslovno privede čelnike pobjedničkih stranaka na parlamentarnim izborima u kolovozu 2020. Obično se kaže da je ta vlada tako formirana zato što je postojao pritisak Zapada da DF ne smije da uđe u nju, premda je velika koalicija (11 stranaka) oko DF-a, imala čak 27 mandata. Po elementarnoj demokratskoj logici je ta koalicija morala da preuzme izvršnu vlast. No, Amfilohije joj je još u pre-

dizornoj kampanji nametnuo svog čovjeka Krivokapića da bude na čelu izborne liste. I sad, kako je uopće zamislivo da se pobjednička većina dogovori o preuzimanju izvršne i zakonodavne vlasti tako da najjača koalicija unutar većine bude zaobiđena? Nikako, takav dogovor nije bio moguć, naravno. Krivokapić je bio samo formalni mandatar za sastavljanje vlade, dok je suštinski mandatar bio čovjek koji je i omogućio pobjedu i doveo ih na vlast – Amfilohije. 42. vlada je Amfilohijeva vlada. I kad pogledate što se dogodilo, dogodilo se to da u sastavu vlade imate samo dvojicu iz redova pobjedničkih koalicija, prof. Krivokapića, kao predsjednika, i dr. Abazovića, kao potpredsjednika. Nikoga drugoga među ministrima. S obrazloženjem da je riječ o ekspertskej vladi, a ne o političkoj. S iznimkom Abazovića, koji je kao političar i kvazipolitolog bio kupljen i zadužen za najdelikatniji resor bezbjednosti. Mi smo u knjizi veoma pažljivo proučili personalni sastav vlade i zaključili da je doista riječ o vladi stručnjaka. Jesu li oni eksperti ili ne, manje je međutim važno, važnije je da je to bila puka tehnička vlada, i to upravo manjinsko crkvena. Ma, genijalno! I to bi trebalo da bude početak demokratske tranzicije. Pa kad usporedite tu i takvu vladu s 43. vladom formiranom 2023, potonja je krupan napredak. U čemu je napredak? Najprije u tome što nema Amfilohija, nema gospodara, vlast je preuzela stranka koja je, premda po nastanku crkvena, legitimno zadobila većinsko povjerenje birača kao „Pokret Evropa sad“. Na ključnim funkcijama izvršne i zakonodavne vlasti sad su i oni vučićevski likovi, u vladajućoj koaliciji s crkvenom grupacijom. Zapitajmo se kako je moguće da je crkva sad odobrila taj savez s vučićevcima, u koje s pravom, dok je još bila Amfilohijeva, nije imala povjerenja da su pouzdani partneri i da neće ugroziti crkvene interese.

Uzgredno, po načinu na koji je demonstrativno formirao vladu vidimo da je Amfilohije bio pomalo zločest čovjek. Mogao je to napraviti mnogo dostojnije i na primjerenom mjestu, nije morao tako demonstrativno da to napravi u Ostrogu, ali je htio pokazati tko je tu gospodar.

Rijetki su mi gosti koji govore o Amfilohiju Radoviću, a to mi je ključna figura. Što su bili njegovi dometi, a što njegovo nasljeđe?

Kao što se kaže o domovini da je „teško pitanje“, tako se može reći i za Amfilohija: Amfilohije je teško pitanje. Već smo konstatirali da je doista ključna figura, pa otuda i vrednovanje njegova nasljeđa ima prvorazrednu važnost. Ne pretendirajući na cjelovito vrednovanje, istaknimo tek nekoliko osnovnih elemenata. Dva sam najosnovnija već prethodno naglasio. Ponovimo: njegovo je nasljeđe crnogorska samostalnost u odnosu na Srbiju i to da nije bilo građanskog rata u Crnoj Gori. Njegovo nasljeđe je i to da je probudio kod brojnih Crnogoraca, u njihovu barem dvojnomo, ali višeslojnom identitetu, njihovu srpsku komponentu do mjere da su oni njega i njegovo djelovanje doživljavali kao neku vrstu renesanse crnogorskog aristokratizma unutar globalnog srpskog korpusa. A, kao što znate, taj aristokratizam tradicionalno podrazumijeva da su Crnogorci ne samo „obični“ Srbi nego da su upravo najplemenitiji i najveći Srbi i da uopće ne može ništa ljepše od toga biti. Amfilohijeva je teza bila perverzna inačica te tradicionalne mitomanije, jer je on tvrdio da nema Crnogoraca koji nisu Srbi a da oni koji nisu Srbi uopće nisu Crnogorci. Poricanje crnogorskog nacionalnog individualiteta smatram njegovim najnegativnijim nasljeđem. Ako, dakle, po državnoj liniji njegovo nasljeđe možemo ocijeniti pozitivnim, po identitetskoj liniji bio je najveći neprijatelj Crne Gore u ovih 30 godina, jer je naprosto samu supstancu crnogorskog identiteta dovodio u pitanje. Još je jedan element njegova nasljeđa koji bi trebalo pažljivo vrednovati. On je Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori, koja je prije njega bila potpuno na margini društvenog života i utjecaja u crnogorskom društvu, tokom godina njegove vladavine (1990–2020) uspio uzdignuti u moćnu instituciju, koja vedri i oblači i glavni je instrument projekta srbizacije Crne Gore i Crnogoraca. To nije mogao učiniti bilo tko. Znaite, često se pitam šta bi bilo s Crnogorskom pravoslavnom crkvom da je ličnost Amfilohijeva formata bila u tom razdoblju na njezinu čelu i nekako mi se čini da bi ona sad bila „državna“ crkva. Upravo ono što je de facto bila Srpska crkva pod Amfilohijem. Ne mogu pretjerati ako u tom smislu ustvrdim da je Amfilohije bio povijesna ličnost, koja je svojim djelovanjem istovremeno i otvarala ali i zatvarala perspektive, omogućujući neke procese, ali i zaustavljajući neke druge. U valjda svim zemljama postjugoslavenske postsocijalističke tranzicije na djelu je dramatičan

proces svojevrsnog vjerskog rata crkve protiv sekularne države, a napose protiv komunizma kao sekularne religije. Taj je proces očigledan ne samo u Crnoj Gori, nego i u Hrvatskoj i možda najintenzivniji u Bosni i Hercegovini (pri čemu je srbijanska situacija specifična s obzirom na apsolutnu dominaciju krajnje autokratske političke vlasti, od Miloševića do Vučića, nad crkvom). Uvjeren sam da komunizam kao takva sekularna religija nigdje, ni u jednoj od naših bivših republika, nije bio povijesno ukorijenjen kao u Crnoj Gori. Još od dvadesetih godina 20. stoljeća. Ako se složimo da je ukidanje simbolične prijestolnice Titove Jugoslavije, dakle Titograda, pouzdan znak te protukomunističke strategije, tad treba priznati da to ukidanje nisu izvršili nikakvi četnici (poput vojvode Mandića) nego upravo Momir Bulatović, kao predsjednik Republike, i Milo Đukanović, kao predsjednik vlade. Dakle, DPS kao sljednik Saveza komunista Crne Gore. Čime se tadašnja vlast naprosto podredila hegemonijskim aspiracijama Srpske crkve i Amfilohija. Može li se reći da se DPS barem djelomično iskupio time što su u nekadašnjem Titogradu podigli Titu bistu, odajući mu poštovanje kao velikoj povijesnoj ličnosti? Nisu se usudili vratiti ime gradu i prkositi Amfilohiju. Prema tome, Amfilohijeva priča je priča o uspostavljanju moćne nadržavne crkve, ali je sporno koliko je ta crkva intelektualno moćna i da li je uopće autentična crkva.

Što se desilo nakon njegove smrti? Kako tumačite činjenicu da niko od njegove „dece“ (oni su njega zvali „dedo“), nije se javno pobunio jer je SPC par dana nakon njegove smrti ukinula njegov Episkopski savjet, njegovu titulu egzarha pećkog trona, ukinula ime Pravoslavna crkva, poziciju mitropolita Mitropolije crnogorsko-primorske u okviru Sinoda, kompletan njegov amanet i sve njegove zasluge – ukinuto je sve. A njegovi ključni ljudi su izmješteni, pomjereni s pozicija i gurnuti na margine. Niko se nije pobunio.

Crkva je institucija u kojoj postoji stroga hijerarhija i ona se podvrgava vrhu. Stari vrh je nestao, nestala je i Amfilohijeva crkva. Vrh se preselio u beogradsku centralu. Amfilohijevi ljudi preselili su svoju lojalnost i odanost novom vrhu, nisu se usudili suprotstaviti se jer bi to bilo vrlo

riskantno. Što je još važnije, nitko od njih, tih njegovih nasljednika, po svemu sudeći nije bio dorastao tome da stane na njegovo mjesto, nego se povukao pod žestokim pritiskom kojem su bili izloženi. Nema sumnje da je vrh SPC, beogradska centrala s patrijarhom Porfirijem, osjetio ogromno olakšanje što Amfilohija više nema. Naprosto mu nisu bili dorasli. Nije mi teško zamisliti da bi Amfilohije, da se Jugoslavija održala, u toj velikoj zemlji bio na čelu Srpske pravoslavne crkve, baš kao što bih Mila Đukanovića mogao zamisliti kao njezina predsjednika. To su ljudi takvog formata, povijesne ličnosti oko kojih su obično patuljci.

Novi Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o slobodi vjeroispovijesti koji je važeći do januara 2021. godine... čisto da prođemo par pravnih aktova koji su definisali barem u narednih nekoliko godina budućnost Crne Gore, pa da napravimo osvrt na njih. Prvo, vezano za ovaj Zakon iz januara 2021. godine. Kako vam se on čini?

U knjizi sam obrazložio da taj Zakon nije trebalo donositi uopće, u prvoj verziji nije bio provediv (2019), u drugoj nije bio potreban (2021). Kakvog ima smisla donositi zakon o pravnoj regulaciji položaja Srpske crkve, kad za nju ne važe nikakvi zakoni? No donošenje tog Zakona može se shvatiti kao predstupanj da se konačno sklopi famozni Temeljni ugovor crnogorske države sa Srpskom crkvom. Ako me pitate treba li nešto učiniti s tim Zakonom, promijeniti ga i sl., rekao bih da je kudikamo važnije stvoriti realnu pozitivnu atmosferu u javnosti o nužnosti uspostavljanja pravne države, u kojoj se poštuju zakoni pa da onda to bude jedan od zakona. U knjizi sam napisao da je na onu prvu verziju Zakona (2019) – koji nije ad hoc voluntaristički nametnut nego je o njemu vođena stručna i šira rasprava punih pet godina – Srpska crkva u Crnoj Gori reagirala ovako: mi shvaćamo da vi hoćete pravnu državu ali što ste od nas počeli? Kad nitko ne poštuje zakone sad baš mi treba da prednjačimo u tome, je li? Iako bi od autentične kršćanske crkve kao duhovne zajednice, koja slijedi Božje zakone, čovjek očekivao upravo to da ona prednjači u poštovanju prava i pravednosti, počevši od poštovanja pozitivnih zakona. Kant jer odavno klasično obrazložio kako put prema autonomnom subjektu koji poštuje

moralne zakone kao kategoričke imperATIVE svoje savjesti, vodi preko prava, preko poštovanja pozitivnih zakona države. Na tom planu mi se čini da se Crna Gora raspada u sebi samoj, jer je (ne)kultura nepoštovanja zakona toliko snažna da gotovo onemogućuje uspostavljanje pravne države u Crnoj Gori.

Što da kažete kad smo imali tehničkog premijera, odnosno premijera u vječitom tehničkom mandatu koji je javno govorio: ne moramo se držati zakona, zakon je loše napisan?

Razumijem vašu potrebu da se vratimo na tu opskurnu ličnost koju radije ne bih komentirao, jer ne znam šta bi se njoj moglo pristojno kazati. Uzmimo samo primjer njegova elementarnog gaženja pravne države. Kad god mu neka važna sudska odluka ne odgovara on je naprosto ne poštuje i još s nečuvenom arogancijom komentira da su te odluke za njega ništavne jer da je sudstvo pod utjecajem podzemlja. Njegova osionost seže dotle da čak osuđuje i Evropski parlament da je i on pod utjecajem podzemlja! O čovjeku koji se tako ponaša mislim, naravno, sve najgore. Sklon sam pretpostavci da takvo protupravno i protuustavno ponašanje tumačim tako da iza njega stvarno stoji podzemlje.

Pitala sam za ovaj zakon i isto tako mi je važan nezaobilazno pitanje: tiče se Temelnog ugovora koji je potpisao Dritan Abazović. Što on znači za vas, Temeljni ugovor konkretno, i je li njegovo potpisivanje predstavljalo konačnu kapitulaciju Crne Gore?

Nije, nipošto! Nije predstavljalo ni privremenu a kamoli konačnu kapitulaciju Crne Gore. Famosni Temeljni ugovor čista je pravna fikcija, koja ne može da prođe. Kao što i onaj Zakon o vjerskim zajednicama (krajem 2019) nije mogao biti proveden jer je Amfilohijeva crkva bila prejaka i odbila je da mu se pokori, tako se ni ovaj ništavni kvazipravni akt ne može provesti. Postoje pravni načini na koji se taj akt može osporiti, ne sumnjam da će na sudskim instancama biti osporen. Pitanje je, međutim, koja će vlast takvu odluku poštovati i provesti? To će moći i htjeti učiniti samo vlada koja će imati svoju glavu, svoju samostalnost u odnosu na SPC. Pritom valja imati na umu da takav neprovedivi pravni akt ne odgovara ni

samoj SPC, barem u Crnoj Gori. Naime, ako je SPC u Crnoj Gori svjesna opasnosti da bude instrumentalizirana od političke vlasti, ako želi da bude vjerska zajednica koja ima svoj ugled i autoritet u društvu, onda sebi ne može dopustiti da otima ono što joj ne pripada i da time sebe predstavlja u najgorem mogućem svjetlu. Ne može se previdjeti ogroman problem koji predstavlja činjenica da SPC kao militantnu crkvu ne možete suzbiti u njezinim nezajažljivim političkim ambicijama samo tzv. građanskom državom, čak ni nacionalnom. Da bi se crnogorska država iščupala iz ralja Srpske crkve, da bi spram nje osigurala svoju suverenost, nužno je afirmirati i ojačati Crnogorsku pravoslavnu crkvu. Nema nikakve sumnje da posvemašnja neravnoteža između svemoćne SPC i marginalizirane CPC bitno opterećuje duhovno ozračje i politički i društveni život Crne Gore.

Moram vas pitati i za 5. septembar 2021. godine i nasilno ustoličenje Joanikija... Da li taj čin pokazuje da SPC želi da bude crkva u Crnoj Gori?

To je retoričko pitanje. Moja je teza o navedenom nasilnom ustoličenju: svjesno ga je uprizorio i mogao izvesti samo jedan jedini čovjek, a to nije patrijarh Porfirije. Gospodar i Srbije i SPC, da mu njegovo drago ime ne spominjem, lukavo je odlučio da ponizi i Crnu Goru i SPC istovremeno. Da je ustoličenje izvedeno dolično, koliko-toliko normalno, to je trebalo da bude veliko slavlje u Podgorici, u velikom hramu, na kojem bi se svečarski okupilo pola Crne Gore i dočekalo patrijarha Porfirija sa svim mogućim počastima da postavi ovog mučenika Joanikija. Ovako smo prisustvovali izrežiranoj „specijalnoj vjerskoj operaciji“, s veoma visokim rizikom od sukoba velikih razmjera. Ogromna je sreća da su Cetinjani reagirali kako su reagirali jer je svašta moglo da se dogodi. Slično se uprizorenje ponavlja s Temeljnim ugovorom, opet helikopterskom operacijom. Ni ovoga puta Porfirije ne dolazi trijumfalno nego opet skrivečki, potajice, kao da nije dobro došao u Crnoj Gori. Ako hoćete, na djelu je glumljena igra koja je fascinantna. Porfirijevo neobično ponašanje trebalo je biti svjedočanstvo o njegovoj ugroženosti u Crnoj Gori, pa je utoliko razumljivo da je trebalo na sve moguće načine osigurati da ga ovdašnje divlje pleme ne dočeka neprijateljski. Gledajte, ne bih očekivao od Porfi-

rija takvo nedolično ponašanje, bio je prije kod nas u Hrvatskoj i u nekim relevantnim krugovima ostavio najbolji dojam, kao čovjek okupljanja i dijaloga. Ostavimo po strani je li tad pokazivao svoje pravo lice ili se tek na položaju patrijarha očitovao u pravom svjetlu, činjenica je da je svojim helikopterskim operacijama neviđeno narušio sav svoj ugled i autoritet. Nakon svega nepovratno je u Crnoj Gori srozan ugled srpskog patrijarha i Srpske crkve. Nitko više nju ozbiljno ne shvaća kao autonomnu instituciju i kao autentičnu crkvu koja zrači milošću i oplemenjuje Crnu Goru u duhovnom smislu te riječi.

Čini li vam se da su se dvije prethodne crnogorske vlade, naročito vlada Dritana Abazovića, bavile samo i isključivo interesima SPC?

Mislim da vam je prejaka formulacija (Ja volim da dramatizujem). Vaš je zadatak da me malo provocirate, a moj je zadatak da se ne opirem previše. Mislim da se Abazović podjednako brinuo i za vlastiti interes. Uzeo je pokrovitelja koji mu je bio potreban. S obzirom na činjenicu da je imao samo četiri mandata, možda je takva politika i bila jedini način na koji je mogao ostvariti svoje interese. To je toliko ekstremna stvar da se čovjek pita, ako je taj čovjek normalan, zar je on doista nedorastao i ne zna šta je politika, u onom plemenitom smislu skrbi za zajedničko dobro i za buđenje demokratske svijesti građana a ne u smislu manipulacije i prijevare. Kako netko može raditi stvari koje direktno vode u zatvor? Koji se kršeći zakone i bolje običaje toliko blamirao da mu nitko više ne može vjerovati. A istovremeno od njega možemo čuti da je upravo on takav kakav jest napravio ogromne pomake u borbi protiv korupcije i za uvođenje zakonitosti u Crnoj Gori. Da li je takva politika u interesu Srpske crkve? Ako je u vitalnom interesu te crkve diskreditacija vladavine zakona u Crnoj Gori, tad bismo morali zaključiti da je Abazović doista zadužio svog mentora.

Podsjetiću i na Potočare. Vi kao politikolog znate što je Dritan Abazović rekao tamo, koji doktor nauka politikologije, zar iz njega onog momenta nije progovarao Aleksandar Vučić a ne doktor nauka politikologije i u tom momentu premijer Crne

Gore? (Možda ću opet biti prejaka s tezama i izjavama...) Po meni, to je druga nacionalna sramota Crne Gore. Držim da je ona prva napad na Dubrovnik i Konavle, s tim što su tu bile i materijalna i ljudska razaranja, a ovo drugo, što bi Crnogorci rekli, je kidanje obraza.

Dozvolite da se ograničim na to da vam kažem da se s vama slažem.

Uloga i položaj Crnogorske pravoslavne crkve od 1993. godine do danas, koliko je urađeno da se ova crkva razvije, odnosno koliko je urađeno da ne pomjeri s jedne tačke? Dosta smo već govorili o tome, ali... Sad se često čuje kako je to Milova crkva i projekat DPS-a, iako je DPS apsolutno te 1993. godine bio uz Amfilohija.

Iz svega o čemu smo do sad razgovarali prilično je jasno o čemu se tu radi. Usput sam naglasio, a možda sad treba još jače istaknuti, da ljudi koji su zaslužni za obnovu Crnogorske pravoslavne crkve nisu bili dorasli konkurenciji sa Amfilohijem, nisu bili ljudi većeg formata. Imali su najbolju volju da realiziraju svoj projekt kao eminentno crnogorski, što im služi na čast, ali to je ipak bila samo nužna, ne i dovoljna pretpostavka da CPC postane ozbiljna duhovna zajednica. Istina je da Crnogorska crkva nije bila projekt DPS-a, naprotiv politička vlast ju je kontinuirano proganjala, blaže rečeno šikanirala, svrstavajući se uvijek uz Srpsku crkvu. Moja je hipoteza da takav neprijateljski odnos vlasti prema CPC nije bio toliko hendikep, koliko prvorazredan izazov i prilika da ona afirmira svoju duhovnu misiju i društveni autoritet neopterećena kompromisima s vlašću i privilegijima. Naime, ako crkvu promatrate kao autentičnu vjersku zajednicu građana-vjernika, a ne kao organizaciju i hijerarhiju, tad se možemo, kao demokrati i republikanci, osloniti na crnogorsku tradiciju narodne crkve. Ta je crnogorska tradicija bitno različita od srpske, jer je i oblik vladavine u Crnoj Gori bio bitno drugačiji, republikansko-teokratski, u kojem su Crnogorci preko svog Opštecrnogorskog zbora sami birali svoje vladike, što znači da su Crnogorci u cjelini bili i demos i vjerska zajednica. Kad nemate uobičajeni crkveni hijerarhijski sustav nego vjerujući ljudi imaju svoju crkvu, to je dakle narodna crkva. Jednostavno rečeno,

sa striktno kanonskog stanovišta, takva vjerska zajednica još nije crkva u punom smislu, koja to postaje tek kad se otuđi od vjerujućeg naroda i nametne mu se kao tutor.

Imala je ona autokefaliju uprkos našim običajima.

Imala je. Pitanje je, međutim, je li ličnost koja je stala na čelo obnove crnogorske crkve bila dorasla zadaći da se uvjerljivo afirmira kao istinski vladika crnogorskog naroda, pravi „arhiepiskop cetinjski“ (za razliku od samoproglāšenog u Srpskoj crkvi). Režim Mila Đukanovića bitno je otežavao njezino djelovanje, a sve inicijative Cetinjana, koji su se borili da zaštite svoju crkvu od šikaniranja vlasti u sprezi sa Srpskom crkvom, bile su a limine odbacivane. Kao što je bila odbačena inicijativa da se Cetinjski manastir otvori i za Crnogorsku crkvu da može u njemu, ravnopravno sa SPC, održavati svoje vjerske obrede. U takvoj situaciji krajnjeg šikaniranja, kad se mogla osloniti samo na svoje odane vjernike i svoju pamet, pokazalo se da vodstvo Crnogorske crkve nije bilo doraslo teškim izazovima s kojima se suočavalo u svojoj duhovnoj misiji. Povijest nas jednoznačno uči da se crkva upravo kao progonjena uspijeva afirmirati kao duhovna zajednica, a da se u pravilu blamira kad se veže uz svjetovnu vlast i materijalne privilegije. Uzmimo samo primjer Vatikana. Što se događa kad se u Katoličkoj crkvi i čak na njezinu čelu pojavi vjerodostojni sljednik Kristova nauka, kao što je sadašnji papa Franjo, tad se tradicionalna crkvena hijerarhija uzbuni protiv kršenja ustaljenih pravila funkcioniranja crkve kao velike firme. Tako u katoličkoj Hrvatskoj naši crkveni prvaci sadašnjeg papu Franju ne doživljavaju kao svoga svetog Oca, nego kao zadržtoga ljevičara koji hoće da ih razvlasti. Nije ni čudo, kad znamo da je tzv. Katolička crkva u Hrvata ne samo povlašćena nego i dominantna u hrvatskoj državi i društvu. Crkva je, dakle, najbliže svom poslanju kad blagorodno progovara iz patnje i duše naroda, a ne goropadno s pozicije vlasti. Je li postojala šansa da se Crnogorska crkva kao takva uzdigne u očima naroda, da blagorodno milošću obasjava ne samo svoju pastvu nego i društvo u cjelini? Možda griješim, ali ne vidim ni da su ozbiljno pokušali. Po mom sudu, propuštena je velika prilika da se Crnogorska crkva kreativno ugradi u projekt suvremene afirmacije crnogorske ideje.

Slijedi popis. Ne znam koliko ste imali priliku to da pratite. Ovdje se struka već izjasnila. Riječ je upravo o istraživačima, politikolozima, ljudi koji rade u istraživačkim agencijama. Oni upozoravaju da nije vrijeme da se u decembru, tokom novogodišnjih praznika, to su neki standardi UN-a, da se tad ne vrše popisi, kao i ne pod ovim uslovima, jer tvrde da je ogroman prostor za manipulaciju, odnosno za krađu. Jer, po važećem zakonu popisivaće se i turisti koji su na dan popisa tu, a mi smo već vidjeli kroz dva izborna ciklusa u Nikšiću i u Herceg Novom – U Herceg Novom konkretno na lokalnim izborima više od 10% građana je imalo dvojno državljanstvo, odnosno nije imalo pravo glasa u Herceg Novom. Ti izbori su trebali da budu proglašeni nevažećim, što se nije desilo. Ne znam koliko ste ispratili i „srpsku bitku“ za Nikšić, po svim njihovim medijima, koji imaju regionalnu pokrivenost. Otprilike ista matrica koristiće se, kako kaže struka, i na popisu, odnosno, dobićemo falsifikovane podatke koji dalje voditi u etnofederalizaciju Crne Gore ili bosnizaciju. Što vi mislite?

Vrlo kompleksno pitanje. Naravno da sam, valjda kao i svatko iole dobronamjeran, zabrinuto o tome razmišljao. Kad o tome razmišljam uvijek se vraćam na glavni prijelom u etničkoj strukturi crnogorske populacije koji se dogodio u desetljeću 90-ih između popisa iz 1991. i onoga iz 2003. godine. Doživjeli smo fascinantno rast srpskog opredjeljenja unutar crnogorske populacije s 9,34% (ili 57.453) na 31,99% (ili 198.414), uz istovremeni povijesno dramatični pad crnogorskog opredjeljenja, s 61,86% (ili 380.467) iz 1991. na 43,16% (ili 267.669) iz 2003. Drugim riječima, kako sam u knjizi napisao i komentirao: „Saldo 90-ih je zaprepašćujući: nestalo je čak 112.798 etničkih Crnogoraca, a broj Srba je narastao za čak 140.951“ (vidi u knjizi, str. 211 i dalje). Bez obzira na činjenicu što je taj negativni trend zaustavljen prema slijedećem popisu iz 2011, s blagom korekcijom prema porastu etničkih Crnogoraca (44,98%) i malom smanjenju Srba (28,73), čini se da se moramo pomiriti s time da u ovom stoljeću Crnogorci neopozivo više nisu većinski narod u vlastitoj zemlji. Već sam i u ovom razgovoru istaknuo da je takav prijelom, s moje točke gledišta, anticrnogorski magnum crimen bivšeg režima. Dakle, ne toliko

sudjelovanje u ratu protiv Hrvatske, nego upravo to. Ne ulazeći u cjelinu mogućih razloga zašto se to dogodilo, o kojima mozgamo već godinama, mogu ponuditi još jedan element za takvo razmišljanje. Zašto se takav prijelom uopće dogodio? Otklonimo sumnju da je riječ o manipulaciji, ucjeni ili čistoj krađi, nego pretpostavimo da je doista u ogromnoj većini riječ o slobodnome subjektivnom opredjeljenju. Polazim od teze da u crnogorskom društvu postoji jedan znatan užecrnogorski korpus u okviru šireg crnogorskog nacionalnog opredjeljenja. Korpus koji ima dvojni identitet, i crnogorski i srpski, a kojega možemo nazvati crnogorskim Srbima ili srpskim Crnogorcima. U pokušaju da razumijem logiku etničkog preslagivanja Crne Gore, moja je hipoteza, s kojom se slažu tek rijetki od mojih crnogorskih sugovornika, da su se kod popisa iz 1991. godine, pripadnici tog užeg korpusa građana s takvim dvojnim nacionalnim identitetom odlučili za crnogorsku komponentu, a ne za srpsku, zato što su smatrali da je tad upravo ta dimenzija njihova identiteta bila ugrožena Miloševićevom velikosrpskom politikom. A obrnuto, u vrijeme popisa iz 2003, činilo im se zbog Đukanovićeve suverenističke politike i udaljava-nja od Srbije, da je ugrožena njihova srpska komponenta, pa se u skladu s time opredjeljuju da bi je zaštitili. Ako je to iole točno, tad bismo morali zaključiti da će onaj tko previše pritiska taj užecrnogorski korpus izazvati suprotan efekat. Meni se čini nemogućim da se u sadašnjim prilikama oni koji njeguju taj dvojni identitet ne osjećaju ugroženim prvenstveno u svojoj crnogorskoj komponenti, mnogo više negoli u srpskoj. Smijemo li se nadati da će ovaj novi popis biti u osnovi regularan i omogućiti slobodno osobno izjašnjavanje, usprkos masovnom pritisku, napose od strane Srpske crkve, koja se kapilarno širi i pokušava da dokaže da bez srpstva nema smisla života? Ako je suditi po toj logici, veoma će se iznenaditi oni koji očekuju i priželjkuju nekakv trijumf srpskoga nad crnogorskim opredjeljenjem. Naime, slijedeći tu logiku razmišljanja zaključujem, nemajući pritom nikakva empirijska istraživanja kojima bih svoje zaključke mogao potkrijepiti, da bi mogao porasti broj onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci, a smanjiti broj onih koji se izjašnjavaju kao Srbi. Vidjet ćemo, uostalom, uskoro. No znate šta mene zanima u cijeloj toj priči, a što ne možete izraziti popisom? Zanima me ne koliko čisto statistički ima Srba u

Crnoj Gori, nego koliko ima Srba koji su (i) Crnogorci, a koliko onih koji to nisu. Naime, čini mi se važnim razlikovati, unutar formalno srpskog korpusa Srbe u Crnoj Gori od crnogorskih Srba. To su različite kategorije. Smatram da crnogorski Srbi suštinski ipak pripadaju crnogorskome etničkom korpusu, da je njihov etnički identitet primarno crnogorski. Ne vidim da se ni u čemu bitnome razlikuju od „čistih“ Crnogoraca, sa svim vrlinama i manama koje ih karakteriziraju kao povijesno oblikovani individualitet. Za njih se može reći da nisu neki „izvanjci“, da nisu ništa manje privrženi ovoj državi bez obzira na to što je drugačije zamišljaju. Za njih su obje komponente etničkog samorazumijevanja životno važne, upravo konstitutivne. Da vam dam ilustraciju iz osobnog porodičnog iskustva. Ja sam iz nikšićke bjelaške porodice, moj je otac ponosno isticao i njegovao obje komponente svojeg etničkog identiteta. Ja se nisam na takav način izjašnjavao, ali to mogu razumjeti. Rekao bih ovako: moj bi otac bio duboko nesretan da mu se kaže da ne može biti Srbin, a kad bi mu se zbog toga osporilo da ne može biti (i) Crnogorac mašio bi razjareno se za pištolj. Kako god on sebe definirao u međusobnom oplemenjujućem bogatstvu svojih etničkih komponenti, ne mogu pogriješiti ako ga bez ikakvog krznanja svrstam u širi crnogorski nacionalni korpus. Ako takvo nacionalno određenje važi i za cijelu kategoriju naših crnogorskih Srba, tad bi i njih valjalo svrstati u širi crnogorski državotvorni korpus. Iz čega zaključujem, statistikama usprkos, da je Crna Gora kao država nesumnjivo nacionalna država većinskoga crnogorskog naroda.

Kako ocjenjujete rad opozicije u posljednje tri godine?

Ako od opozicije očekujete da ne bude ekstremistička oporba, drugim rečima da ne ide grubo i nepromišljeno protiv vlasti, nego naprotiv, da ima suradnički odnos s njom, pogotovu ako to očekujete od opozicionog DPS-a zbog toga što ta stranka poznaje kako funkcionira mehanizam obnašanja vlasti, tad valja prosuditi koliko su takva očekivanja realna. S jedne strane na vlasti se pojavljuju prvi put ljudi nevični tehnici vladanja, kojima morate pomoći da se snađu u novoj ulozi, a s druge strane, morate ih djelotvorno kontrolirati i korigirati da ne bi podlegli iskušenjima obnašanja vlasti. Nemam pouzdan odgovor na pitanje u kojoj je mjeri DPS

ostvarivao te bitne opozicijske funkcije, kontrolnu i funkciju suradnje. Meni se prije čini da bi ocjena bila više negativna negoli pozitivna, u smislu da su oni iznenađeni svojim novim položajem. Teško je prigrbliti novi zadatak, znate, kad ste stranka vlasti tolike godine pa u novim uvjetima trebate djelovati silom argumenata a ne argumentima sile. Rekao bih da su oni još uvek nesretni zbog gubitka vlasti. U ovom kontekstu, dozvolite mi jednu malu osobnu priču. Svojevremeno sam, početkom 2000-ih napisao tekst u kojemu sam se kao politolog, dobronamjerno obratio Milu Đukanoviću i predložio mu da razmisli o tome da pređe u opoziciju. Uvjerovao sam ga: znate šta, vama fali opozicija i bilo bi najbolje da vi pređete u opoziciju. Vi ste sjajan čovjek, još mlad, pa možete sebi dopustiti da drugima date priliku da preuzmu odgovornost obnašanja vlasti, uz vašu pomoć kao kvalitetne opozicije. Proširili biste krug konstruktivnih aktera u vođenju državne politike i nesumnjivo se ponovno vratili na vlast. Vi biste tako pokazali svima zašto ne može biti valjane politike bez konstruktivne opozicije. Dakako, nije se dao impresionirati mojim teoretskim dosjetkama. Hoću reći, biti opozicija je izazov, koji podrazumijeva učenje kako valjano djelovati u toj ulozi. Za DPS kao opoziciju može se sa sigurnošću reći da se ne ponaša kao oporba, kao što se ponašao Demokratski front, drugim riječima da ne ruši državu zato što se ne slaže sa vlašću. Ali, imam stanovite dvojbe u pogledu uspješnosti njegove suradničke funkcije. Imam dojam da, recimo, ovom vašem Spajiću ne daju pravu priliku za neke konstruktivnu suradnju, da su pretjerano sumnjičavi spram mogućnosti da se čovjeku pruži nova prilika da se dokaže. Umjesto što mu poručuju: znamo mi vas kakvi ste, znamo da ste do juče bili povezani sa SPC i sl. Što je najvažnije, svi bi relevantni politička akteri bili dužni smanjiti konfliktnost na razumnu mjeru i naučiti osnovno pravilo demokracije. Šta naučiti: naučiti da u demokraciji nema neprijatelja. To je našim strankama vrlo teško naučiti jer im je mentalni sklop drugačiji. U tom smislu, ne može netko, kao što je Spajić izrekao na početku postupka formiranja vlade, javno reći da s nekim neće ni kom slučaju ni obliku surađivati. To se u demokraciji ne smije reći. A ako se ipak smije i može, tad demokracija u načelu nije moguća.

Dali su povjerenje Dritanu Abazoviću i dali su prostor da svi shvate da je čovjek za godinu i po dana svaki put kad je progovorio slagao. Vjerovali su mu. Posle Dritana, vjerujte, „u jogurt se duva“.

To i jeste najopasnije od svega da izgubite povjerenje u ljude zato što ste imali posla s nekim tko je srozao sve moguće moralne kriterije. Takvo malodušje čovjek sebi ne smije dozvoliti. U redu, istina je da vas je ovaj nadmudrio, ali je on prije svega samoubilački nadmudrio sebe samog. On je mogao da se proslavi, da je htio da se proslavi. Sva su mu se vrata otvorila kad mu je Milo Đukanović poklonio povjerenje i pružio punu podršku. Na ovom mjestu mi se nameće pitanje zašto nitko neće s DPS-om u koaliciju? Dio odgovora je zacijelo u tome što samog Mila Đukanovića doživljavaju kao opakog arhineprijetelja, dok DPS, opet, smatra da je on jedina procrnogorska stranka a da su ovi drugi neprijatelji Crne Gore. Možemo zamisliti da bi se bitno povećao za sad nezavidan koalicijski potencijal DPS-a samo kad bi mogući relevantni politički partneri povjerovali da se Milo Đukanović doista povukao. Tko ih može uvjeriti da nisu u pravu, da ne postoji opasnost da slučajno ipak opet pojavi na sceni? S obzirom na tu njihovu gotovo bolesnu fiksaciju na Mila Đukanovića, moramo se zapitati šta će biti s njima „nakon Mila“. Što će ih držati zajedno? Sad ih drži vlast kao takva, kao što znamo, programski ih povezuje zajedničko političko opredjeljenje pridruživanja Evropskoj uniji, a tek na kraju i zajedničko im nepovjerenje prema DPS-u. Je li to nepovjerenje kod svih glavnih partnera u sadašnjoj vlasti doista iskreno? Po mom sudu, ne bi trebalo isključiti mogućnost da se u nekoj kritičnoj situaciji PES okrene nekom obliku suradnje s DPS-om. Ako je ta pretpostavka točna, to znači da PES i njegov čelnik mogu uspješno odoljeti ucjenama vučićevaca, s kojima za sad dijele vlast. Zato mi se ne čini uvjerljivim ovdašnja percepcija o presudnom utjecaju Mandića, kao predsjednika Parlamenta, u današnjoj državnoj politici. Mandić ne može ne biti svjestan da Spajić u svakom trenutku može sklopiti neki sporazum DPS-om, što ne znači da ga priželjkuje, da se razumijemo, ali ima tu mogućnost ucjenjivanja. Mislim da se varaju oni koji mniju da Mandić ima ucjenjivački potencijal koji je imao Abazović. Mandićeva i Kneževićeva grupacija znatno je slabija nego što je

bila nakon prošlih parlamentarnih izbora. Sad su dobili samo 14% glasova. Za njih ni Srbi više ne glasaju, u svojoj većini. To su respektabilni rezultati, koji mogu pozitivno utjecati na smirivanje ostrašćene i polarizirane crnogorske situacije. Nakon novih izbora najzad imamo legitimnu vladu kojoj treba dati šansu, a opozicija treba da joj pomogne da uspije u provedbi novouspostavljenog nacionalnog konsenzusa o evropskoj perspektivi Crne Gore. U tom smislu, treba očekivati formiranje ekipe najvrsnijih znalaca koji mogu pridonijeti približavanju Evropi, a što je Abazović ne samo propustio učiniti, nego je naprotiv rasturio sve one ekipe koje su na tome radile godinama. Sve te ljude treba vratiti i okupiti na tom zadatku.

No znajući prošlost političkih aktera na sceni, ne može se izbjeći dvojba koliko je novouspostavljeni, barem deklaratorno, nacionalni konsenzus o pridruživanju Evropskoj uniji doista čvrst i realan. Ne bismo imali te dvojbe da je, primjerice, poznata građanska inicijativa „21 maj“, kao programski autentični crnogorski pokret, s demokratskom i liberalnom orijentacijom, nekim čudom došla na vlast umjesto ovog PES-a. I kad bi u tom slučaju taj pokret obznanio da će voditi politiku što bržeg integriranja u Evropu, ne biste imali nikakvog razloga da sumnjate u iskrenost njihova uvjerenja. Naime, imali bismo osvjedočene Evropljane koji hoće u Evropu. U slučaju PES-a pak imamo aktere koji tek trebaju da postanu Evropljani. Bio bih ipak sklon tome da im povjerujemo, pružio bih im priliku da se pokažu na djelu.

Kod ocjene o moći bivšeg DF-a valja biti veoma oprezan imajući u vidu činjenicu da on od 2020. ipak realno vlada Crnom Gorom, bez obzira što nije bio na čelnim funkcijama ni izvršne ni zakonodavne vlasti. Bez obzira na to što nisu bili u njegovoj vladi, Krivokapić je u jednom trenutku objasnio kako su stranački raspodijeljena mjesta po dubini – od Aerodroma do Muzeja, do škola, do ne znam čega sve ne. Po čemu se vidjelo da je čak 2/3 svih mjesta pripalo DF-u, čime je on još od 2020. zavladao samim društvom. Zato je nakon novih parlamentarnih izbora bilo mnogo teže sastaviti novu vlast bez DF-a negoli s njim, jer bi njegovo isključivanje podrazumijevalo nužnost radikalnog razvlašćivanja te grupacije diljem društva. Vidite, upravo je takva stranačka privatizacija države najpogub-

nija struktura značajka novog režima, u punom kontinuitetu s depesovskim starim režimom. Umjesto nužne deprivatizacije države, koja je bila svečano proklamirana, s obećanjem da će na odgovarajućim mjestima biti postavljeni stručni ljudi a ne stranački uhljebi, nova vlast je posvuda postavila svoje ljude. A svojih stranačkih stručnjaka naravno nemaju. Najdrskiji i najpoznatiji slučaj takvog kadroviranja zacijelo je onaj s ministricom Bratić i s njezinom bezočnom sjećom glava čelnika svih škola u Crnoj Gori. No, koliko sam obaviješten, a vi ćete me ispraviti ako griješim, jedan broj tih smijenjenih direktora je išao na tužbe i na sudu su dobili procese. Kako je moguće da su mogli dobiti te procese? Očigledno tako što su se sudovi ponašali profesionalno, sudili po zakonu i svojim odlukama naložili da se ljudi vrate na svoja radna mjesta. Što je sjajan demanti općeg mjesta da u Crnoj Gori nema institucija. Kao što su sudovi koji su kompetentno djelovali i u starom režimu. No, kako je već bilo rečeno, problem je u tome što izvršna vlast krši zakonitost i ne poštuje odluke sudova. Odnosno, ako joj odgovara – da, a ako joj ne odgovara – ne. Sad im ne odgovara pa ih ne provodi.

U knjizi ste naveli da država ima obavezu da štiti integritet i dostojanstvo Crne Gore svim zakonitim sredstvima, bez odstupanja i ustupanja. E pa, nije štitila. Ni integritet, ni dostojanstvo, ni dignitet Crne Gore, ni cjelovitost. Što građani treba da rade kad državni vrh radi protiv svoje države i interesa građana?

Ono što je radio Amfilohije. Ono nisu bile samo litije. To je bio pokret građanske neposlušnosti. Ako ne možete kroz institucije da ispravite državnu politiku, ako nemate kontrolno sposobnu opoziciju koja može ispraviti kurs, onda je legitimno da građani stvari uzimaju u svoje ruke. Dakle, jednom vrstom općegrađanskog organiziranja, građanskog neposlušna, kojim se poručuje: slušajte, to više dalje tako ne može da ide. U tome kontekstu, ako mi dozvolite, zaslužuje da se istakne jedan događaj u recentnoj političkoj povijesti Crne Gore koji mene fascinira a djelomično i posredno nudi odgovor na Vaše pitanje. Riječ je o događaju iz 2016, kad se nakon parlamentarnih izbora dogodio famozni državni udar, odnosno pokušaj likvidacije ili barem nasilnog uklanjanja Mila Đukanovića s

vlasti. Vidim da su mišljenja podijeljena, je li to bio državni udar ili nije. Zašto to spominjem? Zato što kad čitate argumentaciju ovih iz DF-a o tome što se dogodilo, od ove dvojice koji su optuženi, vidite da se oni brane od optužbi za pokušaj puča i ujedno ističu da je njima bila ukradena čista parlamentarna pobjeda. No, ako je doista tako, ako im je ukradena čista parlamentarna pobjeda – tad je ta otimačina pravi državni udar na koji je legitimno odgovoriti kontraudarom kao pobunom protiv tiranije. Politički akteri koji bi na taj način pokušali da spasu rezultate izbora trebali bi biti ponosni na svoj čin, i eventualno se ispričavati što nisu u tome uspjeli, zar ne?! A ako uopće nisu ništa odlučno poduzeli protiv flagrantne krađe izbora, znači li da to takve krađe uopće nije ni bilo? Ne znam jesu li ti parlamentarni izbori bili doista čisti ili ne, ali se po svemu čini da je riječ o manipulativnoj tezi, koja je poslužila naprosto kao izlika za pučističko djelovanje. Naravno, iz same logike građanske neposlušnosti, odnosno iz korištenja vaninstitucionalnih mehanizama političke borbe može se izvesti zaključak da svatko tko se u to upušta radikalno osporava pozitivne zakone pozivajući se pritom na svoju vlastitu savjest, svoje privatno mišljenje o tome da li je zakon pravedan, odnosno jesu li legitimni postojeći obnašatelji političke vlasti. A kad to radite, iz toga slijedi neka vrsta unutrašnjeg rata između samih građana, zato što ako zakon nije javna savjest, što bi trebao da bude po definiciji, tad se u javnoj sferi nameće privatna savjest, koja je imanentno konfliktna jer svaki građanin ima svoju savjest. To je sudbinska dilema svake države, kako je Hobbes besprijekorno dokazao, temeljna opasnost koja rastaće same temelje države u behemotskom građanskom ratu sviju protiv svih. U najboljoj je crnogorskoj tradiciji da se borba protiv tiranije smatra svetom dužnošću svakog časnog čovjeka, u njegoševskom smislu da „tirjanstvu stati nogom za vrat, to je ljudska dužnost najsvetija“. To je kategorički imperativ koji je ugrađen u crnogorski etički kodeks. Znaite, ako me nešto negativno impresioniira u Crnoj Gori u ove tri godine to je ponajprije neka vrsta podaničke apatije, pasivnog mirenja s voluntarizmom vlasti. Koliko god god da ih silnici na vlasti, počevši od lažnog premijera Abazovića, vrijeđaju i kinje, naši ljudi u pravilu odmahuju rukom, misleći valjda će i ovo proći neka-ko... Kao da su neki, primjerice Norvežani, krajnje fin i beskrajno strpljiv

narod. U stilu nećete ni vi dovikati. To je naprosto nedostatak političkog temperamenta, mirenje sa ovom sramotom, u skladu s životnom mudrošću tipa „pušti, prezri!“. Nije mi teško zamisliti da bi na pitanje upućeno normalnom čovjeku „tko vam je tehnički premijer“, svatko odgovorio s nelagodom i postiđeno, crveneći: znate šta, nemojte me podsjećati na tu bruku ako Boga znate...

Imamo predsjednika pa ćemo sad da crvenimo svi kolektivno.

I za njega važi – dajte i njemu priliku, ako mene pitate (samo da ne ide na sajmove vina)... On ima jedan problem: nestao je predmet njegove žudnje: nema Mila Đukanovića o kome je opsesivno verglao svoju priču. Utoliko je on čovjek slučajan, baš u tom smislu. Pritom nemojte zaboraviti kako je on došao na mjesto predsjednika. Spajić je trebao da bude predsjednik države. Sve su učinili sa srpske strane da ga diskreditiraju, pri čemu su iz DF-a bili osobito oštri, u strašnoj kampanji protiv PES-a, što je umanjilo konačni izborni rezultat Spajića i njegova pokreta. Spajić je ipak pobijedio na parlamentarnim izborima, preuzeo vladu, ali vidimo da se Milatović prema Spajiću ponaša elementarno nekorektno. Ali, realno mjesto moći nije njegovo, nego je u rukama premijera. Milo Đukanović je uglavnom izbjegavao da bude predsjednik države. Bio je to na početku, a potom tek na kraju karijere. Stalno je bio premijer. Pa je malo odmarao, pa bi se vraćao, ali stalno je bio premijer. Tako je i crnogorski sustav postavljen da je premijer taj koji ima odlučujuće nadležnosti. Po mom sudu, Milatović će kao predsjednik biti prinuđen, pogotovo s obzirom na evropsku orijentaciju koja je barem deklaratorno svima zajednička, da se ponaša pristojno i konstruktivno u smislu koordinacije i suradnje s vladom. Utoliko očekujem ublažavanje napetosti između ove dvojice političkih aktera. A valja očekivati i da nešto nauči, što umnogome ovisi o kvaliteti njegova savjetničkog tima. Za sad mi se ne čini da je njegov problem toliko u servilnosti prema „srpskom svetu“, koliko u tome što ostavlja dojam čovjeka koji se zaprepastio što mu se dogodilo. Otkud on na tom mjestu?! On se za sad, po svemu sudeći, ne snalazi previše dobro, što ne znači da se neće snaći. A osim toga, da tako završimo, on je na Milovom mjestu. A tko god da je na njegovu mjestu neće izgledati kao veliki čovjek.

OMER KARABEG

NOVINAR

Omer Karabeg je rođen 14. septembra 1940. u Mostaru, Bosna i Hercegovina, a živi u Pragu, u Češkoj Republici.

Pokretač i urednik *Mosta*, radioemisije koja se svake nedjelje u 18.00 emituje u regionalnom programu Radija Slobodna Evropa. Počeo s radom 1994. godine za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji, *Most* je doprinio uspostavljanju dijaloga između značajnih javnih ličnosti regiona i pokrenuo je vrlo osjetljiva pitanja. Najzanimljiviji dijalozi iz *Mosta* objavljeni su u dvije knjige.

Karabeg je dobitnik mnogih nagrada za svoj novinarski rad, uključujući nagradu „Jug Grizelj“ za unapređivanje prijateljstva i prevazilaženje barijera među ljudima u regionu (2001), i nagradu Medijske organizacije Jugoistočne Evrope (SEEMO) za doprinos boljem razumijevanju u Jugoistočnoj Evropi (2010). Miloševićev režim ga je 1992. godine stavio na spisak „novinara izdajnika“, koji je javno saopšten u TV Dnevniku.

PODGORICA
30. novembar 2023. godine

U savremenom svijetu malo je razloga za optimizam

Na početku htjela bih da vas pitam o iskustvu „novinara-izdajnika“. Kako ste došli do te danas laskave titule?

Znate što, to nisam bio samo ja, to je većina novinara, mojih kolega tadašnje Televizije Beograd koja se sad zove Radio-televizija Srbije: Branka Mihajlović, Vlado Mareš, Gordana Suša, Milica Lučić-Čavić... To je cijela generacija novinara koja je odbila da se bavi huškačkim novinarstvom. Vrlo malo mojih kolega prihvatilo je da radi ono što se od njih tražilo, a to nije više bilo novinarstvo, nego huškanje i ratna propaganda. Tadašnje televizijsko rukovodstvo, koje je postavio Milošević, ostalo je bez novinara, nisu imali ljude koji će da im vode Dnevnik i čitaju vijesti. Tad je Beogradom kružila krilatica: „Nemoj slučajno da prođeš Takovskom ulicom (tamo se nalazila zgrada Televizije) uhvatiće te da vodiš Dnevnik“. Nije mi bilo lako kad me je Šešelj stavio na spisak izdajnika koji je pročitao u Dnevniku u 19.30 koji sam inače uređivao i vodio 10 godina. Svi su me znali, a zovem se Omer Karabeg. Odlučio sam da odem iz zemlje. Otišao sam u London, tamo sam bio mjesec dana. Onda me je moj prijatelj, koji je živio u Sakramentu, u Kaliforniji, pozvao da tamo dođem. U Americi sam proveo četiri mjeseca, vratio sam se nakratko u Beograd i onda sam dobio posao u Radiju Slobodna Evropa koji se tad nalazio u Minhenu. Otišao sam s mojom Dankom u Minhen, tamo smo bili godinu i po dana. U ljetu 1995. Radio Slobodna Evropa je na osnovu dogovora tadašnjih predsjednika SAD i Češke Klintonu i Havela prešla u Prag, gdje živim tolike godine.

Što, po vašem iskustvu, znači traženje izdajnika, ekstremista, državnih neprijatelja? Zašto režimi i njihovi uslužni servisi to rade? I na koncu, razumijemo ko su žrtve, ali ko su progonitelji? Kakvi su to profili ljudi?

Progonitelji su bili dio mojih kolega, neću da pominjem imena. Rat strašno otkriva ljude. Neki ljudi, za koje sam mislio da su kolege, fer, korektni... odjednom su se pokazali u strašnom svjetlu. Jedan moj kolega s kojim se družili moja supruga Danka i ja, moglo bi se reći da smo bili i prijatelji, napisao je prijavu protiv mene Socijalističkom Savezu optužujući me da sam „pozelenio“, da podržavam Aliju Izetbegovića... Ljudi se nekako preokrenu, zašto i kako ne znam, ali to se događa. Naravno, često po nalogu odozgo.

Ispričaću jednu anegdotu. Prijateljica moje supruge Danke Ana Šomlo, književnica, vrlo duhovita, volila je da izmišlja priče, ispričala je Danki kako joj je jedna poznanica, koju nije imenovala, rekla da je slučajno upala u razgovor između Slobodana Miloševića i tadašnjeg generalnog direktora Radio Televizije Beograd Dušana Mitevića. Tad je bile slabe telefonske veze, pa je bilo moguće upasti u telefonski razgovor drugih osoba. U tom razgovoru je Milošević rekao Miteviću: „Kad ćeš više da smijeniš onog Turčina?“ Kažem Danki da je Ana to sigurno izmislila, jer funkcioneri, pogotovo oni najviši razgovaraju preko specijala, a ne običnog telefona. Na ovo sam potpuno zaboravio dok 1997. nisam pozvao beogradskog glumca Predraga Ejdusa da ga zamolim da učestvuje u *Mostu* sa sarajevskim glumcem Josipom Pejakovićem. Ejdus mi tada kaže: „Imam ja jednu priču za vas. Moja žena, Milica (Milica Ejdus je bila kostimografkinja u Jugoslovenskom dramskom pozorištu) slučajno je 1991. upala u razgovor između Miloševića i Mitevića u trenutku kada Milošević kaže Miteviću: Kad ćeš da smijeniš onog Turčina, prepala se i odmah prekinula vezu“.

Kako vama djeluje slučaj s BIRN-om (Balkan Investigative Reporting Network) i targetiranjem novinara i građanskih aktivista? Mislite li da BIRN ikad više može da bude kredibilna organizacija, barem kad je Crna Gora u pitanju?

Mene strašno čudi da je sarajevski BIRN to sebi dozvolio. Do ovog slučaja oni su imali dobra istraživanja, dobre novinare... Sad kad su utvrdili što se vama desilo, meni nije jasno zašto vam se nisu izvinili.

Devedesetih se sjećamo po zlu. Kako su se ponašali mediji, ne samo RTS? Koja je bila njihova uloga?

To bez medija ne bi moglo da se izvede. Mediji su bili stubovi huškačke propagande. Ta količina mržnje i huškanja bez medija nije mogla da se postigne. Kad sam bio kod prijatelja u Kaliforniji bio sam inetasantan njegovim kolegama i komšijama jer su mediji svakodnevno izvještavali o zločinima u jugoslovenskom ratu. Pitali su me: kako je to moguće? Živjeli ste u multietničkoj državi. U to vrijeme najpoznatiji voditelji večernjih vijesti velikih američkih televizijskih kompanija bili su Den Rader (CBS), Piter Dženings (ABC) i Tom Brokau (NBC). Zvali su ih velika trojka. Znali su ih milioni Amerikanaca. Ja im kažem: zamislite kada bi oni počinjali emisiju: „Dobro veče, oni odvratni crnci, ponovo su pobili naše ljude, klali su nam djecu, moramo im se osvetiti, istjerati ih iz zemlje“. Da li bi za dva mjeseca izbio rat u Americi? Oni mi kažu: „Kod nas je to nemoguće“. A kod nas se to dogodilo. Mediji su odradili taj prljavi posao. Nažalost, neke moje kolege su na to pristale. Došli su novi umjesto nas koji smo odbili to da radimo. Mediji su odigrali groznu ulogu, posebno TV. Televizija nije sad moćna koliko je bila onda. Sramnu je ulogu odigrala ne samo TV Beograd, nego i TV Zagreb. Televizija Sarajevo se najbolje držala. Tamo je bio i *Yutel*.

Vi ste 1994. godine pokrenuli emisiju *Most* upravo s namjerom da uspostavite dijalog, odnosno da povežete ljude iz različitih prostora bivše Jugoslavije. Je li vam bilo teško naći goste i, s obzirom na to da ste dovodili ljude oprečnih mišljenja, kako je izgledala ta vrsta razgovora?

Ideja za *Most* nije moja. Kad smo se iz raznih krajeva Jugoslavije okupili u Minhenu da osnujemo redakciju Radija Slobodna Evropa radili smo to u vrijeme kad su se svi inostrani programi za područje Jugoslavije već bili podijelile na nacionalne programe. Mi smo uprkos tome napravili ju-

goslovensku redakciju koja je emitovala program za područje bivše Jugoslavije Napadali su nas da smo jugonostalgici, ali mi se na to nismo obazirali. Jedan od kolega iz ekipe koja se okupila u Minhenu bio je Tomislav Jakić, poznati spoljnopolitički novinar TV Zagreba koji je odbio da služi Tuđmanovoj propagandi. Kad smo razgovarali o programu, on je predložio da napravimo emisiju koja bi spajala ljude preko linije fronta. Svi su skočili na njega: kako usred rata, ko će pristati da učestvuje u takvoj emisiji. Proglasiće ga izdajnikom. Kad se on iz porodičnih razloga vratio u Zagreb, ta ideja je bila zaboravljena, ali je nakon nekoliko mjeseci ponovo oživjela i ja sam na kraju prihvatio da probam da je realizujem. Prvi *Most* je bio između Beograda i Zagreba. Pozvao sam ljude za koje sam pretpostavljao da me neće odbiti i nisam se prevario. Sagovornik u Beogradu bio Konstantin Obradović, profesor na Fakultetu političkih nauka, a s hrvatske strane bio je Zdravko Tomac, profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Oni se nisu mnogo razlikovali u ocjeni onoga što se dešavalo u ratu. Kasnije sam uspijevao da uspostavim dijalog i između teških nacionalista. Mislio sam da neće prihvatiti, ali su prihvatili. Jedan dijalog je ličio na onu poznatu dramu „Šovinstička farsa“ u kojoj su se sukobili srpski i hrvatski nacionalista. Meni je najvažnije bilo da ne bude vrijeđanja. I nije ga bilo. Svako je ostajao na svojim pozicijama, ali ljudi su ipak razgovarali.

Tokom protekle tri decenije puno se radilo na pomirenju, na uspostavljanju dijaloga, ustanovljavanju kulture sjećanja... Da li je ta vrsta angažovanja dala rezultate?

Nažalost, nije dalo nikakve rezultate. Ogroman je napor uložen, ali nismo se makli od devedesetih godina. Gdje je greška – ne znam. Iz Evrope su pritiskali, ulagane su pare, silne konferencije su održane, ali to, na žalost, nije došlo do naroda. Sadašnji narativ je kao da smo ponovo u 90-tim, ali neće biti rata jer je NATO na Balkanu. Sad ima mnogo više televizija koje šire mržnju, nego što ih je bilo devedesetih godina. Onda nije bilo društvenih mreža, pogledajte što društvene mreže danas rade. Kad su se pojavile društvene mreže bio sam sretan jer sam u njima vidio mogućnost za slobodu govora, mislio sam da je to smrt cenzure... Ispalo je da su mrzi-

telji mnogo vještiji u korišćenju društvenih mreža nego ljudi koji se zalažu za slobodu medija.

Tolika demokratija u medijima je dala mogućnost izjednačavanja mnogih glasova.

Glupost i mudrost su izjednačene. Nedavno sam pročitao da na Fejsbuku ima neka grupa ljudi u Engleskoj, ima preko 100.000 pratilaca, koji tvrde da je zemlja ravna ploča. I ljudi u to vjeruju. Svaka glupost, svaki idiotizam dobio je pravo glasa. To je strašno.

U vašim emisijama bavili ste se ratnim zločinima, presuđenim ratnim zločincima. Posljednjih par godina murali ratnih zločinaca nalaze se na javnim površinama, u centru najvećih gradova. Osumnjičeni ratni zločinci vrlo često su gosti u najgledanijim TV emisijama... O čemu se tu radi?

Vratili smo se u devedesete. Pogledajte na što liči Beograd, koliko Mladićevih murala tamo ima. I kad momci iz *Inicijative mladih* krenu da ih prebrišu, policija ih otjera i pod njenim okriljem vrata se huligani i ponovo naslikaju Mladića. Republika Srpska je prekrivena slikama osuđenih ratnih zločinaca Mladića i Karadžića. Oni su tamo zvanično heroji. Šešelji se ne skida sa *Hepija* i *Pinka*.

U Srbiji je rehabilitovan četnički pokret, izjednačen s partizanskim. Kako gledate na to?

Ja sam odrastao u drugom vremenu. Za mene su partizanski pokret i Narodnooslobodilačka borba svetinja. I najveći dio opozicije u Srbiji izjednačava četnički i partizanski pokret. Dio opozicije je gori od Vučića. Traži da se šalje vojska na Kosovo. Na sve strane odjekuje pjesma *Veseli se srpski rode* u kojoj se pjeva – „nek se srpski barjak vije od Prizrena do Rumije“. Ta pjesma je maltene postala zvanična himna. Nakon što je crnogorski politički analitičar Ljubomir Filipović kritikovao što je srpska teniska reprezentacija uoči meča u Dejvis kupu izašla na teren uz pjesmu *Veseli se srpski rode*, dobio je na stotine teških uvreda i monstruozne prijetnje. Prijetili su mu ne samo da će ga ubiti, nego će ga i silovati, i njega i njegovu kćerku.

Kao čovjek koji je život posvetio medijima i kroz medije se bori za vrijednosti: što znači ustrojstvo jednoga društva kad su gotovo svi mediji u vlasništvu tajkuna iz druge države?

Pa to znači da većina gleda *Pink* i *Hepi*, Vojislava Šešelja, vrijeđanje i negiranje Crnogoraca. Bio sam na jednom panelu s Darkom Šukovićem i on je rekao da je Crna Gora u kolonijalnom odnosu. I to je tačno. Oni imaju pare i plasiraju poruke koje im odgovaraju.

Istoričar Aleksandar Raković, kao i donedavni šef srpske BIA-e, Aleksandar Vulin, i brojni drugi, pominju u zadnje vrijeme vrlo otvoreno sintagmu: „srpski svet“ i govore kako je riječ o procesu koji se ne može zaustaviti. Što je „srpski svet“ i šta podrazumijeva njegova gradnja?

Zaboravili ste još jednog propagatora „srpskog sveta“ – Milorada Dodika. Mislim da je Raković prvi najavio „srpski svet“, ima tome već 3–4 godine. Sjećam se da je to plasirano na prvoj strani *Politike*. Znači šta, „srpski svet“ je kopija „ruskog sveta“, tu nema nikakve razlike. To je soft varijanta velike Srbije. Granice su od Virovitice do Karlobaga, sve ide pod firmom da je srpska nacija ugrožena, da Srbi zato treba da se ujedine, da se pravi velika Srbija i da se tu uključe Republika Srpska i Kosovo, sad se dodaje i Crna Gora. To je stari program „Načertanija“ Ilije Garašanina. Nevjerovatno je kako ta ideja toliko dugo živi, kako se uvijek iznova aktuelizuje. Vučić to vrlo vješto radi. On ne govori o „srpskom svetu“. Dogovori se s Vulinom da propagira tu ideju, a kad ga neko upita o „srpskom svetu“, kaže da nema veze s tim, da se Srbija samo brine za svoje manjine u susjedstvu i da je to legitimna briga.

Da li zvanični Beograd vodi politiku destabilizacije zemalja regiona – pod tim mislim na Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Kosovo?

Nažalost, vodi. I ja mislim da mu u tome pomažu oni na Zapadu koji gledaju na Beograd kao na lidera regiona. I kad Vučiću kažu da je Srbija lider regiona, onda on to i zloupotrebi.

Dogodio se napad na Banjsku, to nije bilo tako davno, i po tom događaju se stekao utisak da i Vašington i Brisel gledaju kroz prste Aleksandru Vučiću.

Mislim da su nakon Banjske konačno shvatili s kim imaju posla, samo nemaju snage da se njim bave pošto imaju druge brige. Imaju Ukrajinu, Kinu, a sad i Gazu i Izrael. Mislim da ih je Banjska osvijestila, mislili su da ga mogu pridobiti, a sad im je jasno da ne mogu.

Je li to slična priča kao s Miloševićem? I on je bio „faktor stabilnosti“.

Smatrali su da je faktor stabilnosti, pa su shvatili da nije i uradili su to što su uradili, a sad nemaju snage da sa Vučićem urade ono što su uradili s Miloševićem.

Što učiniti da bi se Srbija okrenula sebi i tako pomogla svima?

Nažalost, proevropska linija u Srbiji je jako tanka. Ima jedna sjajna sentenca Latinke Perović: „Srbi ubijaju svoje reformatore“. To se dešavalo u istoriji. Ne znam što učiniti. Vučić može da vlada još dugo. Dok ima tolike medije, teško će ga neko srušiti.

Mislim da u Srbiji postoji svega par medija koji nemaju toliku medijsku pokrivenost... Nemaju frekvencije. Ista stvar je i u Crnoj Gori.

Medijska kontola je takva da ljudi, recimo, s juga Srbije, gdje nema televizije *NI*, nemaju pojma o masakru u Oglednoj osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“. Nemaju pojma da je ubijeno devetero djece. Zna dio Srbije dokle dopire *NI*, a to je Beograd i okolina. Ti ljudi znaju, ostalo je mrak. Sve je pod kontrolom. I oni do kojih dodje istina – čute. Kupljeni su, egzistencija im zavisi od vlasti. U Republici Srpskoj ista je situacija.

Još malo pa će Crna Gora biti isto što i Republika Srpska...

Ne daj Bože!

EU i dalje govori o proširenju kad je riječ o Zapadnom Balkanu. Oni pominju i neki datum – 2030. Međutim, sve češće se čuje sumnja da EU nije dovoljno uradila na tome da pripremi zemlje kandidate, niti da je dovoljno stabilna sama po sebi da može da kontroliše procese. Što vi mislite?

Evropska unija je do sada vrlo malo uradila da primi zemlje Zapadnog Balkana, a bojim se da će u budućnosti učiniti još manje, jer raste ksenofobija u Evropi. U ovoj današnjoj Evropi, nažalost, budi se kolonijalna mržnja, budi se kolonijalni mentalitet. Nevjerovatno je što je migracija učinila, koje je potisnute strahove probudila. Ja se strašno bojim izbora na proljeće, na što će da liči evropski parlament, na što će uopšte da liči Evropa, još ako Donald Tramp pobijedi u Americi... Nek nam Bog pomogne.

Još ćemo mi u regionu postati primjer tolerancije, demokratije i dijaloga... Posljednji niz godina, u izbornim ciklusima, svuda u Evropi pobjeđivala je desnica.

Rat koji je bio kod nas 90-tih godina je najava onoga što bi se moglo desiti u Evropi.

Čini li vam se da se promijenilo interesovanje medija za rat u Ukrajini?

Kako da ne. Nema više takvog pokrivanja Ukrajine kako je bilo dosad. Sve je otišlo na Bliski istok.

Kad mislite da će taj rat završiti i od čega zavisi?

Mislim da će se to pretvoriti u zamrznuti sukob. Ukrajina više nema snage da povрати teritorije, na Zapadu više nema raspoloženja da joj obezbijedi sredstva da ih vrati, neću reći da pobijedi Rusiju jer ne može da je pobedi, ali teško će vratiti teritorije koje je Rusija okupirala. Ja mislim da sve više jača logika kompromisa – daj da zamrznemo sukob, ovo što je Rusija uzela neka joj to i ostane. Pogledajte izbore u Slovačkoj. Slovačka je mala nacija, ima ih nekih 5–6 miliona. Robert Fico je dobio izbore na priči da ne treba pomagati Ukrajince, tj. da se uzimaju pare od Slovaka da bi se dale Ukrajincima, i da treba popraviti odnose s Rusijom. Dobijamo još jednog Orbana. Mislim da se će se to širiti.

**Ima li međunarodno pravo smisla nakon slika koje stižu iz Gaze,
de je ubijeno preko 15.000 civila, od čega su većina žene i djeca?
Ko je mogao, ili morao, da se angažuje više?**

Međunarodno pravo više ništa ne znači. Mislim da sad samo važi pravo jačeg. Međunarodno pravo je sad mrtvo slovo na papiru. Ja sam poratna generacija. Mi smo odrastali nakon poraza nacizma, nakon strahovitih zločina u Drugom svjetskom ratu. Odrastali smo u atmosferi gdje su se otvarale perspektive jednog boljeg svijeta, gdje su postojale moralne vrijednosti, gdje se znalo što je dobro, što je zlo. Mislim da se sve to izgubilo, neću da kažem da svijet srlja u neki novi rat, ali... ne piše se dobro.

Ono što vidimo je nedostatak empatije, solidarnosti, humanizma...

Apsolutno. Nema ljudskosti.

Juče je bio 29. novembar, Dan Republike. Kako ste se osjećali?

Ja se još uvek pišem kao Jugosloven. Za mene je 29. novembar još uvijek praznik.

Na koji način doživljavate Crnu Goru, s obzirom na to da ste studirali sa svojim dragim prijateljima Crnogorcima. Sigurno ste kroz to druženje stvorili sliku društva i nekih vrijednosti. Interesuje me ta vaša Crna Gora.

Kod Crnogoraca jako cijenim njihovu fantastičnu elokvenciju. Kad god sam u *Mostu* imao dva Crnogorca, dijalog se uvijek odlikovao briljantnom elokvencijom, nema tuc, muc, ovaj, onaj nego obojica vezu li vezu. Nikada ne traže riječ. Riječi same izviru. Supruga mi je pričala da je, kad je bila djevojčica, s mamom i sestrom odlazila na Durmitor, u katune gdje su kupovale sir od pastira. Davno je to bilo, tad nije bilo turizma na Durmitoru. Ljetovali bi u Petrovcu, pa bi onda išli na Durmitor, na čist zrak. Često bi se tamo zadržale i pričale s pastirima. Bile su fascinirane elokvencijom, znanjem i obrazovanjem tih ljudi.

sadržaj

DRAGAN RADULOVIĆ

ŠEDNIK ČETVRTKOM 5

JANKO LJUMOVIĆ

U društvu se ubrzano normalizuju obrasci netolerancije 9

JASNA TATAR-ANĐELIĆ

Militantni populizam

počinje zaposijedanjem javnog govora 31

ANĐA BACKOVIĆ

Toksičan je ambijent u kome odrastaju naša djeca 55

JUSUF KALAMPEROVIĆ

Unutrašnja stabilnost i dobri odnosi

sa susjedima su najpotrebniji Crnoj Gori 73

DRAGUTIN PAPOVIĆ

Složen odnos države Crne Gore i SPC

biće dugo rješavan 87

ANA VUKOTIĆ

Institucije kulture čuvaju identitet 109

FRANTIŠEK ŠISTEK

Crna Gora je normalnija zemlja

nego što bi mnogi željeli da bude 127

RADOJE CERović Društvena klima u Crnoj Gori pogoduje mentalnim bolestima	149
ANDRO MARTINOVIĆ Postali smo društvo bez odgovornosti	177
SLOBODAN BACKOVIĆ Crnoj Gori su potrebne savremene škole, a ne vjeronauka	199
BRANKO BALETIĆ Uzalud moderni putevi ako idemo u pogrešnom smjeru	221
JASMINA NIKČEVIĆ Antifašizam se uči kući, kao i lijepo vaspitanje	241
DRAGUTIN LALOVIĆ Nije problem crnogorski nacionalizam, već to što ga nema	263
OMER KARABEG U savremenom svijetu malo je razloga za optimizam	301

ŠEDNIK ČETVRTKOM, 2021–2023 – ZBORNIK / *Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Ivan Ivanović / Urednik: Dragan Radulović / Razgovore vodila: Tanja Pavićević / Grafičko oblikovanje: Suzana Pajović / Štampa: Grafo Bale, Podgorica / Tiraž: 350*

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje
ISBN
COBISS.CG-ID